

SOMMAIRE

<i>Földváry, Miklós István</i> , Le plus ancien livre liturgique de Hongrie, le <i>Sacramentarium Ungrorum</i>	1
<i>Kiss, Farkas Gábor</i> , Un imprimé inconnu de Nagyszombat (1649) : la <i>Sacra Honoris Comitiva</i> de Miklós Draskovics (RMNY S 2278A)	35
<i>Kovács, Eszter</i> , Les fragments du chansonnier perdu de Tobiaš Závorka, conservés à la Bibliothèque Municipale de Szarvas	54
<i>Simon, Melinda</i> , Les plébeiens de la librairie : bouquinerie modernes en Hongrie au tournant des 19e-20e siècles	72

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> , Le manuscrit astrologique de János Bánfihunyadi	119
<i>Oláh, Róbert</i> , Courriers conservés aux bibliothèques des écoles réformées de Várad et de Kassa	122
<i>Ujvári, Hedvig</i> , Contributions à la réception en langue allemande de nos auteurs classiques : János Arany (<i>Pester Lloyd</i> , 1854–1867)	131

CHRONIQUE

Le tout qui se cache dans les détails (<i>Prém, Mónika</i>)	139
---	-----

REVUE

Fekete István, <i>Gyurkának, Fekete István levelei Zsoldos Györgyhöz</i> , sajtó alá rend, Borda Márton Áron, Zebegény, Borda Antikvárium, 2017 (<i>Tüskés, Anna</i>)	145
Bezeczy Gábor, <i>Az eltűnt miniatűrök. Szépirodalom és időszaki sajtó a kiegyezéstől az első világháborúig</i> , Budapest, Gépeskönyv, 2022 (<i>Bodnár, Krisztián</i>)	147
Adinel C. Dincă, <i>The Transylvanian Saxons and their Books in the Middle Ages</i> , Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2023 (<i>Istoria Cărții și a Textelor 2</i>) (<i>Hende, Fanni</i>)	149
<i>A Szent Korona első kutatója, Tanulmányok Révay Péter koronaőrrel és munkásságáról</i> , szerk. Pálffy Géza és Tóth Gergely, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2024 (<i>Sánta, Sára</i>)	151
Gyuricza Andrea, <i>A Nemzeti Casino könyvtára</i> , Budapest, MTA KIK, 2024 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 52[127]) (<i>Monok, István</i>)	155
<i>A könyv forradalma: Íróeszközök és íróanyagok ábrázolása a római világban</i> , szerk. Grüll Tibor, Szabó Ernő, Pécs, PTE BTK, 2024 (<i>Specimina nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XIV</i>) (<i>Monok, István</i>)	156
Nagy Andor, <i>Tisztviselői életpályák, A brassói szász vezetői elit társadalmi érvényesülése (1650–1750)</i> , Budapest, Korall, 2024 (<i>Korall társadalomtörténeti monográfiák, 15.</i>) (<i>Markó, Anita</i>)	157

AUTEURS	161
---------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma

a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Ára: 1300 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Nemzeti
Kulturális
Alap

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2025. I. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-, KÖNYVTÁR-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE

141. ÉVFOLYAM

2025

ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA ÉS AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV-,
KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES ET DE LA PRESSE DU CENTRE
DE RECHERCHE EN SCIENCES HUMAINES
DE L'UNIVERSITÉ EÖTVÖS LORÁND (ELTE)
ET BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

141. ÉVFOLYAM 2025. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társszerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paolo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÂRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca),
VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Bp., Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható a *Penna Bölcsész Könyvesbolt*ban (1053 Bp., Magyar u. 40.), az *Írók Boltjában* (1061 Bp., Andrássy út 45.) és a *HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont*ban (1097 Bp., Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

<i>Földváry Miklós István</i> , Hazánk legrégebbi liturgikus könyve, a <i>Sacramentarium Ungrorum</i>	1
<i>Kiss Farkas Gábor</i> , Egy ismeretlen nagyszombati nyomtatvány 1649-ből: Draskovich Miklós <i>Sacra Honoris Comitívája</i> (RMNY S 2278A)	35
<i>Kovács Eszter</i> , Tobiás Závorka elvesztett énekeskönyvének töredékei a Szarvasi Városi Könyvtárban	54
<i>Simon Melinda</i> , A könyvkereskedelem plebejusai: Modern antikváriumok Magyarországon a 19. század végén és a 20. század elején	72

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gömöri György</i> , Bánfihunyadi János asztrológiai kézírata	119
<i>Oláh Róbert</i> , Hírmondók a váradi és a kassai református iskola könyvtárából	122
<i>Ujvári Hedvig</i> , Adalékok nemzeti klasszikusaink magyarországi német nyelvű recepciójához Arany János (<i>Pester Lloyd</i> , 1854–1867)	131

FIGYELŐ

Részletekben rejlő egész (<i>Prém Mónika</i>)	139
---	-----

SZEMLE

Fekete István, <i>Gyurkának, Fekete István levelei Zsoldos Györgyhöz</i> , sajtó alá rend, Borda Márton Áron, Zebegény, Borda Antikvárium, 2017 (<i>Tüskés Anna</i>)	145
Bezeczky Gábor, <i>Az eltűnt miniatűrök. Szépirodalom és időszaki sajtó a kiegyezéstől az első világháborúig</i> , Budapest, Gépeskönyv, 2022 (<i>Bodnár Krisztián</i>)	147
Adinel C. Dincă, <i>The Transylvanian Saxons and their Books in the Middle Ages</i> , Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2023 (<i>Istoria Cărții și a Textelor 2</i>) (<i>Hende Fanni</i>)	149
<i>A Szent Korona első kutatója, Tanulmányok Révay Péter koronaőrrel és munkásságáról</i> , szerk. Pálffy Géza és Tóth Gergely, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2024 (<i>Sánta Sára</i>)	151
Gyuricza Andrea, <i>A Nemzeti Casino könyvtára</i> , Budapest, MTA KIK, 2024 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 52[127]) (<i>Monok István</i>)	155
<i>A könyv forradalma: Írószközök és íróanyagok ábrázolása a római világban</i> , szerk. Grüll Tibor, Szabó Ernő, Pécs, PTE BTK, 2024 (Specimina nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archeologiae Universitatis Quinqueelesiensis, Supplementum XIV) (<i>Monok István</i>)	156
Nagy Andor, <i>Tisztviselői életpályák, A brassói szász vezetői elit társadalmi érvényesülése (1650–1750)</i> , Budapest, Korall, 2024 (Korall társadalomtörténeti monográfiák, 15.) (<i>Markó Anita</i>)	157

SZÁMUNK SZERZŐI	161
-----------------------	-----

ELTE | HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Kiadja

az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja és az Országos Széchényi Könyvtár.

Földvály Miklós István

Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a *Sacramentarium Ungrorum*

Radó Polikárp, a magyar középkor liturgikus forrásanyagának első módszeres feldolgozója 1939-es tanulmányában a *Szelepcsényi-kódexet* mutatta be mint hazánk első fennmaradt szertartáskönyvét.¹ A ma már inkább *Nyitrai kódex*ként ismert,² felvidéki (talán garamszentbenedeki) bencés evangéliumskönyvtől hamarosan elvitatta ezt a megtisztelő címet két zágrábi kézirat, amelyek 1941-ben, Dragutin Kniewald közleményei révén mint *Hartvik-agenda*, illetve *Esztergomi benedikcionále* váltak a tudományos közbeszéd részévé.³ Így mutattam be őket én is a két forrás kritikai kiadásait előkészítő kismonográfiáimban, amelyek 2014-ben, majd 2017-ben jelentek meg.⁴

A 2023-as év azonban váratlan eredményt hozott egy olyan területen, ahol már rég nem számítottunk újdonságra. Október 9-én egy prágai művészettörténész, Kateřina Kubínová kért tőlem hozzáférést az *Usuarium* digitális gyűjteményhez és adatbázishoz. Mint leveléből kiderült, az olmützi (Olomouc) káptalani könyvtár⁵ CO 584-es jelzetű kódexének kutatásához szeretne volna használni az ott elérhető referenciákat. Amikor a hozzáféréssel együtt felajánlottam neki további segítségemet, megírta, hogy a kézirat biztosan Magyarországról származik, az eddigi vélemények 11. századnak tartják, de ő kétli, hogy a 13. századnál hamarabb Csehországba került volna; biztos viszont abban, hogy valamiféle kapcsolatban áll Küssén (Güssing, Németújvár) rövid életű monostorával.⁶ Az értesülés

¹ RADÓ 1939, 352–412.

² Nitra, Diecézna knižnica, jelzet nélkül. Hasonmás kiadása és átírása: SOPKO, VALACH, 1987. Digitálisan elérhető – adatbázisba vitt teljes tartalmával együtt – a 403-as azonosító alatt: FÖLDVÁRY és mtsai, „Usuarium: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period”, <https://usuarium.elte.hu/>, 2015. Az adatbázisra a továbbiakban az USU előtaggal és a forrás azonosítójával hivatkozom (pl. USU 403). A legfontosabb korai magyar liturgikus könyvek rövid bemutatása és bibliográfiája: *Az Árpádok országa, Tanulmányok és katalógus*, 2022, 340–355.

³ KNIEWALD 1941a, 1–21; Uő 1941b, 213–231. (USU 260, 261).

⁴ FÖLDVÁRY 2014; Uő 2017.

⁵ Olomoucká kapitulní knihovna, ténylegesen az opavai járási levéltár olmützi részlegében: Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc.

⁶ Quizin vagy Quizun monostorát 1157-ben alapította Wolfer ispán, a Héder nemzetség és a Köszei család egyik őse Szűz Mária tiszteletére. Pannonhalma alá tartozott, három apátja is az ottani szerzetesek közül került ki. 1180 körül III. Béla feloszlatta és helyébe végvárat emelt. A szer-

azonnal felkeltette az érdeklődésemet. A ránk maradt 11. századi forrásanyagot régóta lezártak hittük, és úgy tudtuk, a magyar eredetű szakramentáriumok korpusza sem áll többől, mint a *Szent Margit-szakramentárium* és a *Pray-kódex*.⁷ Ha a könyv valóban magyarországi, az mind keresztény államiságunk első évszázadát, mind a szakramentáriumkutatást illetően döntő felfedezéssé teszi.

A gyűjtemény kurátora, Štěpán Kohout közreműködésével Kubínovától napokon belül hozzájutottam a kézirat digitális másolatához. A hír igaznak bizonyult, sőt első saját vizsgálódásaim újabb érvet szolgáltatnak nemcsak a magyarországi rendeltetés, hanem a viszonylag tartós magyarországi használat mellett is. A másolatot 7775-ös azonosítószám alatt hamarosan elérhetővé tettük az *Usuariumon*,⁸ a felfedezést bemutattam a Magyar Hagiográfiai Társaság 2023. november 13-ai ülésén, Horváth Balázs kollégám pedig néhány hónapon belül elkészítette és elektronikus formában közzé is tette a kódex átírását.⁹ Mivel Kúszén Pannonhalma (akkor Szent Márton-hegy) alapítása volt, a kéziratot pedig színvonalas iniciálék díszítik, elsősorban a főapátság és a művészettörténet képviselői figyeltek fel az újdonságra. Ennek volt köszönhető, hogy Takács Imre professzor, illetve Hortobágyi Cirill hivatalban lévő és Várszegi Asztrik emeritus főapát közbenjárására az olmtüzi gyűjtemény hajlandónak mutatkozott restaurálni a szakramentáriumot, és akár kölcsön is adni az „Uros apát és műve” címmel megrendezett, 2024 novemberében lezárt kiállításra.¹⁰ A kölcsönzésre végül szervezési nehézségek miatt nem került sor, de remélhetőleg a közeljövőben adódik alkalom, hogy a magyar közönség megtekinthesse történelmünk e kivételes emlékét.

A széles körű érdeklődés ellenére egyelőre nem született olyan publikáció, amely a szakmai nyilvánosságot összefoglalóan tájékoztatta volna az olmtüzi

zetesek Pannonhalmára tértek vissza. Alapítólevelének 1230 körüli, rövidített másolata: Pannonhalma, Főapátsági levéltár, Capsa 18R, vö. *Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, 2001, 406–460 (I. 15.). Említései Kézainál és a *Képes Krónikában*: SZENTPÉTERY, Reprint kiegészítéssel, eredeti kiadás: 1937–1938, 1999, I. 189, 296. Szakirodalom: F. ROMHÁNYI 2000, 64; KISS, ZÁGORHIDI CZIGÁNY 2012, I. 173–175; HORVÁTH 2015, 6–19.

⁷ A *Pray-kódex* háromkötetes kiadása (facsimile, kritikai kiadás, kommentárkötet) megjelenés előtt áll. A *Szent Margit-szakramentárium* kiadásának kézirata hozzáférhető Horváth Balázs oldalán az academia.edu felületén: HORVÁTH Balázs, „Sacramentarium sanctae Margaritae. Textus”, elérés 2025. január 13., https://www.academia.edu/113497578/Sacramentarium_sanctae_Margaritae_Textus. Párhuzamosan megjelent kiadása: DANČUO 2024. (USU 717, 710).

⁸ Ezt az első, nem egészen szabályos közzétételt az olmtüzi érsekség 2025. január 21-én kelt levele hagyta jóvá (iktatószám: 348/2025/AA-8). Štěpán Kohout és Vít Němec közvetítésével Antonín Basler segédpüspök és kancellár nemcsak a másolatnak az *Usuariumon* való közzétételéhez járult hozzá, hanem ingyen rendelkezésünkre bocsátotta a kézirat nagy felbontású digitális másolatát is. A korábbi, gyengébb minőségű képanyagot erre cseréltük ki.

⁹ HORVÁTH, „Sacramentarium Ungrorum. Textus”, elérés 2025. január 13., https://www.academia.edu/113524778/Sacramentarium_Ungrorum_Textus.

¹⁰ A kiállítás katalógusa: *Uros apát és műve, Egy tevékeny élet Szent Márton szolgálatában*, 2024.

kódex jelentőségéről. A jelen írás ezt a hiányt kívánja pótolni abban a reményben, hogy számos további tanulmány, és hamarosan a kritikai kiadás is követni fogja.

A nagypénteki könyörgés

A kézirat magyarországi rendeltetését a királyért és általában a világi hatalomért mondott, negyedik nagypénteki könyörgés¹¹ teszi kétségtelenné. Az 55r főlión szereplő ima ugyanis ezzel a kéréssel fordul Istenhez: „respice ad Romanum atque Ungrorum Francorum benignus imperium”. Jóllehet a szórend esetlen, az „Ungrorum” szó a teljes szöveget lejegyző kéz munkája az írásfolyamat minden megszakítása nélkül.

A nagypénteki ima legősbibb és egyben legelterjedtebb szövege itt a római birodalmat említi („Romanum imperium”).¹² Ezt néhol és már egészen korai forrásokban az általánosabb keresztény birodalomra cserélték („Christianum imperium”).¹³ Mindkét változat minden korban és térségben előfordul, de az arányokat tekintve megállapíthatjuk, hogy a „Romanum” vagy „Romanorum” jelző ősbibb és inkább a mediterrán térségre jellemző,¹⁴ míg a „Christianum” és származékai („Christianorum”, „Christianissimum”) a germán tájon és határvidékein népszerűbbek,¹⁵ így az érett középkortól kezdve Magyarországon is.¹⁶ Ritkán a két változat együtt is előfordul; az ilyen kéziratok némelyike utólag törli a „Romanum” szót, ezzel is egyértelművé téve a változás irányát. A többség mindenesetre nem sietett alkalmazkodni a politikai realitásokhoz, és még a nyomtatványkorban, sőt

¹¹ A könyörgések egyértelmű azonosítására, ahol lehet, a *Corpus orationum* összkiadás (a továbbiakban CO; nem összetévesztendő az olmtüzi jelzetek előtagjával) számozását használom: MOELLER, CLÉMENT, COPPIETERS 'T WALLANT 1993. Digitálisan kereshető: Usuarium/Texts/Corpus Orationum. A gyűjtemény tartalmazza a latin rítusok nyomtatott kiadásban megjelent szertartáskönyveinek minden misekönyörgését. A nagypénteki könyörgés azonosítója eszerint: CO 3846. A könyörgéssorozathoz általában: CAPPUYNS 1938, 18–31.

¹² DESHUSSES 1971, I, 177. (No. 345). Ugyanakkor a „sive Francorum” betoldás már a legősbibbnek tartott gelazián szakramentáriumban megjelenik: MOHLBERG 1960, 66.

¹³ CATELLA, DELL'ORO, MARTINI 2005, 240. (No. 310); ROGGER, DELL'ORO 1983, 165. (No. 401).

¹⁴ A „Romanorum” alak csak a 13. századi Perugiából adatolt (USU 1140). Az elemzés forrásairól ld. alább.

¹⁵ A „Christianorum” alak különösen normann, burgund és spanyol területeken gyakori. A „Christianissimum” alak csak Ratzeburgban, a pálosoknál és a *Szent Margit-szakramentáriumban* adatolt; valószínűleg a könyörgést megelőző invitáció „pro Christianissimo imperatore” szókapcsolatának hatása alatt áll.

¹⁶ A „Romanum” alak Magyarországon csak a *Pray-kódexből* és a Deissmann 49-es jelzetű *Isztambuli misszáléból* ismert (USU 1191). Minden más forrás a „Christianum” alakot vagy származékait hozza, így a nyomtatott *Esztergomi misekönyv* is: DÉRI 2009, 198.

a nagyhét 1951-es reformjáig a *Missale Romanum* kiadásában is a „respite ad Romanum benignus imperium” maradt az uralkodó megfogalmazás.¹⁷

A nyugati keresztény világon belüli népekre vagy országokra ritkán alkalmazták a formulát. Bár a Magyar Királyságban a Rítuskongregáció 1896. július 6-ai rendelete – vélhetően a millennium tiszteletére – engedélyezte, hogy a könyörgés teljesen új szöveggel az apostoli királyért és országáért szóljon, majd a Habsburgok trónfosztása után egyszerűen elhagyták az imát, e fejlemények jellegzetesen újkoriak.¹⁸ Középkori könyvekben már az „ország” („regnum”) megjelölés is kivételesnek számít, és csak elvétve találkozunk a rómainál vagy a kereszténnytől különböző jelzőkkel. A trienti zsinat előtti nyomtatott misszálékat áttekintve¹⁹ csak szórványos példákat találtam hispán és gall területekről. Ávilában Kasztíliaéért („Castellae regnum”), Sevilában Spanyolországért könyörögtek („Hispanum regnum”). Rodez-ban és Bordeaux-ban a frankok, jobban mondva a franciák országáért („Francorum regnum”), de a formula Bordeaux-ban legalábbis biztosan újabb keletű: a nyomtatott misszáléval máskülönben megegyező 14. századi kéziratok még nem tartalmazzák. Limoges-ban egyenesen a frankok birodalmáról van szó („Francorum imperium”), és ebben az esetben a szövegválasztás következetesnek tűnik: ugyanígy szerepel a hely már egy 12. századi limoges-i szakra-

¹⁷ Pl. *Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum*, Reimpressio: Bonn, 2006 (Roma, Typographia Vaticana, 1920), 219. Az új, minden történelmi előzményt nélkülöző szöveg az államfőkért: „Pro res publicas moderantibus... respice benignus ad eos, qui nos in potestate regunt, ut ubique terrarum, dextera tua protegente, et religionis integritas, et patriae securitas indesinenter consistat”. *Ordo hebdomadae sanctae instauratus* (Città del Vaticano: Typographia Vaticana, 1956), 65. Így került a máig érvényben lévő 1962-es római misekönyvbe is: SODI, TONIOLO 2007, 171. A II. vatikáni zsinat után megújított misekönyv is csak stilisztikai változtatásokat eszközölt: „Pro rempublicam moderantibus... respice benignus ad eos, qui nos in potestate moderantur, ut ubique terrarum populorum prosperitas, pacis securitas et religionis libertas, te largiente, consistant”, vö. *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum Ioannis Pauli PP. II cura recognitum*, Editio typica tertia (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2002), 195.

¹⁸ Az új invitáció: „Oremus et pro gloriosissimo rege apostolico N., ut Deus et Dominus noster det illi sedium suarum assistricem, sapientiam, qua populum sibi commissum gubernet in omni iustitia et sanctitate ad divinam gloriam et nostram perpetuam pacem.” A könyörgés: „Omnipotens, sempiterna Deus, qui regnis omnibus aeterna potestate dominaris: respice ad Hungaricum benignus regnum, ut et rex, iuste imperando, et populus, fideliter oboediendo, ad gloriam tui nominis et regni tranquillitatem unanimi pietate conspirent.” Vö. *Misekönyv a Missale Romanum szerint latin–magyar szöveggel liturgikus magyarázatokkal és imákkal*, Reprint függelékkal: Bp., Ős-Kép, 2021 (Paris, Tournai, Roma, Société de S. Jean l’Evangéliste, Desclee és Társai, Szentszéki Kiadók, 1932), 358. Elhagyja: *Magyar–latin misszálé az év minden napjára a római misekönyv szerint* (Bp., Stephaneum, 1933), 483.

¹⁹ A CO 3846-os nagypénteki könyörgést 286 forrás alapján dolgoztam fel az *Usuarium* rendszérében. A mintavétel magába foglalja a fennmaradt könyveket kiadó közel 200 egyházi intézmény mindegyikének egy-egy misszáléját. Az eredmények az usuarium.elte.hu/l/ac71 hivatkozás alatt tekinthetők meg. Ugyanitt lehetőség van a szövegváltozatok szűrésére, statisztikai elemzésére és térképes megjelenítésére is.

mentáriumban. A krakkói misekönyv egyik példányában kézzel javították a „Christianum imperium” szavakat a lengyelek országára („Polorum regnum”), és a királyságért való könyörgést külön ima követte a királyért; a katalán Tarragonában magát a birodalomért mondott könyörgést módosították a királyért szólóra („ad regem nostrum”).²⁰

A régebbi kéziratok forrásokban ennél is ritkábbak az egyénített megfogalmazások. Mindössze a Canterbury első normann érseke, Jumièges-i Róbert misekönyveként ismert 11. századi kódexben találkoztam az angolok birodalmára („Anglorum imperium”) tett utalással, illetve egy 1000 körüli hangjelzett beneventói misszále hozza a megindító „tekints jóságosan a lombardok meggyötört maradékára” megfogalmazást („respice ad Langobardorum benignus afflictas reliquias”) – miközben más beneventán könyvek megmaradnak a szokásos „Romanum”-nál. Valamivel elterjedtebb a frankok említése, majdnem mindig a rómaiakkal együtt. Ez a fordulat már igen ősi könyvekben, a *Sacramentarium Gelasianum* leghitelesebbnek tartott példányában, 9. századinak vagy franknak nevezett változataiban, majd egyes, részben ezekre épülő kevert szakramentáriumokban is szerepel, például a *Gellonensében*, az *Echternachi szakramentáriumban* vagy a corbie-i apátság Eligiusról, illetve Ratoldról elnevezett híres könyveiben, és így találtam meg a soissons-i Szent Medárd-apátság egy 12. századi misszáléjában is. A „frank” jelzőt a „római” nélkül csak az angers-i Szent Albin-apátság egyik kódexében és a már említett limoges-i hagyományban sikerült azonosítanom.²¹

Az „Ungrorum” betoldás tehát méltán hívja föl magára a figyelmet. Előzménye talán egy, a „Romanum atque Francorum imperium” változatot hozó mintapéldány volt (ilyen például a corbie-i úgynevezett *Eligius-misszále*), amelybe nyelvtanilag kissé szervesen tildották be a magyarok birodalmára való hivatkozást. Az eredeti szándék a „Francorum” felülírása lehetett a sorok közé beírt „Ungrorum”-mal, de az olmützi kódex másolója mindkettőt megtartotta.

A hely tehát a kódexben eredeti, tág földrajzi és történelmi kontextusában jelentős, és aligha magyarázható a magyartól különböző népre tett hivatkozásként. Az olmützi kódexet ezért megalapozottan illehetjük a *Sacramentarium Ungrorum* (a továbbiakban: SU) munkacímmel. Máskülönben viszont csalódást okoz annak, aki a magyar liturgiához kapcsolódó tartalmi vonatkozásokat keres benne. A kézirat egyrészt korábbi annál, hogy az 1083-ra kanonizált magyar szentek megjelenhetnének akár a naptárban, akár a szanktoráléban,²² másrészt tartalmilag túlságo-

²⁰ Ávila (USU 190), Sevilla (USU 57), Bordeaux (USU 5812, de 208, 209), Rodez (USU 5845), Limoges (USU 1483, ugyanígy 330), Krakkó (USU 99 [BSB München, 2 Inc.c.a. 2743 m, 75r]), Tarragona (USU 59).

²¹ Canterbury (USU 2649), Benevento (USU 938), *Gelasianum* (USU 961), *Gellonense* (USU 3247), Echternach (USU 3213), Eligius (USU 3249), Ratold (USU 1200), Soissons (USU 3275), Angers (USU 97).

²² Magyar szentek ünnepnapjairól először az 1092-es szabolcsi zsinat aktáinak XXXVIII. fejezete szól, kiadása: ZÁVODSZKY, Eredeti kiadás: Bp., Szent István Társulat, 1904, 2002, 79–164. Ez a jegyzék nem elrendeli a vonatkozó ünnepeket, hanem azokat a napokat sorolja föl, amelyeken

san is tiszta szakramentárium ahhoz, hogy magyar eredetre valló rendkívüli rítusok, például körmeneti szertartások vagy szentelsek szerepeljenek benne. A szövegek válogatása és elrendezése sem tjkozoztat, mert a könyv nagyobb mértékben merít a *Sacramentarium Gelasianumbl*,²³ mint a szigorúan a *Gregorianumra* pl korai szakramentriumaink vagy – a zágrábi hagyományt kivéve – bármely későbbi miseknyvnk.²⁴ Egyedül a 9v flira utólag beírt Szent Ilona-mise könyörgései azok, amelyek összefüggésbe hozhatók a ksbbirl adatolt magyar szerknyvekkel. Mindezekre az elemekre hamarosan visszatérek, de az alapvető következtetést már itt levonhatom: a SU kétségkívül magyarországi könyv, nyilvánvalóan korábbi, mint bármelyik az eddig ismertek kzl, de kívül esik liturgikus hagyomnyunknak azon az ramlatn, amelyet a 11. századi zágrábi kéziratoktól a 16. század végén Telegdi Miklós által kiadott, utolsó esztergomi nyomtatvnyokig tudunk követni.²⁵

A cseh kutatás eredményei

Mielőtt saját hozzájárulásom ismertetésére és egyúttal ezen ellentmondás feloldására trnk t, a cseh kutatás eredményeit foglalom össze. Az eddig megjelent írások vagy elhangzott előadások Stanislav ervenka zenetudstl, Pavol ern mvszettrtnsztl,²⁶ tpn Kohout levéltári kurtorl és Kateřina Kubínová mvszettrtnsztl származnak.

ervenka 1990-ben *Jegyzetek a XIII. század előtti olmtüzi liturgikus és zenei könyvekről* címmel közölt tanulmányt.²⁷ Ebben csak jegyzetszeren, néhány bekezdés erejéig foglalkozott a CO 584-es kódexszel.  mg – paleográfiai vélemények nyomán – gy tudta, hogy a kézirat a 11. század második feléből származik.²⁸ A 12. század eleji kiegészítésnek tlt kalendárium és a szanktorále alapján mo-

kötelező a munkaszünet („Istae vero festivitates feriandae sunt per annum”); elsősorban si, ltlanos ünnepet. István, Imre s Gellért kultuszára vonatkozólag ezért legfeljebb „terminus ante quem”, és nem jelenti más magyar szentek tiszteletének korabeli hiányát: FÖLDVÁRY 2014, 27. A 13. század elejinek tartott *Németújvári misszále* eredeti szanktorljbl még mindig hiányoznak a magyar szentek, jllehet kalendáriumában és lapszéli ptlsokon már megvannak: DOBSZAY 1984, 7.

²³ A gelazián szakramentárium délnémet változatával váló kapcsolathoz ld. ervenka írásainak ismertetését alább, illetve e vélemény részleges kritikájához az 5. részben elemzett mintavételeket.

²⁴ A szakramentriumokrl és kutatstrtnetkrl a legújabb áttekintés: WESTWELL 2024, 39–84.

²⁵ *Ordinarium Strigoniense* 1580 (USU 302); *Agendarius* 1583, 1596 (USU 264, 266), kiadása: VARGA 2022. Mg az 1580-as *Ordinarium* a középkori gyakorlat hiteles és sokszor legrszletgazdagabb tanúja, addig az *Agendarius* címe és előszava ellenére a korszellemmel megfelelő reformritule, amely gyökeresen szakt az esztergomi örökséggel.

²⁶ ervenka és különösen ern munkáinak szakszerű kivonatolsrt Suba Katalin művészettörténész kollégámnak tartozom köszönettel.

²⁷ ERVENKA 1990, 93–94.

²⁸ Forrsaihoz *uo.*, 105., 11. jegyzet.

nasztikus hátteret feltételezett. Kiemelte, hogy a naptárban szerepel Szent Vencel és Adalbert (Vojtěch), de elismerte, hogy mindkét kultusz hamar túllépte Csehország határait, ezért a nevek önmagukban nem bizonyítják a forrás cseh eredetét. Felhívta a figyelmet a kalendáriumhoz fűzött történeti, főként obituáriumbejegyzésekre is. Ezek szerinte a 12–13. századból valók, és szláv nevek is előfordulnak bennük. A legfontosabbnak a Márk püspök felszentelésére utaló, alább részletezendő bejegyzést tartotta, amelyből magyarországi használatra következtetett.

A liturgikus tartalom első elemzőjeként előbb a könyv elején szereplő miseordinárium sajátos vonásait emelte ki. A felajánlás szövegei testvérekről és nővérekről („*fratres et sorores*”) beszélnek, illetve őket szólítják meg. A kánon eleje, bár név nélkül, említi a püspököt és a királyt. A Miatyánk utáni embolizmus az itt szokásos apostolokon kívül István, Vitus, György és Orbán mártírok, majd Korbinian, Márton, Benedek hitvallók és Felicitas, Walpurga és Margit szüzek közbenjárását kéri. Vitus szerinte Prágára utalhat,²⁹ István esetleg Esztergomra, ha nem egyszerűen mint az első vértanú nyitja a sort; Korbinian Freising patrónusa, Walpurga testét pedig Hildesheimből Eichstättbe vitték át, így Červenka e szentekből bajor kapcsolatra következtetett. Szent Orbán segítségül hívását az első kereszteshadjáratot meghirdető II. Orbán pápával hozta összefüggésbe, és erre építve a kódexet a 11. század utolsó évtizedeire keltezte.

A misepropriumok vizsgálata során felfedezte a magyarokat említő nagypénteki könyörgést, majd a szanktorále ünnepeit áttekintve megállapította, hogy válogatásuk és elrendezésük a frank gelazián szakramentáriumok alemann hagyó-

²⁹ Az embolizmus – mint látni fogjuk – nyilvánvalóan nem Magyarországhoz kapcsolódik, de Vitus (Vid) kultuszáról van korai esztergomi adat is. Lodomér érsek 1284-ben engedélyezi az ágostonrendi szerzeteseknek, hogy veszély esetén a hegyfoki Szent Vitus-templomba meneküljenek. E templomot az utóbbi években régészetileg is sikerült azonosítani. Alapítása vélhetően ugyanúgy az ezredfordulóra megy vissza, mint az ismertebb Szent István-templomé. Az oklevélrészlet: „*in basilica beati Wythi in promontorio castri Strigoniensis, quae est cappella Strigoniensis ecclesiae*”, KNAUZ, DEDEK, 1874, II. 184. A lelet ismertetése és a korábbi említések: HORVÁTH 2015, 193–256, a helyszínről: 221–222 (az értesülést Takács Imrének köszönöm).

mányával rokon.³⁰ A votív misék egyes szövegei miatt azt feltételezte,³¹ hogy a kódex valamely királyi alapítású magyarországi monostor apátjának készülhetett az Orbán pápával kortárs Szent László idejében. Végül tudomásul vette, hogy a zenetörténet kutatójának be kell érnie néhány német típusú adiasztematikus neumával, amelyeket az „Oremus, Flectamus genua, Levate” felszólítások fölé írt be a notátor (54r–56r; egyébként a 14v prefációdialógusa fölött is vannak neumák).

Szintén Červenka volt az, aki egy 2009-es könyvfejezetben³² a CO 584-es kódexet Olmütz legkorábbi liturgikus emlékei közt tárgyalva felvetette, hogy a magyar–morva kapcsolat kulcsa Hradisko monostora lehetett.³³ Az intézményt I. Ota (Ottó) olmützi herceg alapította 1077-ben, Ota felesége pedig nem volt más, mint a magyar Euphemia, I. Béla vagy I. András királyunk egyik leánya. Más kutatók szerint egyébként a monostor alapítólevelének árengájához Százd (Szad) apátságának alapítólevele szolgált mintaként.³⁴ Červenka szintén magyar hatást

³⁰ Az alemann hagyományra való általános hivatkozás az ún. *Sangallense* vagy *Remedius-szakramentárium* (USU 965) kiadásbeli címe utal: MOHLBERG 1971, 1918. A szentek egyezése valóban figyelemreméltó, de nem teljes. A *Sangallense* több régi római ünnepet őriz meg, a SU viszont több újabb ünnepet tartalmaz. A *Sangallense* többletei naptári sorrendben: Mária és Márta, Soter, Zoticus és Ireneus, Perpetua és Felicitas, Euphemia, Iuvenalis, Gervasius és Protasius vigíliája, Donatus, Magnus, Rufus, Priscus, Marcellus és Apuleius, Ágoston átvitele, Cecília vigíliája, Felicitas, András nyolcada, Damasus. A SU többleteit ld. az 5. részben. Sajátos, hogy Felicitas a SU embolizmusában szerepel, de miseformulárja a szanktoráléban nincs. Benedek ünnepét a *Sangallense* júliusban, a SU márciusban jegyzi, illetve a SU különös módon két miseformulárét közöl Marcell pápa ünnepénél: egyet hitvalló és egy másikat vértanú minőségben. A január 21. és 25. közti ünnepeket tartalmazó ív a SU-ból hiányzik, így Ágnes, Vince, Emerentiana és Macharius, Praeiectus és Pálforduló ünnepét nem tudjuk benne ellenőrizni. A két elrendezés azonban teljesen más. A *Sangallense* a frank gelazián könyvek szokása szerint karácsonnyal kezdődik, és a szentek ünnepeit összefésüli egy olyan év időszaki rendjével, amelyben húsvét március 27-re esnek. A SU éve ádventtel kezdődik, a szentek ünnepeit pedig egy tömbben iktatja be pünkösd hete és a rá következő vasárnap közé, az első húsvét utáni ünneppel, Tiburtius és Valerianus napjával (április 14.) kezdve.

³¹ A hivatkozott helyek: „abbatem... una cum congregatione”, „episcopum atque abbatem” (151r); „abbatum, canonicorum, monachorum” (156r), ld. ČERVENKA 1990, 106, 22. jegyzet. Hasonló, apátot, illetve szerzetesi közösséget említő helyek sokféle igényt kiszolgáló Karoling-kori összeállításokra mennek vissza, és a nyomtatványkorig bezárólag megjelennek biztosan szekuláris rendeltetésű könyvek votív szakaszában is.

³² ČERVENKA 2009, 117–118.

³³ Hradiště szó szerint földvárat jelent; nem azonos a szlovákiai Hradiskó (Kisvár, Késmárk) és Radoskő (Ternye, Eperjes) településekkel. A kolostor ma Olmütz része, a városközponttól északra-keletre. A 12. század közepéig bencés, utána premontrei szerzetesek lakták. A Přemysl dinasztia olmützi ágának lelki központja és temetkezési helye volt a 11–12. század során. *Ve stopách sv. Benedikta: sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, 2002, 33–35.

³⁴ KUMOROVITZ 1963, 4. (16. jegyzet); DRUGA 2023, 113–114. A nemrégiben feltárt százdi apátság Tiszakeszi közelében feküdt egy ártéri szigeten; a tatárjáráskor pusztult el, 1067-es alapítólevele IV. Béla-kori (1267) átiratban maradt ránk: KOVÁCS 2018, 13–26.

vélt felfedezni abban, hogy a monostor az arrafelé állítólag ritka István-titulust nyerte.³⁵

Štěpán Kohout ugyancsak 2009-es írásában a kéziratot még az olmützi gyűjtemény legrégebb darabjának nevezte.³⁶ Átvette a 11. század végi datálást, és azzal egészítette ki a korábbi eredményeket, hogy összekapcsolta a kódexet a káptalan 14. századi könyvjegyzékében szereplő 160., „antiquus liber missalis, circumdatus panno sericeo” tétellel. A szerző időközben pontosította és részben revideálta nem tudományos igénnyel megfogalmazott ismertetését. Mint levelezésünkből kiderült, az azonosítás eredetileg Miroslav Flodrtól származott.³⁷ Alapja a szakramentárium első főlíójának (2r) szintén 14. századi bejegyzése volt, amely „liber collectarum, secretarum et complendorum”-ként határozta meg a kötetet. Ugyanez a kéz írta az olmützi Szent Vencel-székesegyház ingóságainak Flodr által kiadott, 1430-as leltárát.³⁸ Ebben szerepelnek ugyan kéziratok, de egyik leírás sem emlékeztet közelebbről a SU-ra, amely kétségtől régi, de már Flodr idejében sem takarhatta selyemszövet, ugyanis 1845-ben újrakötötték. Az egyetlen, valóban szakramentáriumról szóló bejegyzés a 159. tétel („liber sacramentorum, cuius principium est litteris aureis scriptum”), amely nyilvánvalóan nem a CO 584-re utal. Flodr feltevése nem cáfolható, de meg sem erősíthető. Kohout ma úgy gondolja, hogy a cím röviddel a leltározás után került a CO 584-es kódexbe, és ha az valóban Olmützben volt az 1430-as leltározáskor, akkor valószínűleg az *Item missalia XXVI* cím alatt jegyzékbe vett misekönyvek egyikével lehetett azonos.

Pavol Černý a fentieket 2012-ben *Az olmützi káptalani könyvtár illuminált szakramentáriuma* című tanulmányában bírálta felül és egészítette ki elsősorban művészettörténeti nézőpontból.³⁹ Lényegében e tanulmányt foglalta össze az olmützi és kroměříži (Kremsier) illuminált kéziratok 2020-as katalógusában.⁴⁰ Legfőbb következtetése, hogy a kézirat jelentősen korábbi, mint addig feltételezték, kivitelezése pedig német mintákat követ: a 11. század első negyedében készülhetett a Reichenau és Trier közti térségben. Ez azonban nem jelöli ki a kódex használati helyét: minden cseh kutató egyetért abban, hogy a kéziratot fizikai értelemben létrehozó műhely nem feltétlenül azonos az intézménnyel, amelynek liturgikus használatára szánták, a készítő pedig – amint azt a legújabb szakramen-

³⁵ Félrevezető, hogy az angol nyelvű Wikipedián a Hradisko monostort bemutató szócikk János-titulust ad meg (a cseh szócikk helyesen Istvánt). Szent János az Opatovice monostor patrónusa volt; ide költöztek át a bencések, miután a 12. században premontreiek vették át helyüket. Hradisko alapítólevele: FRIEDRICH 1904, 82–85.

³⁶ KOHOUT 2001, 62–63; Uő 2009, 15–20. Jelenleg a Ioannes Cassianus *Collationes patrum*át tartalmazó CO 181-es kéziratot tartja a gyűjtemény legrégebb darabjának; ezt a 9. századra datálja.

³⁷ FLODR 1960, 181–183.

³⁸ Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc, MCO A III c 24 (1430. március 2.).

³⁹ ČERNÝ 2012.

⁴⁰ ČERNÝ 2020.

táriumkutatás is újra meg újra kimutatja⁴¹ – messzemenően figyelembe vehette a megrendelő szempontjait.

A szerző szerint nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy a 11. században már léteztek volna cseh földön szkriptóriumok; az első biztosan cseh eredetű kéziratok a 12. század második negyedében keletkeztek. Ennek alapján vitathatónak tartja Červenka megközelítését, aki cseh keletkezésűnek, de magyarországi rendeltetésűnek tartotta a szakramentáriumot. Černý támadta a II. Orbánra vonatkozó felvetést és vele a 11. század végi keletkezést is. Mint írja, ebben az esetben az 1083-ra már kanonizált István királynak és más magyar szenteknek jó eséllyel szerepelniük kellene a kalendáriumban vagy a szanktoráléban. Mindennek alapján kíváncsúnak látta az összes szöveg gondos paleográfiai vizsgálatát, maga pedig az egyedüli díszítőelemet képező iniciálék elemzésére tett kísérletet.

Öt illuminátort különböztetett meg. Az A illuminátor volt felelős a közös prefációt kezdő VD („Vere dignum”) ligatúráért (14v), illetve a kánont kezdő T („Te igitur”) iniciáléért (15v). Ezek kidolgozott, arany és ezüst felhasználásával készült munkák, a betűket kitöltő színes félpalmettákkal. Előzményeik már a Karoling-kori tours-i könyvfestészetben megjelennek, de legközelebbi párhuzamaikat a 10–11. század fordulójának trieri művészetében véli megtalálni. A B illuminátor tollal és tintával dolgozott (27v, 28r); technikájára a betűk belső mezejét teljesen kitöltő, néha durván megtörő indák jellemzők. Előzményeiket Černý a kora Ottókor Sankt Gallenből és különösen Reichenauból származó emlékeiben azonosítja, de elismeri, hogy a műkedvelő rajzoló leegyszerűsítette vagy félreértette mintáit, ezért a különbségek nem elhanyagolhatók. A legtöbb iniciále a C illuminátor munkája, aki valószínűleg az 59r fólió tetején olvasható „Iohannes scripsit” tollpróbát is jegyzi. Alkotásaira bizonytalan és néha vázlatos tollrajz és egyes motívumok egyszerűsített vagy egyenesen nyers ábrázolása jellemző (41v, 46r, 22r, 53r, 52v). A minták egyes motívumainak különösebb megértés nélküli átvételéről tanúskodik nála például a hurkok szabálytalan alkalmazása. A legközelebbi párhuzamokat itt is az Ottó-kori könyvfestészet kínálja, különösen annak svábföldi megnyilvánulásai. A szerző D illuminátorként azonosít egy másik művészt, akitől két iniciále (57v, 89r) és a második mellett a belső margón szereplő „RAC scripsit” bejegyzés származik. Az ő kezdőbetűit a betűszárra hurkolt vörös indaornamentika jellemzi. Végül egy további E illuminátor kezének tulajdonít Černý legalább két nagyméretű, feketével rajzolt és pirossal kiszínezett iniciálét (96r, 101r), amelyek a követett mintákat tovább egyszerűsítik.

⁴¹ Igen tanulságos előadások hangzottak el e szempontból a 2023. szeptember 19–21. között Regensburgban megrendezett, „Afterlives of the Gregorian Sacramentary: Latin Mass Books and the Organisation of Liturgical Knowledge (c. 850–1200)” című konferencián. A belőlük készült tanulmánykötetet a Henry Bradshaw Society Subsidia alsorozata készül megjelentetni. Részletesen dokumentált korai eset például, amikor Saint-Denis használatára másoltak szakramentáriumot a Saint-Amand szkriptóriumban: WESTWELL 2024, 16–17. Hasonló példákat hozhatnánk pl. Fulda, Reichenau vagy Sankt Emmeram esetében is.

Mindebből a művészettörténész a Felső-Rajnavidék (Hochrhein–Oberrhein) Ottó-kori hagyományainak befolyása alatt álló műhelyre következtetett, és a kódex keletkezését ennek megfelelően a 11. század elejére tette. Nem kérdőjelezte meg azonban Červenka feltevését, mely szerint az eredetileg magyar monostornak szánt munka a 12. századra, már Jindřich (Henrik) Zdík püspök (1126–1150) ideje előtt Olmützbe került és a hradiskói bencések tulajdonát képezte.⁴²

A nagypénteki könyörgésen és az Olmütz környékén elképzelhető, 11. századi magyar kulturális befolyáson kívül a kódex naptára, pontosabban annak több, a 13. század első felére datált történeti kiegészítése kínál a földrajzi és intézményi környezetre utaló adatokat.⁴³ Kateřina Kubínová elsősorban ezeket vette számba, és vont le belőlük elődeitől részben eltérő következtetéseket, amelyeket 2023. november 22–25-én egy Olmützben rendezett konferencián mutatott be.⁴⁴

Véleménye szerint a Hradisko monostorára épülő érvelés téves; a könyv nem juthatott cseh–morva területre a 13. századnál korábban, és így nem tekinthető a legkorábbi ismert ottani szakramentáriumnak. A kalendáriumban ugyanis április 5-énél (4r) egy, általa a 13. század első felére datált kéztől az „Eodem die obiit Sebastianus abbas” (Ugyanezen a napon hunyt el Sebestyén apát) nekrológiumbejegyzés szerepel, amelyet Kubínová Sebestyénnel, az utolsó küszéni apáttal hoz összefüggésbe. Sebestyénről az utolsó írásos említés 1216-ból való:⁴⁵ feltehetőleg Pannonhalmán fejezte be életét Küszén feloszlata után. Hogy Sebestyén apát a győri egyházmegyében működhetett, azt a kutatónő szerint egy másik, december 15-énél olvasható bejegyzés támasztja alá (8r): „Marcus episcopus in Rabanensi consecratur ecclesia” (Márk püspök felszenteltetik a győri [?] egyházban).⁴⁶ Márk püspökről ugyan nincs más adatunk, de a győri püspökök archontológiája a 11–13. században igen hiányos, és megengedi ismeretlen nevű püspökök beiktatását egyes időszakok-

⁴² A cseh irodalomban nem sikerült azonosítanom e megállapítás forrását (Červenka nem ír a püspökről). Talán mint az olmützi új, Szent Vencel-székesegyház felszentelője és az első ottani szkriptórium létesítője merült fel: BISTŘICKÝ 2006.

⁴³ A naptárról Červenka és már a kéziratot először leíró Zemek is úgy vélte, hogy utólag kötötték a szakramentáriumhoz: ZEMEK 1954, 133–137. Kubínová szerint a naptár egykorú a szakramentáriummal, csak írástípusa tér el tőle. A magyar vonatkozású bejegyzések datálását illetően egy Uros apát korabeli oklevélre hivatkozik, amely a szerződést hitelesítők közt Uros után elsőként említi Sebestyén apátot: Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, Capsarium 1216.

⁴⁴ KUBÍNÓVÁ, *The Olomouc Sacramentary CO 584*. A tanulmánykötet megjelenés előtt áll, de a szerző nagyvonalúan rendelkezésemre bocsátotta a kéziratot és a hozzá tartozó bibliográfiát. Neki köszönhetem a korábbi cseh szakirodalmi tételek megküldését is.

⁴⁵ Ld. a fentebb idézett oklevelet, valamint: *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, Árpád-kori új okmánytár*, 1860, 140. (No. 70). Sebestyén apáthoz Kubínová forrása: DRUGA 2023, 374–376.

⁴⁶ Felvetette, hogy Márk azonos lehet azzal a „magister Marcus canonicus et procurator”-ral, aki egy 1234-es oklevél szerint Kozma püspök után igazgatta az egyházmegyét: *Codex diplomaticus Arpadianus*, 325. Vö. EUBEL 1960, 282.

ban.⁴⁷ Nehéz a „Rabanensis” jelző értelmezése is. Győrt ugyanis a középkorban mint „Iaurinum”-ot ismerték és a „Iaurinensis” vagy „Geuriensis” jelzővel hivatkoztak rá.⁴⁸ Ott ömlik ugyanakkor a Rába folyó a Dunába és Győr német neve is „Raab”,⁴⁹ a „Rabanensis” pedig – különösen az „Ungrorum” jelző és az olmtüzi proveniencia által körülhatárolt magyar–morva térségben – nem vezethető le egyetlen más egyházmegye nevéből sem.⁵⁰

Az előadás kidolgozott, írásos változatában Kubínová elsőként közölt részletes kodikológiai leírást és kutatástörténeti összefoglalót az olmtüzi szakramentáriumról. Érdeklődése ezen felül elsősorban a kalendáriumra terjedt ki. A benne foglalt szentek áttekintése után a naptárat regensburgi mintákkal (a Rocca-, Wolfgang- és II. Henrik-féle, ezredforduló körüli szakramentáriumokkal)⁵¹ hozta összefüggésbe, a miserend Miatyánk utáni embolizmusáról pedig megállapította, hogy szó szerint azonos azzal a változattal, amelyet Ellenhard freisingi püspök szakramentáriuma tartalmaz (1056 előtt), és amelyet utólag jegyezték be a lapszálen Ábrahám, szintén freisingi püspök 10. századi szakramentáriumába.⁵² E megfigyelések tehát

⁴⁷ GAMS 1957, 323; CZINÁR 1866, 520–521. Korszerűbb adatokkal *A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve* fog szolgálni, amelynek szerkesztői közül Ribi András megerősítette, hogy a győri főpapok sora számos helyen megengedi egy Márk nevű püspök beiktatását. Az archontológiához: *Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok*, 2020.

⁴⁸ A győri egyházmegye középkori történetében legjáratosabb kollégáim (C. Tóth Norbert, Szovák Kornél, Thoroczkay Gábor, Ribi András) egyike sem találkozott másutt a „Rabanensis” alakkal. Takács Imre vetette fel, hogy a 8. században feltűnik Pannonhalma körzetében (Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára, *Acta Antiquiora*, 1237–1240) két ókori római eredetűnek látszó helységnév: egy Pannoniának nevezett falu, a közelében lévő Sabaria falu és a mellettük folyó Pannosa patak. Ha feltételezzük, hogy a stiláris antikizálás jellemző volt a korra, az ókori Arrabona neve is megjelenhetett a „Rabanensis” formában, jóllehet így is szokatlan lenne, hogy egy püspöki székhely bevett nevét önkényesen megváltoztassák.

⁴⁹ A Rába folyó neve („Rapa”) latin szövegben először egy, a salzburgi érsek jogait összeíró hamis oklevélben fordul elő a 10. században. Győr nevét németül először egy 1213-as szöveg említi („Rab”). A „Raba” vagy „Roba” alak a rábai főesperes titulusában 1215 óta fordul elő latin pápai oklevelekben. Győr városát latin kontextusban kizárólag az 1271–1273-as hadi eseményeket leíró emlékek nevezik „Rab”-nak: GOMBOS 1937, 2005, 182–183, 758–784, vö. GYÖRFFY 1963, II. 589–598; BÉNYEI és PETHŐ 1998, 5.

⁵⁰ Egyelőre csak egy, a heiligenkreuzi ciszterci apátságnak szóló 1350-es búcsúengedélyben talákoztam a helynév e latin változatával: „omnibus venientibus ad ecclesiam Sanctae Crucis in Austria dioecesis Rabanensis velimus indulgentiam exhibere” (Stiftsarchiv Heiligenkreuz, Urkunden 1350 XII 03, kiadása: WEIS, eredeti kiadás: 1859, 1971, 211. (No. 205). Az adatot kérdésessé teszi, hogy bár a győri egyházmegye jelentős burgenlandi területeket veszített a trianoni döntés után, a Bécstől délnyugatra fekvő Heiligenkreuz a középkorban sem tartozott hozzá. Egy ugyanazon év júniusából származó oklevél még – helyesen – a passauai püspök alá sorolja az apátságot: „conventus monasterii Sanctae Crucis, ordinis Cisterciensis vestrae Pataviensis dioecesis” (Stiftsarchiv Heiligenkreuz, Urkunden 1350 VI 30).

⁵¹ USU 1031, 1038, 548.

⁵² A freisingi változat a SU szentjei közül nem tartalmazza György nevét, aki a 3×3-as elrendezéshez képest is többletnek tűnik: „necnon [et] sanctis martyribus tuis Stephano, Vito, Urbano atque

inkább Bajorországban jelölik ki a kódex feltételezhető mintapéldányainak környezetét. Hozzájuk képest Szent Adalbert bizonyul a legeredetibb, a magyar–cseh–lengyel térségre jellemző többletnek.

Jóllehet Kubínová elemzése – mint a kalendáriumokra és szanktorálékra épülő elemzések általában – nélkülözi a kultuszok jelentőségét és arányait hitelesen érzékeltetni képes, reprezentatív forráshátteret,⁵³ az embolizmus freisingi párhuzamai meggyőző felfedezésnek tűnnek, és valószínű, hogy a naptárnak egy apát, három áldozópap és egy szerpap halálát rögzítő bejegyzései valamely tényleges monasztikus intézmény személyi állományára utalnak. A Küszén–Pannonhalma–Győr háromszögnél sem akadt egyelőre meggyőzőbb felvetés a kódex használati helyére vonatkozóan. Mivel a győri egyházmegye és egész Magyarország legjelentősebb monostora, egyben Küszén anyaintézménye a Szent Márton-hegyi apátság volt, legalább munkahipotézisként elfogadhatjuk, hogy a SU bajor mintapéldányok alapján készült magyar bencések használatára, és az ezredforduló körüli Pannonhalma szokásrendjét őrzi.

A Szent Ilona-mise

A kódex tartósabb magyarországi használata mellett szólnak a naptár és a miseordó közti 9. fólióra utólag bejegyzett szövegek is. Ez a kalendárium ívének üresen maradt utolsó lapja volt.⁵⁴ Rectójára a Szentháromság miséjének változó tételeit írta be egy korábbi, a kalendáriuméhoz közel álló kéz: a szakramentáriumban szokásos három misekönyörgésen és prefáción kívül szerepelnek az énektételek és az olvasmányok is. Nagyobb részük az egész Európában uralkodó válogatásnak felel meg. Az olvasmányok, illetve a graduále és az Alleluja verzusa már megengedik, hogy a szűkebb közép-európai térségre következtessünk belőlük, de közös jellegzetességei a magyar és a cseh egyházaknak.⁵⁵ Az Allelujával kapcsolatban

electis confessoribus tuis Corbiniano, Martino, Benedicto ac beatissimis virginibus tuis Felicitate, Margareta, Waldburga”, Id. USU 4868, 14v; USU 3471, 37v.

⁵³ HORVÁTH 2019, 49–51.

⁵⁴ A kódex ívfüzeteihez: KUBÍNÓVÁ, „The Olomouc Sacramentary CO 584”, 3. (az oldalszám a kéziratához képest értendő). A szerző rögzíti a 79–80. és a 83–84. fóliók közti egy-egy fólió hiányát, de nem jegyzi a január végi szanktoráléból hiányzó bifóliót (a 104–109 ternió közepéről, egyébként a kódex nagyrészt szabályos kvaterniókból áll) és a miseordó hiányzó kezdetét, amely valószínűleg az első, elveszett kvaterniót foglalta el.

⁵⁵ Az *Usuarium* jelenlegi anyaga 400-nál is több Szentháromság-mise összevetését teszi lehetővé. Az *O altitudo* szentlecke a források mintegy 32%-ára jellemző, de magyar, cseh és lengyel területeken egyeduralkodó és Németországban is többségi. A *Benedictus es [in throno]* graduále-verzus a források megközelítőleg 38%-ára jellemző, a Rajnától keletre lényegében kizárólagos. A *Benedictus es Domine Deus* Alleluja a források nagyjából 68%-ára jellemző, keleten különösképp, bár épp Olmützben és a porosz Warmiában használatos helyette a *Benedictus es Domine super sceptrum*. A *Cum venerit* evangélium a források legalább 37%-ára jellemző, Magyarországon és Csehországban általános.

érdemes kiemelni, hogy a kódexben hivatkozott *Benedictus es Domine in firmamento caelit* Magyarországon idővel fölváltotta egy, talán helyi keletkezésű, külföldön ismeretlen tétel, a *Honor virtus*. Ez a kora 13. századi *Németújvári misszáléban* már a Szentháromság-mise része, de még csak a nászmise többleteként szerepel a késő 12. századi *Pray-kódexben*,⁵⁶ így nem feltétlenül kérhető számon a SU kiegészítésén. Az egyetlen adat, amely szorosabb kapcsolatot sugall a könyv és más korai magyar források között, a posztkommúniót követő „alia oratio”. A *Domine Deus Pater* (CO 2302) ugyan megtalálható a gregorián szakramentárium archaikus változataiban, az úgynevezett *Paduenseben* és *Tridentinumban* is, ám később csak zárványokban él tovább. Megvan ugyanakkor minden korai magyar miseforrásban: a *Szent Margit-szakramentáriumban*, a *Pray-kódexben* és a *Németújvári misszáléban* is, ráadásul az olmtüzi kódexnek megfelelő, a „sancte” jelzöt nélküli kezdőformulával.⁵⁷ Ugyanezt a tételt cseh forrásokban egyelőre nem sikerült megtalálnom.⁵⁸

Sokkal jelentősebb a 9v főlíon olvasható Szent Ilona-mise, amelyet Madas Edit paleográfiailag a 12. század harmadik negyedére valószínűsített.⁵⁹ Szent Ilona vagy Heléna alakjában egy 5. századi auxerre-i szűz és Nagy Konstantin anyja, a hagyomány szerint a Szent Kereszt maradványainak felkutatását kezdeményező császárné olvadt egybe. Ünnepeit is legalább négy különböző dátumon tartották.⁶⁰ A SU toldalékmiséje nyilvánvalóan a császárné kultuszának emléke, mert a kol-

⁵⁶ SZENDREI 2005, 176–177; KOVÁCS 2021, 86. A *Pray-kódexben* a Szentháromság-mise (99v) még a *Benedictus es Domine Deus*, a nászmise (116v) már a *Honor virtus* Alleluját tartalmazza. A *Németújvári misszáléban* a két tétel egymást követi (156v); itt nem egyértelmű, hogy a Szentháromság-mise időszaki vagy votív funkcióban szerepel-e.

⁵⁷ CATELLA, DELL'ORO, MARTINI 2005, No. 1211; ROGGER, DELL'ORO 1983, No. 1240. A tétel eredetileg pünkösdi nyolcadának könyörgése volt, amelyet a 10. századtól háttérbe szorított Szentháromság vasárnapja. Olasz és francia területeken a Magyarországon is használatos „Domine Deus Pater” kezdettel Anagni, Palermo, Cluny, Casadei, Saint-Remi, Marseille, Mende, Metz, Reims, Spanyolországban Segovia és Dániában a sokszor archaizáló, szigorúan gregorián Koppenhága tartotta fenn, „Domine sancte Pater” kezdettel Lyon és Le Mans. A korai magyar forrásokon kívül Közép-Európában csak Krakkó és Plock ismeri, de az utóbbi szövegváltozattal.

⁵⁸ Az egyébként feltűnően sok magyar vonatkozást tartalmazó XIV D 12-es 12. századi *Prágai misszálé* sem hozza (USU 772, 265v), bár minden egyébben megegyezik a SU-mal. Ez természetesen nem utal közvetlen kapcsolatra: a párhuzamos tételek megmaradnak a közép-európai térség közmegegyezésének szintjén. Egykorú olmtüzi miseforrás nem maradt fenn. Štěpán Kohout szerint 1376 előtt nem beszélhetünk pontosan körülhatárolt olmtüzi úzusról; a legkorábbi misszálának egy 1225 és 1250 közti kéziratot tart (Vlastivědné muzeum v Olomouci, R-59). Ez is a közép-európai közmegegyezést hozza (103r–v, az evangéliumot kivarták), de nem tartalmazza a többletkönyörgést.

⁵⁹ Elektronikus levél 2025. január 16-án, a digitális másolat alapján, a tévedés lehetőségét fenntartva.

⁶⁰ Február 8., április 15., május 22., augusztus 18. Áttekintésül: KNAUZ 1876, 196–197. Ritkább dátumok: március 6. („mater Constantini”, Narbonne), március 10. („virgo”, Sion), május 4. („virgo”, Auxerre), szeptember 7. („regina”, Párizs). Svéd nemzeti szent volt egy további Ilona, a július 31-én ünnepelt „Helena vidua martyr de Vesgocia”.

lekta szövege kifejezetten említi a Szent Kereszt megtalálását,⁶¹ de a dátumról nem értesülünk a kódexből, mert a kalendáriumban egyik szokásos napon sem szerepel a Helena név.

Ilona liturgikus tisztelete egyenletesen, de csak mérsékeltén volt elterjedt:⁶² az *Usuarium* reprezentatív mintavétele szerint az érett középkorban a misekönyvek nagyjából 20%-ában szerepelt.⁶³ A források lefedik Európa területét, de jellemzőbbek északon és keleten, illetve a mai Franciaország közepén, hozzávetőlegesen a Reimset Narbonne-nal összekötő, Burgundián áthaladó tengely mentén és a mai Spanyolországban a Tajo és az Ebro folyók által kijelölt széles sávban. Mivel az ünnep nem szerepel az ősi római szakramentáriumokban, misekönyörgései is újabb szerzemények. Kiemelkedően változatosak, azaz nem egyetlen forrásból, sőt nem is csupán néhány központból terjedtek el: minden harmadik vagy negyedik misekönyv más formulakészletet használ. Ennek megfelelően az Ilona-misék könyörgései kivételesen alkalmasak arra, hogy belőlük egy-egy forrás eredetét megvilágító következtetéseket vonjunk le, az olmützi kódex könyörgéssorozatának pedig mindeddig kizárólag magyar forrásokban kerültek elő párhuzamai.⁶⁴

A „Deus qui per beatam Helenam” kollekt a SU-on kívül csak a 13–14. századi esztergomi gyakorlatot képviselő könyvekben fordul elő⁶⁵ mint az április 15-i – szintén csak Esztergomra jellemző – Ilona-ünnep kezdő könyörgése. Mind az egyezés, mind a kizárólagosság azért feltűnő, mert az eredmény 74 forrás 23 különböző formuláréjából emelkedik ki, továbbá azért, mert az esztergomi tételt nem ismeri a *Corpus orationum* nagyszabású gyűjteménye.⁶⁶

A másik két könyörgés, a szekréta és a posztkommúnió közismert, de viszonylag jellegtelen és rövid szövegek, amelyek csupán Szent Ilona közbenjárására

⁶¹ Kollekt: „Deus, qui per beatam Helenam lignum sanctae Crucis inveniri voluisti: concede, quaesumus, ut eius interventu et meritis, quae tibi sunt placita, cupientes, ea desiderabilia, quae in te promissisti credentibus, mereamur adipisci gaudentes.”

⁶² A magyarországi Ilona-kultusz legjobb összefoglalása: Kovács 2012, 267–288.

⁶³ Térképen: usuarium.elte.hu/1/8587. A leggyakoribb a februári ünnep, ez szinte mindig a császárnőhöz kapcsolódik, és döntően az északi területekre jellemző. Ezt követi népszerűségben a májusi ünnep, amelyen a kelet- és közép-európai források inkább a császárnőt („regina, mater Constantini, imperatrix”), a nyugatiak inkább a szüzet ünneplik. A harmadik leggyakoribb az augusztusi, francia és spanyol területeken, valamint Kölnben és Trierben ez a császárnő ünnepe, talán Trierben bekövetkezett halálával és az ott őrzött koponyaeklyével összefüggésben: HILLNER 2022, 248. Áprilisban a két alak keveredik (Pécs, Brixen, Freising, Riga tartja).

⁶⁴ Számos olmützi kéziratos misekönyv tartalmaz Ilona-miséket, de egyik sem egyezik a SU formuláréjával: CO 73 (cseh, 15. századi kiegészítés május 21-én, 197r); CO 148 (morva, 15. századi kiegészítés május 22-én, 1r); CO 315 (morva?, 1350–1360 körül, csak kollektá február 8-án, 239r); CO 397 (morva?, 1387, augusztus 18-án, 141v); CO 636 (morva, 1463, május 21-én, 328r). Az adatokat Štěpán Kohoutnak köszönöm.

⁶⁵ MNS: SZENDREI és RIBARIČ 1982, (USU 840) 147v; OSZK Cod. Lat. 94 (USU 4757) 241r.

⁶⁶ A legnépszerűbb – de együtt soha elő nem fordul – frázisok, zárójelben a CO szerinti előfordulásaikkal: „lignum sanctae Crucis” (6), „eius interventu” (passim), „quae tibi sunt placita” (7), „mereamur adipisci” (5).

hivatkoznak az adott műfajoktól megszokott felajánlási, illetve áldozási tematika keretében. Az előbbi Nicomedes vértanú szekrétáját, az utóbbi Protus és Jácint vértanúk posztkommúnióját kölcsönzi a gregorián szakramentárium legerterjedtebb változatából a név behelyettesítésével.⁶⁷ Ilona miséjében mégis mindössze egyetlen párhuzamuk van: a legkorábbi magyar megrendelésre készült nyomtatott misekönyvben, az 1480-as *Missale Ultramontanorum*-ban.⁶⁸ Ott a „Suscipe Domine” kezdetű szekréta 72 forrás 19 féle, az „Ut percepta” kezdetű posztkommúnió szintén 72 forrás 20 féle formuláréjához képest mutatkozik egyedinek. A SU kollektája tehát megvan az érett esztergomi könyvekben (és csak ott), szekrétája és posztkommúniója pedig Esztergomban ugyan nem mutatható ki, de megvan az ultramontán misszáléban (mégpedig csak ott).

Hogy e párhuzamokat értelmezzük, ahhoz az ünnepek saját anyaggal való el-látásnak, szakkifejezéssel properizációjának folyamatát kell világosan látnunk.⁶⁹ Új szentek bevezetése a naptárba nem szükségképpen jelenti új szertartásszövegek vagy dallamok alkotását. A nap miséje és zsoltosmája elvégezhető a megfelelő kategóriába tartozó korábbi szentek, a jelen esetben például szent asszonyok liturgiáját használva, legfeljebb a név megváltoztatásával ott, ahol a mintaszövegben szerepelt. A szent jelentősége és tisztelőinek alkotókészsége azonban ösztönözheti saját, személyesen rá szabott tételek komponálását. Kovács Andrea részletesen bemutatta Szent Ilona magyarországi tiszteletét, és a zenei tételek vonatkozásában vázolta, mely szertartások mely tételtípusai hajlamosak először sajátjává válni, majd hogyan hódítják meg a szaporodó saját tételek egyre nagyobb mértékben a nap liturgiáját. A három misekönyörgés is így viselkedik. Míg a kollekták a nap témájára összpontosít, addig a szekréta és a posztkommúnió elsősorban a misére mint olyanra, azon belül a felajánlásra és az áldozásra. Az előbbi a több változó elemet, szakkifejezéssel propriumot fölvonultató, tematikusan tehát egyénibb katekumenek liturgiája vagy igeliturgia része, az utóbbiak a többnyire állandó részekből, szakkifejezéssel ordináriumból álló hívők liturgiája vagy áldozati liturgia részei.

A SU Ilona-sorozata e properizációs folyamat kezdetéről tanúskodik. A kollekták már saját, új kompozíció, míg a szekréta és a posztkommúnió még kölcsönzés egy-egy régóta és széles körben megtartott ünnepről. Hogy ez utóbbiak fokozatosan kiszorultak a használatból, annak természetes magyarázata a folyamat

⁶⁷ Szekréta: „Suscipe, Domine, propitius oblata, quae maiestati tuae beatae Helenae commendat oratio.” (CO 5738b) Posztkommúnió: „Ut percepta nos, Domine, tua sancta purificent, beatae Helenae, quaesumus, imploret intercessio.” (CO 6045). A fentebb idézett esztergomi forrásokban a szekréta: „Annue ... delicta.”, a posztkommúnió: „Praestent ... peccatis.”

⁶⁸ *Ordo missalis secundum ritum Minorum Ultramontanorum cum quibusdam officiis novis* (USU 434). A forrásról: HOLL 1992, 123–137; MÁTYUS 2017, 76–87. Az ünnep egyedül itt május 20-án szerepel a kalendáriumban (a szanktorále is májusban közli, Potentiana [19.] és Donatianus–Rogatianus [24.] között), de a dátum elírás lehet, mert a naptárban üresek a következő május 21–22-i sorok, azaz 22-re szánhatták.

⁶⁹ Általában: FÖLDVÁRY 2023, 104–108. Ilona összefüggésében: KOVÁCS 2012, 269–272. A hazai szentek részben kommunis tételanyagáról a korai magyar liturgiában: SZENDREI 2005, 127–130.

kiteljesedése: az olmtüzi kódex és a számos más esetben is archaikus vagy periferiális megoldásokat őrző *Missale Ultramontanorum* rövid, jellegtelen tételeinek helyébe már a 13–14. században csiszoltabb, kidolgozottabb megfogalmazású szövegek léptek. A SU kollektáját tartalmazó esztergomi könyvek (a *Missale notatum Strigoniense* és az OSzK, Cod. Lat. 94) is egy-egy, ebben a szerepben szintén egyedi szekréta, illetve posztkommúnióra cserélték őket. Az esztergomi szekréta („Annue nobis”) egy ritka Szent Gergely-könyörgést alkalmazott Ilonára (CO 727), a posztkommúnió („Praestent nobis”) pedig más szentek könyörgéseiben külön megjelenő elemekből hozott létre új könyörgést.⁷⁰ A késő középkor mintha az Ilona-tisztelet hanyatlását, vagy legalábbis konformizálódását hozná: a nyomtatott esztergomi misszálék a Közép-Európában legnépszerűbb könyörgéssorozatra cserélik a korábban használt, csak Esztergomra jellemző formulakészletet.⁷¹ Ennek tükörképét látjuk a korai magyar forrásokban: a *Szent Margit-szakramentárium*, a *Pray-kódex* és a *Németújvári misszálé* is tartalmazza az Ilona-ünnepet, de könyörgéseiket még nemzetközileg elterjedt – német és skandináv hagyományokban kimutatható – sorozatokból merítik.⁷² A SU Ilona-miséje tehát a korai és a késői magyar anyaghoz képest is egyedi, miközben kollektája a 14. századi *Esztergomi misszálé*kkal, másik két könyörgése pedig az ultramontán misszálával párhuzamos.

Szent Ilonát a középkorban a magyar királyság oltalmazói között tartották számon. E megiszteltetés a történelmünkhöz közvetlenül kapcsolódó szenteken kívül azoknak jutott osztályrészül, akikről úgy tartották, hogy a későbbi Magyarország területén születtek, éltek vagy haltak meg. Ebben az értelemben lett magyar szent például Márton vagy Dömötör.⁷³ Nagy Konstantin 272-ben a balkáni Niszában született (Naissos vagy Nisos, ma Niš, Szerbia). Őt a nyugati egyház nem tisztelte szentként, anyját viszont igen, ezért létezett olyan hagyomány, amely Ilona születési helyének is Niszát tartotta, jöllehet a 6. századi Procopius a Heleno-

⁷⁰ „Praestent nobis, quaesumus, Domine, tua sancta subsidium, et, intervenientibus beatae Helenae meritis, ab omnibus nos absolve peccatis.” Vö. CO 4584 (Gergely), 4391 (Apollinaris), 4310 (Quintinus).

⁷¹ Saját összeállítását Esztergom valószínűleg még a 14. században lecserélte az Európa-szerte legnépszerűbb sorozatra: *Deus qui inter cetera... mereamur* (CO 6752 kibővítve); *Munera... salutem* (CO 3465); *Refecti... exuamur* (CO 4996). Vö. OSzK Cod. Lat. 95 (USU 4758) 113v; *Csikárdi-misszálé* (USU 1190) 179r–v; DÉRI 2009, 389.

⁷² A régi magyar kollekták: *Deus qui omnes sanctos... adiuvemur* (CO 1951, *Szent Margit-szakramentárium*, *Pray-kódex*, vö. Aquileia, Bamberg, Köln, Mainz, Strängnäs, Uppsala); *Deus qui meritis... delictis*. (a CO nem ismeri, vö. Messina, Cosenza, más befejezéssel a dominikánusok és őket követve a Német Lovagrend és Turku). A szekréta és a posztkommúnió a legelterjedtebb „Munera–Refecti” páros.

⁷³ A „patronus (incltyi) regni” megjelölés középkori liturgikus összefüggésben jelenik meg pl. az egri ordináriusban László, Gellért, Imre és Erzsébet neve mellett: DOBSZAY 2000. (No. 536, 559, 569, 600, 610), és Esztergomban László kapcsán FÖLDVÁRY 2009, 100. A fogalom kiterjesztéséről egy ókeresztény, de a Szerémséghez (Sirmium), tehát későbbi magyar területhez kötődő vértanúra: *Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje*, 2007, 23–44.

polisként is ismert kis-ázsiai Drepanumból származtatta a császárnét.⁷⁴ Valószínű tehát, hogy Szent Ilona felvételét a királyság védelmezői közé az Árpád-korban népszerű Szent Kereszt-kultusszal való szoros kapcsolatán túl Nisza magyar területként való azonosítása támogatta.

A *Képes Krónika* szerint 1072-ben Salamon és Géza hadjáratot vezetett a görögök ellen, melynek során Niszáig nyomultak. A *Pozsonyi Évkönyvek* 1127-es bejegyzése szerint II. István elfoglalta a várost.⁷⁵ A magyar jelenlét tartósan nem lehetett szilárd, mert egyes vélemények szerint III. Béla 1183-ban újra elfoglalta Niszát, de 1185 után Margit lánya hozományaként más városokkal együtt visszaadta II. Izsák bizánci császárnak.⁷⁶ Mindebből arra következtethetünk, hogy Ilona beiktatásának gondolata a magyar szentek sorába leginkább a 12. században merülhetett fel. Ünnepe valóban szerepel már az 1100 körüli *Szent Margit-szakramentárium*ban és attól kezdve minden jelentős forrásunkban, saját kollektájának első emléke viszont éppen a SU toldaléka, amely – mint láttuk – feltehetőleg szintén a 12. század harmadik negyedéből származik.

Mindez tehát cáfolja Červenka és megerősíti Kubínová elméletét. A Szent Ilona-toldalék sajátosan magyar tételeket tartalmaz, amelyek 12. századi szerkönyveinkhez képest későbbi, de érett esztergomi szerkönyveinkhez képest korábbi fejlődési fokozatot képviselnek. Ha tehát a kódexet a 12. század második felében még Magyarországon használták, akkor nem kerülhetett Euphemia kíséretében Olmützbe az 1070-es években, és nem zárható ki, hogy Pannonhalma vonzáskörében maradt még a 13. század első évtizedeiben is, vagyis a Sebestyén apátról és Márk püspökről szóló kalendáriumi bejegyzések feltételezett idejében. Még ha Flodr helyesen is értelmezte volna a középkori olmützi könyvjegyzékeket, a kézirat ottani jelenlétéről legkorábban a 15. század elején értesülünk.

A SU a magyar és az egyetemes liturgiátörténetben

Az olmützi szakramentárium magyarországi rendeltetése és használata melletti legerősebb érvek tehát a nagypénteki könyörgés és a Szent Ilona-mise. Ezek engedik meg azt is, hogy a naptárhoz fűzött megjegyzésekben magyarországi sze-

⁷⁴ KOVÁCS 2012, 278. A születési hely kérdéséről: HILLNER 2022, 17–21.

⁷⁵ SZENTPÉTERY 1999, 126. (Pozsonyi Évkönyvek: „Stephanus rex accepit civitatem Nis”), vö. 434. (Acephalus kódex, OSzK Cod. Lat. 405: II. István hadjárata és rettegett híre a görögök között), 377. (Képes Krónika: a hercegek Niszáig nyomulnak, de a nisziai ezüsttel és drága kelmékkel megváltják a békét).

⁷⁶ A források ezt közvetlenül nem támasztják alá; csak annyit tudunk, hogy Béla seregei a kérdéses időszakban a környéken táboroztak (Niketas Choniates: III. Béla balkáni hadmozdulatai és békekötése, Margit lánya kiházásítása, MORAVCSIK 1988, 256, 293–295, újabban: *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*, 2018. További forrásokhoz: MAKK 1982, 33–61, 49–51; BÁCSATYAI és mtsai. 2023, 112–113. A kérdésben való eligazodáshoz Szovák Kornél és Thoroczkay Gábor nyújtott segítséget, amelyet ezúton is köszönök.

mélyek és események megfelelőit keressük. A további kutatás elsősorban négy területen mélyítheti el ismereteinket, erősítheti vagy cáfolhatja meg eddigi benyomásainkat. (1) Értő paleográfiai, kodikológiai és művészettörténeti elemzés után közmegegyezést kell kialakítanunk a könyv koráról, műhelyéről és kulturális környezetéről, a kalendárium és a toldalékok koráról és viszonyukról a főszöveghez. (2) Széles összefüggésben kell vizsgálnunk a naptárat, beleérte a szentek ünnepein és időzítésükön túl a hónapok előtt és után álló hexameteres tanverseket és a kalendáriumot kísérő táblázatokat is. (3) El kell helyeznünk a miseordót a 10–11. század kiegészítésekkel bőven ellátott miseordói között, feltárva kapcsolatait a feltételezhető külföldi mintákkal.⁷⁷ (4) Elemeznünk kell a változó miseformulákat a szakramentáriumi hagyomány tágabb összefüggésében. Itt a vizsgálatnak három szintje kézenfekvő. Előbb a szakramentárium tartalmát és szerkezetét, majd a szanktorále és a votív rész fejezetcímeit, témáit érdemes összevetni más forrásokkal, utána az egyes könyörgések és prefációk válogatását és elrendezését hasznos mérlegelni, végül, ahol erre lehetőség van, szövegváltozatok alapján szorosabb filológiai kapcsolatokat lehet megállapítani. E feladatok elvégzésére egyelőre nem vállalkozhatok, befejezésül mégis megkísérlem a SU-ot legalább nagy vonalakban elhelyezni a magyar liturgiátörténeten belül.

Első fennmaradt forrásaink – a jelen tanulmány tárgyától eltekintve – püspöki szerkönyvek, azaz elsősorban a misén és a zsolozsmán kívüli szertartásokat tartalmaznak: szentségek és szentelmények kiszolgáltatásait és az egyházi év rendhagyó napjainak rendjét, különös tekintettel a nagyhétre. Ezek a legalkalmasabbak arra, hogy alakulásukat végigkövessük a középkori magyar liturgiátörténet mintegy 600 évén. Az olmtüzi kódex ilyen rítusokat nem őrzött meg, ezért kénytelenek vagyunk a miseordóra és a miseproprium euchológiai rétegére hagyatkozni. Ezek azonban komolyabb változáson mentek keresztül épp a 11–12. században, ami azt jelenti, hogy kevés korai forrásunk vagy egy letűnő korszak utolsó, vagy egy új korszak első tanúja.

Mai tudásunk szerint az Árpád-kor első két évszázadának magyar liturgiáját három tényező formálta.

Az első a magyar egyház arculatát kialakító főpapi értelmiség műveltsége, kapcsolatrendszere, tájékozódási köre volt. Habár a liturgiaszerkesztők lenyűgözően jól ismerték a korabeli Európa szertartási életét, gesztusok és szövegek egész tárházából merítettek, nyilvánvaló, hogy alapvetően a Rajnától északkeletre fekvő germán tájon érezték otthon magukat. A magyar – és ugyanígy a cseh vagy lengyel – hagyományok az érett középkorban egyre nagyobb mértékben fogadtak be nyugat- vagy dél-európai hatásokat, az alapréteg mégis nyilvánvalóan németes.

⁷⁷ A freisingi Abraham- és Ellenhard-szakramentáriumok, amelyek fentebb az embolizmus („Libera”) szentjei alapján merültek fel lehetséges mintapéldányként, a szabványos gregorián szakramentáriumoknak megfelelően csak a közös prefációt és a kánont tartalmazzák ordinárium gyanánt. A beöltözési imákon kívül nincs ordinárium az Egilbert-pontifikáléban (USU 287, 838) sem. A freisingi Szent András-társaskáptalan 11. századi szakramentáriumának (USU 5475) ordináriuma részletesebb, de távol áll a nála is bővebb imaanyagot alkalmazó SU változatától.

Ezen belül úgy tűnik, kivételes jelentősége volt a Boldog Gizella bátyja, azaz Szent István sógora, II. Henrik császár körül szerveződő műhelynek. A talán általa összeállított *Pontificale Romano-Germanicum* (PRG) ihlette első főpapi szerkönyveinket.⁷⁸ A zágربی misszálék könyörgéskészlete, amely valószínűleg egy archaikus esztergomi szakramentárium főbb vonásait őrizte meg, 1000 körüli regensburgi mintákkal áll rokonságban, köztük egy, kifejezetten Henrik tiszteletére összeállított szakramentáriummal.⁷⁹ Regensburgi eredetűek egyes monasztikus rítusaink is.⁸⁰ Az *Esztergomi benedikcionále* mintáját újabban a Henrik által alapított bambergi székesegyház gyűjteményében találtuk meg.⁸¹ Ami pedig az olmützi kódexben is kimutatott freisingi kapcsolatot illeti, egyre-másra kerülnek elő szövetségserű párhuzamok Henrik kancellárja, Egilbert freisingi püspök pontifikáléja és a korai magyar pontifikálék között.⁸²

A második tényező a magyar liturgiát kidolgozó értelmiség önállósága és alkotókészsége. Az összehasonlító elemzés megmutatta, hogy bár a minták azonosíthatók, a korai magyar források szertartásrendjei, azaz ordói olyan kreatív összeállítások, amelyeknek pontos megfelelője külföldön nem létezik, Magyarországon viszont sokszor félezer éven át hagyományozódnak.⁸³ Ezek az ordók nem pusztán egyéniek, hanem jellegzetes ízlés jegyeit viselik magukon, és következetes szerkesztési elveknek engedelmeskednek. A liturgiaalakító tevékenység azonban nem egyidőben zajlott: nem minden munkaterületen érvényesült egyszerre, és nem minden kezdeményezése bizonyult tartósnak. Míg az évkör processziós rítusai és a nagyhét lényegében azonosak az első és az utolsó magyar szerköny-

⁷⁸ PARKES 2020, 104–141, 109–113; Uő 2023, 276–277. A PRG mintaadó jellegéről: FÖLDVÁRY 2012, 147–158; Uő 2017, 22–24.

⁷⁹ HORVÁTH, FÖLDVÁRY 2015, 161–172; HORVÁTH 2021, 217–226. A három korabeli regensburgi kódex a Rocca-, a Wolfgang- és a II. Henrik-féle szakramentárium (USU 1031, 1038, 548).

⁸⁰ STAMLER 2021, 227–239.

⁸¹ Az *Esztergomi benedikcionáléről* szóló könyvem (4. jegyzet) megjelenése után fedeztem fel, hogy a korábbi vagy egykorú külföldi forrásokban ki nem mutatható áldásokat szinte hiánytalanul beépíti egy szintén 11. századi krakkói benedikcionále (USU 1145), amely a műfaj eddig ismert leggazdagabb képviselőjének mutatkozik. A Szent György és Adalbert napjára szóló, közös hármásáldást Paweł Figurski azonosította egy, a bambergi székesegyházban őrzött benedikcionáléban (USU 5453), amely más tekintetben is az *Esztergomi benedikcionále* (illetve braunschweigi és magdeburgi leszármazottai) tökéletes párhuzamának bizonyult. A könyvet a 11. század második negyedére vagy harmadára datálják, azaz alig későbbi a bambergi székesegyház 1012-es felszentelésénél, amelyen tudjuk, hogy Asztrik/Anasztáz esztergomi érsek is részt vett: „Altare ante criptam consecravít Ascherich Ungarorum archiepiscopus in honorem sanctorum confessorum Hylarii, Remigii, Vedasti.” (MGH *Scriptores* XVII. 636.).

⁸² Az eddig azonosított, folyamatban lévő kutatások során kimutatott liturgikus és filológiai párhuzamok az Egilbert-pontifikáléval (USU 287, 838): papszentelés, nagyszombati rubrikák, tömjénáldás (Földvály Miklós István), kereszteleés (Tóth Richárd), hamvazószerda (Lenyó Orsolya). Egilbertről: REITHER 2015, 145–183.

⁸³ FÖLDVÁRY, *Egy úzus születése II. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században* (folyamatban).

vekben, addig a rituále ordói (pl. vízszentelés, keresztelés, házasság, gyászszertartás) későbbi kidolgozásuknak megfelelően kevésbé tartósak és egységesek,⁸⁴ a pontifikále szembevetően kidolgozott korai ordói pedig csak véletlenszerű zárványokban maradtak fenn.⁸⁵ A miséről reprezentatív korai források hiányában kevesebbet tudunk, ráadásul elsősorban az volt kiszolgáltatva a korai magyar liturgiában a 11. század végétől érvényesülő gregorián hatásnak.

A harmadik tényező éppen ez: a VII. Gergely pápáról gregoriánnak nevezett egyházfegyelmi, egyházpolitikai és nem utolsósorban liturgikus program befolyása az egész latin rítusterületen, de különösen Közép- és Kelet-Európában.⁸⁶ A gregorián liturgikus program 1100 körül bizonyíthatóan elérte Magyarországot, és maradandó változásokat idézett elő az itteni szertartásokban. E módosítások középpontjában elsősorban a mise állt. Ebből következik, hogy míg a processziós és püspöki szertartások korai és késői változata közt nem látunk különösebb törést, addig a mise területén alig mutatható ki folytonosság. Az elemzést tovább nehezíti, hogy a korai szakramentáriumok és misekönyvek szerzetesi környezetből származnak, de nem maradt fenn későbbi megfelelőjük, míg a későbbi középkori misekönyvek egyházmegyes környezetből valók, de nem ismerjük korai megfelelőiket. Mindenesetre a gregorianizmus a miseordó területén az egyszerűsítést szorgalmazta, a proprium területén pedig a hitelesnek tartott gregorián szakramentárium minél hűségesebb követését.

Egyértelmű, hogy a SU érintetlen az ilyen értelemben vett gregorián hatástól. Ennek szemléletes jele az olmützi levéltáros, Buol kanonok 1809-es jegyzete a kézirat szennycímoldalán, amelyben megállapítja, hogy a benne foglalt imáknak az akkori liturgiában nyoma sincs.⁸⁷ Az ő viszonyítási alapja a gregorián szakramentárium orációanyagára épülő *Missale Romanum* volt, amely feltűnő ellentétben áll a jelentős mértékben gelazián alapokra épülő, kora 11. századi kézirattal. De nem csak a 19. századi misekönyvhöz képest hat archaikusnak az olmützi kódex. Hozzá képest határozottan gregorián jellegűek már azok a 12–13. századi forrásaink is, amelyekre a reformmozgalom még nem gyakorolt nyilvánvaló hatást.

⁸⁴ HORVÁTH 2022. Javított és átdolgozott formában megjelenés előtt áll a *Pray-kódex* hasonmás- és szövegkiadását kísérő tanulmánykötetben.

⁸⁵ Ilyenek pl. a MNS bérmlási rendje vagy a vezeklők visszafogadása az Egri ordináriusban: SZENDREI és RIBARIČ 1982, 205–206; DOBSZAY 2000, 34–35. (218).

⁸⁶ A kérdést részletesen tárgyalom az *A Micrologus hatása a Pray-kódexben és azon túl* című fejezetben a *Pray-kódex* hasonmás- és szövegkiadását kísérő tanulmánykötetben (megjelenés előtt).

⁸⁷ „Hoc missale antiquis diebus esse cernitur, nedum ex scriptura, sed ex ipsis precatationibus, quarum in hodiernis liturgiis ne vestigium quidem est. Ora...ne... in canone missae [Pater noster] precatationes a modernis differunt. Scriptus videtur pro aliquo monasterio, ...destinavit orationes pagina 150, ubi pro abbate oratur. Paginas continet 164, videtur esse saeculi decimi. Inscriptus est codex iste catalogo manuscriptorum ecclesiae metropolitanae Olomocensis a me, Ioanne Ios. Lib. Barone a Buol, metropolitanae ecclesiae Olomucensis canonico, bibliothecario et archivario anno 1809.” Az erősen kopott, néhol olvashatatlan szöveget KUBÍNÓVÁ, „The Olomouc Sacramentary CO 584” átírását kissé javítva, kiegészítve és normalizálva közlöm.

Ahhoz, hogy a különbséget fel tudjuk mérni, a gelazián és a gregorián örökség viszonyát kell tisztáznunk.

Amikor a miseimádságok e korpuszai elterjedtek a 8–9. századi Európában, mindkettőről úgy tudták, hogy hiteles római szövegek, amelyeket nagy pápák tekintélye szentesít. A gelazián hagyomány előnyét az biztosította, hogy teljesebb, bővebb és színesebb volt. Kiterjedt az egész évre, több és többféle orációt, gazdag prefációkészletet tartalmazott, sőt csírájában magába foglalta a később pontifikálénak és rituálénak nevezett könyvtípusok ordóit is. A gregorián hagyomány ugyanakkor tekintélyesebb volt. Nemcsak mert Nagy Szent Gergellyel, a római rítus mintegy mitikus megalkotójával hozták összefüggésbe, hanem azért is, mert ténylegesen magán viselte a pápa által vezetett stációs liturgiák bélyegét: csak olyan napokat és ordókat tartalmazott, amelyeken vagy amelyeket a pápa celebrált, és feltüntette a nekik helyet adó római bazilikákat. Tekintélyéhez talán hozzájárult puritán jellege is: a kevesebb, gyakrabban visszatérő és szikárabb szöveg bizonyára kevésbé keltette fel a gyanút, hogy megkérdőjelezhető forrásból származik vagy utólagos hozzáadás.

A Karoling-korban és szórványosan a 11. századig egymás mellett hagyományozódik és számtalanféleképpen kontaminálódik e kettős örökség, illetve keverednek különféle fejlődési fokozataik, elágazásaik. Fokozatosan azonban körvonalazódik az a megoldás, amely az érett középkorra mindenütt uralkodóvá vált: az elsőbbség a gregorián szakramentáriumot illeti, de mindenütt, ahol az hallgat, döntési lehetőséget hagy vagy önmagát ismétli, kiegészíthető és színesíthető a gelazián anyaggal.⁸⁸ Az érett középkorra a helyi hagyományok már legfeljebb abban különböznek, hogy mennyire szigorúan ragaszkodnak a gregorián törzsanyaghoz, illetve mennyi teret engednek a gelazián kiegészítéseknek. E tekintetben az ezredforduló körüli regensburgi szakramentáriumok alapvetően gregorián, de a törzsanyaghoz kevésbé ragaszkodó és kiegészítésekkel, alternatívákkal nagyvonalúan élő könyvek. Hozzájuk képest a SU valamivel mértékletesebben és tőlük részben eltérő helyeken merít a gelazián hagyományból, a későbbi magyarországi könyvek viszont szigorúan gregorián irányba mozdulnak el. Túlzás lenne ugyanakkor Červenának a szanktoráléra vonatkozó megfigyelését általánosítani, és a SU-ot mindenestül a délnémet gelazián szakramentáriumok típusához sorolni.

⁸⁸ A legjellegzetesebb kiegészítések: húsvét utáni és évközi vasárnapok sorozata, új szentek és votív témák, prefációk, püspöki hármasszándások. Probléma és egyben lehetőség: a gregorián anyagban gyűjteményesen, „ömlesztve” közölt többletek funkcióhoz rendelése, kihalt vagy visszaszorult eucharisztiai műfajok elhelyezése (pl. kettős kollekták, „super sindonem” ima felajánláskor, külön áldozás utáni, és befejező „ad complendum” vagy „super populum” ima a mise végén, a misétől különböző, főként „ad vespas” imák a zsolozsmára), a gregorián hagyomány kevés évközi tétele a kántorböjtök körüli vasárnapokra, a több funkcióban visszatérő gregorián imák egy részének kiváltása gelazián alternatívával.

Szerkezet, szanktorále, szövegválogatás

A SU egyik legfigyelemreméltóbb vonása a más szakramentáriumokhoz képest egyedülálló szerkezet. Miseordóval kezdődik (10r), ami a gregorián típussal rokonítja, de miseordójának részletessége közelebb áll az Ottó-korban kidolgozott úgynevezett „Missa Illyrici” típushoz,⁸⁹ semmint a fősodorbéli gregorián szakramentáriumok „Qualiter missa Romana celebratur” kezdetű, rövid miseordójához. A szerkönyv élén elhelyezett, hangsúlyos és gazdagon díszített, de bővítményekkel szinte mértéktelenül élő miseordó tehát sajátos ötvözet, mégis ilyet látunk mind a SU-ban, mind a *Pray-kódex*ben. Az utóbbi azért különösen érdekes, mert szemben áll a *Pray-kódex*t egyébként mélyen meghatározó gregorianizmus elveivel. Úgy tűnik tehát, hogy az Ottó-kori germán miseordókkal párhuzamos fejleményt őrzött meg, amelynek jellegzetes elemei – megsűrve – fennmaradtak az érett középkor magyar gyakorlatában is.⁹⁰

Az olmützi kódex miseordója hasonló lehetett, de első ívfüzete valószínűleg elveszett. A szöveg a felajánlással kezdődik, ám attól kezdve igen bő és részletes; szinte megkívánja a hasonló bőségű és részletességű miseelőkészületet, oltárhoz járulást és evangéliumolvasást. Míg azonban a *Pray-kódex* miseordója nyilvánvalóan összefüggésbe hozható a későbbi magyar gyakorlattal, az, ami a SU miseordójából fennmaradt, csak jellegében hasonlít hozzá, részleteiben nem. Első, szükségképpen felületes benyomásaink azt mutatják, hogy ez a miseordó – éppúgy, mint az alább tárgyalandó gelazianizált proprium – folytatás nélkül maradt.

A SU az ordó után következő temporálét ádventtel indítja (22r), ami jelentősen későbbi szakramentáriumokhoz képest is újító megoldás. A római liturgiában hagyományosan az énekeskönyvek, a szintén Nagy Szent Gergelytől származtatott graduále és antifonále voltak azok, amelyek ádventtel kezdődtek, míg a szakramentáriumok mindkét hagyománya és az olvasmányoskönyvek is karácsony vigíliájával. Ádvent csak e három réteg egyesítése után, a misszálékban szilárdul meg mint az egyházi év nyitánya.

Szintén egyedi vonása a SU-nak a folyamatos, de a temporále által közrefogott és áprilistól áprilisig tartó szanktorále (69r). Tiburtius és Valerianus április 14-i ünnepe csak a gregorián hagyományban kap kitüntetett szerepet: vele kezdődik húsvét nyolcada után a tavaszi szentek sorozata. Ugyanez az ünnep a gelazián szakramentáriumok egyik változatából (az ún. ógelaziánumból) egyszerűen kimarad, a másokban pedig (az ún. 8. századi vagy frank gelaziánumban) minden megkülönböztetés nélkül folytatja az áprilisi szentek sorát. Valóban: a SU a gregorián szakramentárium minden szentjét jegyzi Leó pápa június 28-i ünnepén kívül, ez azonban még a gregorián típus korábbi tanúból is hiányzik,⁹¹ így csak

⁸⁹ USU 6649, vö. JUNGSMANN 1962, 2003, I. 104–106.

⁹⁰ FÖLDVÁRY 2020, 385–401.

⁹¹ LIETZMANN 1958, 28., de vö. CATELLA, DELL’ORO, MARTINI 2005, 295–297; ROGGER, DELL’ORO 1983, 218–219.

azt bizonyítja, hogy a SU nem az úgynevezett „Hadrianum”-ból, hanem valamely régebbi hagyományból merített.

Nem elhanyagolható azonban a SU-ban érzékelhető gelazián hatás sem. A kódex 19 olyan ünnepet tartalmaz a gregorián anyagon túl, amely közös a frank gelaziánus *Sangallense*ként vagy *Remedius-szakramentárium*ként ismert emlékével,⁹² és ugyancsak a frank gelaziánushoz hasonlóan a pünkösdi utáni 3. héten közli a nyári kántorböjt rendjét (112r), amelyet a gregorián szakramentáriumok a pünkösdi utáni hétre időzítenek.

Túl azon, hogy mindkét hagyományból merít, a SU szanktoráléja 9 olyan ünnepet tartalmaz, amely mind a gregorián, mind a gelazián hagyomány korai képviselőiből hiányzik.⁹³ Szinte kizárólag olyan ünnepekről van szó, amelyek legkésőbb az ezredfordulóra egész Európában népszerűvé váltak. Az egyetlen kivétel Szent Willibald wessexi származású, 8. századi eichstätti püspök ünnepe július 7-én: ismét egy bajor vonatkozású adat. Willibald liturgikus tisztelete Eichstättben és Bajorországban volt a legjellemzőbb, de német területeken sem terjedt túl a Merseburg, Mainz és Brixen által határolt régió. Általános volt viszont a magyar, cseh és lengyel egyházmegyékből, emléket állítva az alapításukkor érvényesülő bajor befolyásnak.⁹⁴ Nem perdöntő adat, de a Pannonhalma melletti Ravasd falu templomának is 1102-ben már biztosan Szent Willibald volt a védőszentje; az alapítás és valószínűleg a titulus is talán az István-korra vezethető vissza.⁹⁵

A teljes tételkészlet értékelésére egyelőre nem vállalkozom,⁹⁶ de két jellegzetes szakasz elemzésével igyekszem érzékeltetni a SU viszonyát a gregorián és a gelazián örökséghez, illetve a későbbi magyarországi fejleményekhez. Az első mintavétel a böjtelő vasárnapjainak orációanyaga, a második a szanktorálét kezdő hat tavaszi ünnepé. Ezek: Tiburtius és Valerianus (április 14.), György (április 23.), Vitalis (április 28.), Fülöp és Jakab (május 1.), Sándor pápa és társai (május 3.) és János apostol Olajbanfőzése („ante Portam Latinam”, május 6.). E napokon szinte minden oráció különbözik a két alapvető római hagyományban, bár némi ke-

⁹² Valentinus–Vitalis–Felicula–Zeno, Iuliana, Cathedra Petri, Benedictus, Leo, Inventio Crucis, Primus–Felicianus, Basilides–Cyrinus–Nabor–Nazarius, Vitus, Iacobus, Laurentius, Bartholomaeus, Decollatio Ioannis Baptistae, Adrianus, Gorgonius, Matthaëus, Lucas, Simon–Iudas, Thomas.

⁹³ Matthias, Marcus, Willibaldus, Maria Magdalene, Stephanus–Nicodemus–Gamaliel–Abibon, Augustinus, Hieronymus, Omnes Sancti (vigíliával). Sajátos vonása még Marcellus pápa ünnepének két miséje és Benedek márciusi ünnepe, szemben a *Sangallense* júliusi dátumával.

⁹⁴ Az *Usuarium* reprezentatív gyűjtése szerint (ld. „Calendar/Saints and Feasts”) a fenti ünnepek bármelyike hozzávetőlegesen hétszer olyan gyakran szerepel szanktorálékban és kalendáriumokban (350 felett), mint Willibaldé (56). Nyolcadát egyedül Eichstättben ünnepelték. Lengyelországban megülték egy másik ünnepét is december 18-án; az evangélikus egyház máig ekkor tartja. Ugyanezt a dátumot ismeri egy trieri és egy mainzi martirológium: KNAUZ 1876, 288.

⁹⁵ SÓLYMOS 2004, 41.

⁹⁶ Segédeszközök az összehasonlító elemzéshez: SODI, BAROFFIO, TONILOLO 2015, 256–274; DESHUSSES, DARRAGON 1982.

veredés a történelem előrehaladtával megfigyelhető köztük, nagyobbrészt a gelazián tételek rovására.⁹⁷

Nap	Műfaj	Gregorianum	SU	Gelasianum
<i>Septuagesima</i>	<i>Coll.</i>	Preces	Preces	Deus
	<i>Secr.</i>	Muneribus	Muneribus	Concede
	<i>Postcomm.</i>	Fideles	Fideles	Sacrae
<i>Sexagesima</i>	<i>Coll.</i>	Deus	Deus	Tuere
	<i>Secr.</i>	Oblatum	Oblatum	Intende
	<i>Postcomm.</i>	Supplices	Supplices	Sit
<i>Quinquagesima</i>	<i>Coll.</i>	Preces	Preces	Aufer
	<i>Secr.</i>	Haec	Haec	Sacrificium
	<i>Postcomm.</i>	Quaesumus	Quaesumus	Repleti
<i>Tiburtius</i>	<i>Coll.</i>	Praesta	Praesta	Praesta
	<i>Secr.</i>	Hostia	Hostia	Suscipe
	<i>Postcomm.</i>	Sacro	Caelesti	Caelesti
<i>Georgius</i>	<i>Coll.</i>	Deus	Deus	Tuus
	<i>Secr.</i>	Munera	Munera	Tanto
	<i>Postcomm.</i>	Supplices	Beati	Beati
<i>Vitalis</i>	<i>Coll.</i>	Praesta	Sancti	Sancti
	<i>Secr.</i>	Accepta	Accepta	Accepta
	<i>Postcomm.</i>	Refecti	Exsultet	Exsultet
<i>Philippus</i>	<i>Coll.</i>	Deus qui nos	Deus qui nos	Deus qui es
	<i>Secr.</i>	Munera	Munera	Respice
	<i>Postcomm.</i>	Quaesumus	Beatorum	Beatorum
<i>Alexander</i>	<i>Coll.</i>	Praesta	Praesta	Praesta
	<i>Secr.</i>	Super	Sacrificium	Sacrificium
	<i>Postcomm.</i>	Refecti	Pasce	Pasce
<i>Ioannes</i>	<i>Coll.</i>	Deus	Deus	Deus
	<i>Secr.</i>	Muneribus	Sacrificium	Sacrificium
	<i>Postcomm.</i>	Refecti	Sumpsimus	Sumpsimus

Mind a külföldi, mind a hazai anyagon a gregorián szakramentárium tekintélyének növekedését figyelhetjük meg a 13. századig.⁹⁸ Két freisingi szakramentá-

⁹⁷ A táblázat szükségképpen egyszerűsít: egyrészt mert tiszta gelazián típus a valóságban nem létezik, csak a legrégebb szövegtanúknak (esetünkben: MOHLBERG 1960; DOLD 1949; MOHLBERG 1971; DUMAS és DESHUSSES 1981, 2. köt.) a *Gregorianum*tól eltérő tételeit összeválogatva rekonstruálható, másrészt mert egyes ünnepek egyes forrásokból hiányoznak, harmadrészt mert bizonyos funkciókra bizonyos könyvek több tételt is adnak, így olykor mind a gregorián, mind a gelazián változatot közlik.

⁹⁸ A mintavétel a két szakramentáriumtípus legjellemzőbb korai képviselői, a freisingi és regensburgi szakramentáriumok, valamint a főbb magyar miseforrások alapján történt. Ezek alapján jól felvázolható egy, a gregorián és gelazián (vagy egyéb) tételek arányának változását követő

rium a legtisztább gregorián válogatást hozza, ugyanúgy, mint a műfaj első hazai képviselője, a *Szent Margit-szakramentárium* vagy két, ma Isztambulban őrzött Árpád-kori misszálénk. 27 könyörgés közül egy gelazián eredetű a *Pray-kódex*ben és a *Pécsi misekönyv*ben, kettő a freisingi *Ellenhard-szakramentárium*ban, három a *Németújvári misszálé*ban és a nyomtatott *Esztergomi misekönyv*ben. Mindez jelentéktelennek számít, ha figyelembe vesszük, hogy még a gregorián szakramentárium legősbibb fennmaradt változataként nyilvántartott *Paduense* is négy helyen választ gelazián könyörgést. E háttérhez képest a SU, a maga 17:10 arányával a gregorián tételek javára, egész nagyságrenddel áll közelebb az erősen gelazianizált változatokhoz. Ilyenek a három, ezredforduló körüli regensburgi szakramentárium és a 14. század elejétől a nyomtatványkorig egységes zágrábi misszálék is, amelyek mögött a legrégebb magyar szakramentáriumok örökségét sejtjük, mégis feltűnő, hogy e szűk mintán belül Zágráb és Regensburg mindössze négyszer választ gelazián tételt ugyanabban a liturgikus helyzetben, amelyben a SU. Kizártnak tekinthetjük tehát, hogy akár a regensburgi, akár a zágrábi vagy bármely más ismert magyar hagyomány leszármazási kapcsolatban állna az olmtüzi kódexszel.

Ugyanakkor túlzás lenne azt állítani, hogy a SU a frank gelazián típusba tartoznék. Nemcsak számszerűen tartalmaz több gregorián tételt, hanem jelentősebb pozíciókban is. Figyelemre méltó, hogy a temporáléban egy híján a legtisztább gregorián válogatást adja, és csak a szanktoráléban enged meg magának több gelazián kölcsönzést. Közelebből megvizsgálva ezek sem sértik a gregorián hagyomány elsőbbségét. A SU mindig olyan tételeket cserél le, amelyek a gregorián szakramentáriumban három vagy négy különféle misében ismétlődnek, azaz a Szent Gergelynek tulajdonított szövegkorpusz minden tételét megőrzi az első előforduláskor, és csak „újrahasznosításait” váltja ki gelazián tételekkel.

Vegyük szemléltetésként az ötvenedvasárnapi szekrétát, mintavételünkben az egyetlen időszaki könyörgést, amelyet a SU a gelazián típusból vesz! A *Haec hostia* (CO 2811) gregorián összefüggésben négyszer hangzik el: a püspökszentelési misében, nagyböjt negyedik keddjén, Szent Orbán napján és az őszi kántorböjt szerdáján. A SU is fölhasználja a vízkereszt utáni harmadik vasárnap (ennek nincs megfelelője a *Gregorianumban*), majd nagyböjt harmadik vasárnapján és

skála. Meglehetősen éles a határvonal az alapvetően gregorián, a kevert és az alapvetően gelazián változatok között. Gregorián típusok: *Hadrianum* (USU 2219), *Tridentinum* (USU 6537), *Abraham-szakramentárium* (USU 3471), freisingi Szent András-társaskáptalan szakramentárium (USU 5475), *Szent Margit-szakramentárium* (USU 717), *Isztambuli misszálék* (USU 1191 és 303; 27:0), *Pray-kódex* (USU 710), Pécs (USU 91; 26:1), *Ellenhard-szakramentárium* (USU 4868), *Miskolci-misszálé* (USU 764), *Ultramontán misszálé* (USU 434; 25:2), *Esztergom* (USU 248), *Németújvári misszálé* (USU 692), pálosok (USU 472; 24:3), *Paduense* (USU 6612; 23:4). Kevert típusok: II. Henrik szakramentárium (USU 548; 18:9), *Rocca-* (USU 1031) és *Wolfgang-szakramentárium* (USU 1038), SU (USU 7775), Zágráb (USU 92; 17:10). Gelazián típusok: *Gellonense* (USU 3247; 8:19), *Sangallense* (USU 965), *Prágai szakramentárium* (USU 7857; 6:21), *Ógelaziánium* (USU 961; 1:26).

– *Gregorianumbeli* első előfordulásával összhangban – nagyobbjt negyedik keddjén is. A tétel ötvenedvasárnapi alternatívája a SU-ban, a *Sacrificium* (CO 5211) ugyanakkor csak egyszer ismétlődik meg a hamvazószerdát követő pénteken.

Fokozottan érvényesül ez a módszer a szanktoráléban. Tiburtius és Valerianus gregorián posztkommúniója például, a *Sacro munere* (CO 5251) Sebestyén, Marcellinus és Péter, illetve Lőrinc posztkommúniója is egyben. Gelazián megfeleljön, a *Caelesti munere* (CO 527b), amelyet a SU is használ, egyedi ebben a szerepben. A SU tehát tág értelemben gregorián típusú szakramentárium, de mögötte olyan műhely áll, amely a gregorián szakramentáriumnak csak imaanyagát, nem pedig elrendezését tekintette irányadónak. Ez tette lehetővé, hogy minden alkalommal, ha a tekintélyes forrásból valami hiányzott vagy az önmagát ismételte, a gelazián szakramentárium felé forduljon.

A korábbi kutatás gyakran képzelte el szokásrendek átvételét úgy, hogy valamely szerkönyv „közlekedik”: egyik helyről a másikra viszik, vagy róla teljes egészében másolatot készítenek.⁹⁹ Újabban egyre inkább felismerjük, hogy a liturgia története nemcsak könyvek története, hanem sokkal inkább kreatív személyeké és közösségeké, akik megdöbbentő találékonysággal alkalmazzák a könyvek tartalmát saját élethelyzetükre és gyakorlatukra, sőt a nagy másolóműhelyek is messzemenően figyelembe veszik a megrendelő intézmények igényeit. A SU mai tudásunk szerint elszigetelt forrás. Mind magyarországi rendeltetése és tartós használata, mind bajor előképei nyilvánvalók, mégsem tudjuk kimutatni kapcsolatát sem az egykorú bajor, sem a későbbi magyar hagyományok egyikével sem.

Az eredmény értelmezése egyelőre kétséges. Ha létezett közel azonos szerkezetű és tartalmú külföldi minta, amely végleg elveszett vagy a reménybeli kutatás fog egyszer rálelni, akkor a SU mégis mintha a régi paradigma emléke lenne. Bepillantást enged a magyar liturgia azon korai, formálódó és könyvekkel gyéren ellátott szakaszába, amikor még minden különösebb alkotó beavatkozás nélkül tettek magyarrá egy készen kapott szerkönyvet a nagypénteki könyörgés kiegészítésével. Ha azonban a különleges szerkezetnek és összeállításnak csak azért nem találjuk megfelelőjét, mert az érett középkorból nem maradt fenn monasztikus misekönyv Magyarországról, akkor nem kizárt, hogy az esztergomi liturgiaszerkesztőkével párhuzamos monostori műhelyt fedeztünk fel – talán épp az államalapítás-kori Pannonhalmán.

Összefoglaló

Sokáig úgy tűnt, hogy a Magyarország első ismert liturgikus könyvei a 11. század végéről származó, ma Zágrábban őrzött püspöki kódexek: az *Esztergomi benedikcionále* és a *Hartvik-agenda*. 2023-ban azonban cseh kollégáknak köszönhetően tudomást szereztünk az olmtüzi székeskáptalan CO 584 jelzetű szakramentáriumáról, amelynek magyarországi eredete vitathatatlan, és valószínűleg a 11. század

⁹⁹ RADÓ 1957, 391–399; Uő 1959, 299–309.

első feléből származik, így hazánk első fennmaradt liturgikus könyvének tekinthető. A kódex magyar eredetét a királyért mondott nagypénteki egyetemes könyörgés bizonyítja, amely a magyarok országáért („imperium Ungrorum”) imádkozik. A tanulmány a párhuzamokat vizsgálva megállapítja, hogy a könyörgés alkalmazása a helyi körülményekre – különösen ebben a korban – egészen ritka, így perdöntőnek tekinthető egy-egy forrás eredetére nézve. Ennek alapján javasolja, hogy a CO 584-es kódexre mint *Sacramentarium Ungrorum*-ra (SU) hivatkozzék a további kutatás. A magyarországi keletkezést a cseh szakirodalom is elfogadta, de a közelmúltig úgy vélték: a kódex már az 1070-es években Olmützbe került. Ezzel szemben Kateřina Kubínová felhívta a figyelmet a kézirat naptárához fűzött, kora 13. századi bejegyzésekre, amelyek többek között egy győri püspökről („Rabanensis episcopus”) és bizonyos Sebestyén apátról tudósítanak. Ez utóbbit a cseh kutatónő Kűszén (Güssing, Németújvár) korabeli apátjával azonosítja, és ezzel igazolva látja a kódex tartós magyarországi használatát. A tanulmány e bejegyzésekkel kapcsolatban nem foglal állást, de a kalendárium végére betoldott, 12. századi Szent Ilona-miséről megállapítja, hogy kizárólag Magyarországon kimutatható formulárékkal egyezik meg, így legalább a 12. századra nézve megerősíti, hogy a kódexet Magyarországon használták. Végül – a további kutatás irányait is kijelölve – a szerző elhelyezi a CO 584-es kódexet a magyar és az egyetemes liturgiátörténet összefüggésében. Megállapítja, hogy a gregorián szakramentáriumnak ahhoz a gelazián kiegészítésekkel bőven élő típusához tartozik, amelyhez a korabeli regensburgi szakramentáriumok is. A miserendben szereplő embolizmus freisingi mintát követ, a legsajátosabb ünnep pedig Willibald eichstätti püspöké, így a kézirat mögött egyértelműen bajor kulturális háttér rajzolódik ki. Ugyanakkor sem a könyv szerkezete, sem tartalma vagy tételválogatása nem vezethető le az eddig ismert bajor párhuzamok egyikéből sem. Nem sikerült kapcsolatot találni a CO 584-es kódex és a későbbi magyar szakramentáriumok vagy misekönyvek között sem. Ennek alapján a dolgozat arra következtet, hogy a kódex vagy a magyar liturgia korai, még nem egyénített korszakának tanúja, vagy egy, későbbből nem adatolt monasztikus hagyomány (esetleg a pannonhalmi úzus) elszigetelt emléke.

Hivatkozott irodalom

- Az Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*, szerk. Ritoók Ágnes, Simonyi Erika, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Tudományos Akadémia, 2022.
- A középkori magyar egyház intézménytörténeti és archontológiai kézikönyve 1000–1387, Manuale Historiae Institutionum et Archontologicum Ecclesiae Hungaricae Medii Aevi 1000–1387, I–II*, szerk. Ribi András, Thoroczkay Gábor, Pécs, Kronosz, 2024.
- BÁCSATYAI Dániel és mtsai., *A középkori magyar királyság történeti kronológiája 997–1526*, Bp., HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2023.

- BAROFFIO, Giacomo, SODI, Manlio, TONILOLO, Alessandro, *The Concordantia of the Three Great Sacramentaries: Gregorian, Veronese and Gelasian* = *Saeculum Christianum*, 22(2015), 256–274. (DOI: <https://doi.org/10.21697/sc.2015.22.21en>)
- BÉNYEI ÁGNES, PETHŐ Gergely, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1998.
- BISTRICKÝ, Jan, *Muž reformy na olomouckém stolci. Jindřich Zdík = Osobnosti moravských dějin*, szerk. Pumpr, Pavel és mtsai., Brno, Matice moravská, 2006.
- CAPPUYNS, Maïeul J., *Les „Orationes sollemnes” du vendredi saint = Questions liturgiques et paroissiales*, 23(1938), 18–31.
- CATELLA, Alcestis, DELL’ORO, Ferdinandus, MARTINI, Aldus, *Liber sacramentorum Paduensis. (Padova, Biblioteca Capitolare, cod. D 47)*, Roma, Edizioni liturgiche, 2005 (Bibliotheca „Ephemerides liturgicae”).
- ČERNÝ, Pavol, *Illuminovaný sakramentár v olomoucké kapitulní knihovně = Artem ad vitam. Kniha k počtě Ivo Hlobila*, szerk. Dáňová, Helena, Mezihoráková, Klára, Prix, Dalibor, Praha, Artefactum, 2012.
- ČERNÝ, Pavol, *Středověké a raně novověké iluminované rukopisy ve sbírkách Olomouce a Kroměříže. Textový svazek*, 24, 1. köt., Olomouc, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, 2020 (Studie o rukopisech. Monographia).
- ČERVENKA, Stanislav, *Poznámky k olomouckým liturgickým a hudebním rukopisům z doby před 13. stoletím = Historická Olomouc a její současné problémy*, 8(1990).
- ČERVENKA, Stanislav, *Nejstarší dochované liturgické hudební pramen = Dějiny Olomouce I*, szerk. Baletka, Tomáš, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.
- CLÉMENT, Jean-Marie, COPPIETERS ’T WALLANT, Bertrand, MOELLER, Edmond Eugène, *Corpus orationum = Corpus Christianorum Series Latina*, 160 A–M, Turnhout, Brepols, 1993.
- Codex diplomaticus Arpadianus continuatus: Árpád-kori új okmánytár*, szerk. Wenzel Gusztáv, Pest, A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya, 1860 (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria, 6).
- CZINÁR Mór, *Index Alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae per Georgium Fejér editi*, Pest, Emich, 1866 (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis).
- DANČUO, Milan, *Sacramentarium Zagrebiense. Studio ed edizione liturgica del codice MR 126 della Biblioteca Metropolitana di Zagabria*, Roma, Pontificio Ateneo Sant’ Anselmo – Editoriale Romani, 2024 (Sapientiam quaerere 1).
- DARRAGON, Benoît, DESHUSSES, Jean, *Concordances et tableaux pour l’étude des grands sacramentaires*, Fribourg Suisse, Éditions Universitaires, 1982 (Spicilegium Friburgense. Subsidia, 9–14).
- DEDEK Crescens Lajos, KNAUZ Nándor, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, Esztergom, Argumentum Kiadó, 1874, II. 184.
- DELL’ORO, Ferdinando, ROGGER, Iginio, *Monumenta liturgica ecclesiae Tridentinae saeculo XIII antiquiora*, Trento, Società studi trentini di scienze storiche, 1983 (Collana di monografie edita dalla società per gli studi trentini, 38, 1–2).
- DÉRI Balázs, *Missale Strigoniense 1484, id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini*

- MCCCCCLXXXIII (RMK III 7), Bp., Argumentum Kiadó, ELTE BTK Latin Tanszék, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1).
- DESHUSSES, Jean, *Le sacramentaire grégorien, Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*, Fribourg Suisse, Éditions Universitaires, 1971 (Spicilegium Friburgense, 16), I. 177.
- DESHUSSES, Jean, DUMAS, Antoine, *Liber sacramentorum Gellonensis*, 2 köt., Turnhout, Brepols, 1981 (Corpus Christianorum Series Latina, 159–159A).
- DOBSZAY László, *Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája = Zenetudományi Dolgozatok*, 6(1984), 7–12.
- DOBSZAY László, *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, Zenetudományi Intézet, 2000 (Musicalia Danubiana Subsidia, 1).
- DOLD, Alban, *Das Prager Sakramentar*, Beuron, Kunstverlag, 1949 (Texte und Arbeiten, 38/42).
- DRUGA, Marek, *Benediktínske kláštory a ich donátori v arpádovskom Uhorsku*, Bratislava, Historický ústav SAV, 2023, 113–114.
- EUBEL, Konrad, *Hierarchia catholica medii aevi, sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani collecta, digesta*, Münster in Westfalen, Regensburg, 1960.
- F. ROMHÁNYI Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*, Bp., Pytheas, 2000.
- FLODR, Miroslav, *Skriptorium olomoucké = Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 65, Praha, Státní pedagogické Nakladatelství*, 1960, 181–183.
- FÖLDVÁLY Miklós István, *Ordinarius Strigoniensis impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520 (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238)*, Bp., Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 2).
- FÖLDVÁLY Miklós István, *A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále = Hagymány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai*, szerk. Kovács Andrea, Bp., Magyar Egyházzenei Társaság – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszék, 2012, 147–158.
- FÖLDVÁLY Miklós István, *Az esztergomi benedikcionále, Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2014 (Műhelytanulmányok, 1).
- FÖLDVÁLY Miklós István, HORVÁTH Balázs, *Beyond the Gradual, An Analysis of the Recited Layers of Mass Propers and the Impact of Regensburg on the Early Hungarian Liturgy = Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 56(2015), 161–172. (DOI: <https://doi.org/10.1556/6.2015.56.2.4>).
- FÖLDVÁLY Miklós István, *Egy úzus születése I. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2017 (Műhelytanulmányok, 4).
- FÖLDVÁLY Miklós István, *Accessus altaris, A mise-előkészület változatai és egy liturgikus hungarikum = Mestereknek gyengyének, Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik szüle-*

- tésnapjára, szerk. Hende Fanni, Kisdi Klára, Korondi Ágnes, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat, 2020, 385–401.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Usuarium: A Guide to the Study of Latin Liturgical Uses in the Middle Ages and the Early Modern Period. I. Preliminaries. II. The Mass*, Bp., ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2023.
- FÖLDVÁRY Miklós István, *Egy úzus születése II. A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században* (folyamatban).
- FRIEDRICH, Gustavus, *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae iussu comitiorum regni Bohemiae*, Praha, Wiesner, 1904.
- GAMS, Pius Bonifacius, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro apostolo*, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1957.
- GOMBOS Ferenc Albin, *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCI*, Bp., Nap, 2005.
- GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Bp., Akadémiai, 1963, II.
- HILLNER, Julia, *Helena Augusta: Mother of the Empire = Women in Antiquity*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2022, 248. (DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190875299.001.0001>)
- HOLL Béla, *Spiritualitas dominorum ultramontanorum. Sulla poesia medievale liturgica in Ungheria e sul suo riflesso europeo = Storia religiosa dell'Ungheria*, Milano, La Casa di Matriona, 1992, 123–137.
- HORVÁTH Balázs, *A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban = Írások a Pray-kódexről*, szerk. Uő és Bartók Zsófia Ágnes, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2019 (Műhelytanulmányok, 5), 47–63.
- HORVÁTH Balázs, *Missals of Regensburg and Zagreb, The Impact of Regensburg on the Early Hungarian Liturgy = Gottesdienst in Regensburger Institutionen*, 2021, 217–226.
- HORVÁTH Balázs, *A Pray-kódex liturgikus összefüggései és filológiai problémái*, Bp, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2022.
- HORVÁTH István, *Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999 = In medio regni Hungariae, Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*, szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina, Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2015, 193–256.
- HORVÁTH Richárd, *A favár rejtélye, avagy mennyire régi Újvár vára? Németújvár várának „vélelmezett” története a kezdetektől a 13. század végéig = Castrum*, 18(2015), 1–2. sz., 5–24, 6–19.
- Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről = Szegedi középkortörténeti könyvtár 28*, szerk. Thoroczkay Gábor, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2018.
- JUNGSMANN, Josef Andreas, *Missarum sollemnia, Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, Bonn, Nova & Vetera, 2003, I. 104–106.
- KISS Gábor, ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs, *A Héder nemzetség korai birtokai Vas vármegyében és a küszéni bencés apátság = Örökség és küldetés, Bencések Magyarországon*, szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség Kiadó, 2012 (Rendtörténeti konferenciák, 7), 172–180.
- KNAUZ Nándor, *Kortan hazai történelmünkhöz alkalmazva*, Bp., Akadémiai, 1876.

- KNIEWALD, Dragutin, *Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a = Magyar Könyvszemle*, 65(1941a), 1–21.
- KNIEWALD, Dragutin, *Esztergomi Benedictionale (XI. század) = Magyar Könyvszemle*, 65(1941b), 213–231.
- KOHOUT, Štěpán, *Sbírka rukopisu metropolitní kapituly Olomouc. Soupis iluminací 10.–18. století. Katalog*, Opava, Zemský archiv v Opavě, 2001.
- KOHOUT, Štěpán, *Kde voni pergamen: ctenactero navstev rukopisne knihovny olomoucke kapituly*, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.
- KOVÁCS Andrea, *Gaude felix Hungaria? Szent Ilona/Heléna magyarországi kultuszáról = Magyar Egyházzene*, 20(2012), 267–288.
- KOVÁCS Andrea, *Graduale Francisci de Futhak 1463. Átírás*, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2021 (*Musica Sacra Hungarica*, 4/2).
- KOVÁCS Éva, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, *A Magyar Névarchívum Kiadványai* 48, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.
- KUBÍNOVÁ, Kateřina, *The Olomouc Sacramentary CO 584*, Berlin, De Gruyter (előkészületben).
- KUMOROVITZ Lajos Bernát, *A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka, XI–XII. = Századok* 97(1963), 1–31.
- LIETZMANN, Hans, *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Ur exemplar*, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1958 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*, 3).
- Magyar–latin misszale az év minden napjára a római misekönyv szerint*, Bp., Stephaneum, 1933.
- MAKK Ferenc, *III. Béla és Bizánc = Századok*, 116(1982), 33–61.
- MÁTYUS Norbert, *A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez = „Gondold tovább ezt a kis kóstolót”, Olasz–magyar filológia*, Bp., Balassi, 2017, 76–87.
- Misekönyv a Missale Romanum szerint latin–magyar szöveggel liturgikus magyarázatokkal és imákkal*, Bp., Ős-Kép, 2021.
- MOHLBERG, Leo Cunibert, *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli. (Cod. Vat. Reg. Lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56. (Sacramentarium Gelasianum)*, Roma, Herder, 1960 (*Rerum ecclesiasticarum documenta. Series maior. Fontes*, 4).
- MOHLBERG, Leo Cunibert, *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung (Codex Sangall. No. 348)*, 3. verbesserte Auflage, 1971, Münster in Westfalen, Aschendorff, 1918 (*Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*).
- MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 2. kiad., Bp., Akadémiai, 1988.
- Paradisum plantavit, Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, szerk. Takács Imre, Cséfalvay Pál, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001, 406–460. (I. 15.)
- PARKES, Henry, *Henry II, Liturgical Patronage and the Birth of the ‘Romano-German Pontifical’ = Early Medieval Europe*, 28(2020), 104–141, 109–113. (DOI: <https://doi.org/10.1111/emed.12389>)
- PARKES, Henry, *Towards a Definition of the ‘Romano-German Pontifical’ and Back = On the typology of liturgical books from the Western Middle Ages*, szerk. Andrew Irving,

- Harald Buchinger, Münster in Westfalen, Aschendorff, 2023, (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen, 115), 275–302.
- Püspökök, káptalanok, tizedek, Tanulmányok, szerk. Thoroczky Gábor, Pécs, Kronosz, 2020.
- RADÓ Polikárp, *Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a Szelephényi-kódex = Magyar Könyvszemle*, 63(1939), 352–412.
- RADÓ Polikárp, *A magyar liturgia eredete a XI. században = Vigilia*, 22(1957), 391–399.
- RADÓ Polikárp, *De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI. = Ephemerides Liturgicae*, 11(1959), 299–309.
- REITHER, Dominik, *Egilbert, Bischof von Freising 1005–1039 = Verhandlungen des Historischen Vereins für Niederbayern*, 141. köt., Landshut, 2015, 145–183.
- RIBARIČ, Richard, SZENDREI Janka, *Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, Zenetudományi Intézet, 1982 (Musicalia Danubiana, 1).
- SODI, Manlio, TONIOLO, Alessandro, *Missale Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum summorum Pontificum cura recognitum. Editio typica 1962*, Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2007 (Monumenta Liturgica Piana).
- SOPKO, Július, VALACH, Július, *Codex Nitriensis. Nitriansky kódex*, Martin, Matica slovenská, 1987 (Dokumentácia séria, Faksimile)
- SÓLYMOS Szilveszter, *Szent Villebald barokk kori kultusza Ravazdon = Szent-kép-kultusz, Tudományos konferencia*, Győr, 2001, szerk. Székely Zoltán, Győr, Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004 (Arrabona 42/1), 41–48.
- STAMLER Ábel, *Parallels between the Monastic Ordines of Pontificals from Veszprém and Regensburg = Gottesdienst in Regensburger Institutionen. Zur Vielfalt Liturgischer Traditionen in Der Vormoderne*, szerk. Harald Buchinger, Sabine Reichert, Regensburg, Schnell & Steiner, 2021, (Forum Mittelalter) 227–239.
- SZENDREI Janka, *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi, 2005.
- Szent Demeter, Magyarország elfeledett védőszentje*, szerk. Tóth Péter, Bp., Balassi, 2007.
- SZENTPÉTERY Imre, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, Bp., Nap, 1999, I.
- Uros apát és műve, Egy tevékeny élet Szent Márton szolgálatában*, szerk. Szovák Kornél, Takács Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság, 2024.
- VARGA Benjámin, *Agendarius Strigoniensis 1583, 1596*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2022 (Műhelytanulmányok, 8).
- Ve stopách sv. Benedikta: sborník příspěvků z konference Středověké kláštery v zemích Koruny české konané ve dnech 24.–25. května 2001 v Třebíči*, szerk. Jan, Libor, Obšusta, Petr, Brno, Matice moravská ve spolupráci se Západoomoravským muzeem v Třebíči, 2002 (Vydání 1, Disputationes Moraviae 3).
- WEIS, Johann Nepomuk, *Fontes rerum Austriacarum. Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im Wiener Walde*, Wien, Böhlau, 1971, (Diplomataria et acta Diplomataria et acta, 16).

- WESTWELL, Arthur, *The Carolingian Sacramentaries of Saint-Amand: Art, Script, and Liturgical Creativity in an Early Medieval Monastery*, Berlin, De Gruyter, 2024, 39–84. (DOI: <https://doi.org/10.1515/9781501517563>)
- ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Függelék: a törvények szövege*, Bp., Szent István Társulat, 1904.
- ZEMEK, Metoděj, *Z bohatství olomouckých rukopisů 1951–1953 = Sborník SLUKO oddíl B (I)*, Olomouc, 1954, 133–144.

Földvály, Miklós István

Hungary's first liturgical book, the *Sacramentarium Ungrorum*

For a long time, it seemed that Hungary's first extant liturgical books were the Esztergom Benedictional and the Chartvirgus Pontifical, now preserved in Zagreb, both from the end of the 11th century. In 2023, however, we learned from Czech colleagues about a Sacramentary of the Olomouc Cathedral Chapter under the shelfmark CO 584. With an indisputable Hungarian origin, it probably dates from the first half of the 11th century and thus can be considered Hungary's first surviving service book. The Hungarian origin of the codex is attested by the solemn oration for the king on Good Friday, which prays for the empire of the Hungarians (*imperium Ungrorum*). By examining a wide range of parallels, the paper concludes that adapting the text to local circumstances, especially in this period, is rather unique, and thus decisive as to the origin of a source. The author suggests that further research should refer to the Olomouc codex CO 584 by the shorthand *Sacramentarium Ungrorum* (SU). The Hungarian origin has been acknowledged in Czech literature, too, but until recently it was believed that the codex already moved to Olomouc in the 1070s. It was Kateřina Kubínová, who recently drew attention to the early 13th-century entries in the manuscript's calendar, including references to a bishop of Győr (*Rabanensis episcopus*) and a certain Abbot Sebastian. The latter is identified by the Czech art historian as the contemporary abbot of Küssén (Güssing, Némétújvár), thus confirming the manuscript's lasting presence on Hungarian soil. The current study does not take a position on these entries, but it finds that the 12th-century Mass of Saint Helena, inserted at the end of the calendar, only corresponds to formularies documented from Hungary, thus confirming, at least for the 12th century, that the codex was still there. Finally, the study places CO 584 in the context of Hungarian and European liturgical history, setting out directions for further research. It states that it belongs to a type of Gregorian Sacramentary richly infused with Gelasian material, to which the contemporary Sacramentaries of Regensburg do. The embolismus in the Mass ordinary follows a Freising model, and the most peculiar feast in the sanctoral is that of Bishop Willibald of Eichstätt, clearly indicating a Bavarian cultural background behind the manuscript. However, neither the structure of the book, nor its contents, nor its selection of items, can be derived from any of the Bavarian parallels known so far. Nor has it been possible to find any direct connection between CO 584 and later Hungarian Sacramentaries or Missals. On this basis, the author concludes that the codex is either a witness to an early, not yet individualised period of Hungarian liturgy, or an isolated relic of a monastic tradition not recorded later, possibly the Use of Pannonhalma.

Keywords: Middle Ages, Olomouc, liturgy, Sacramentary, Helena, Good Friday.

Kiss Farkas Gábor

Egy ismeretlen nagyszombati nyomtatvány 1649-ből

Draskovich Miklós Sacra Honoris Comitivája (RMNY S 2278A)

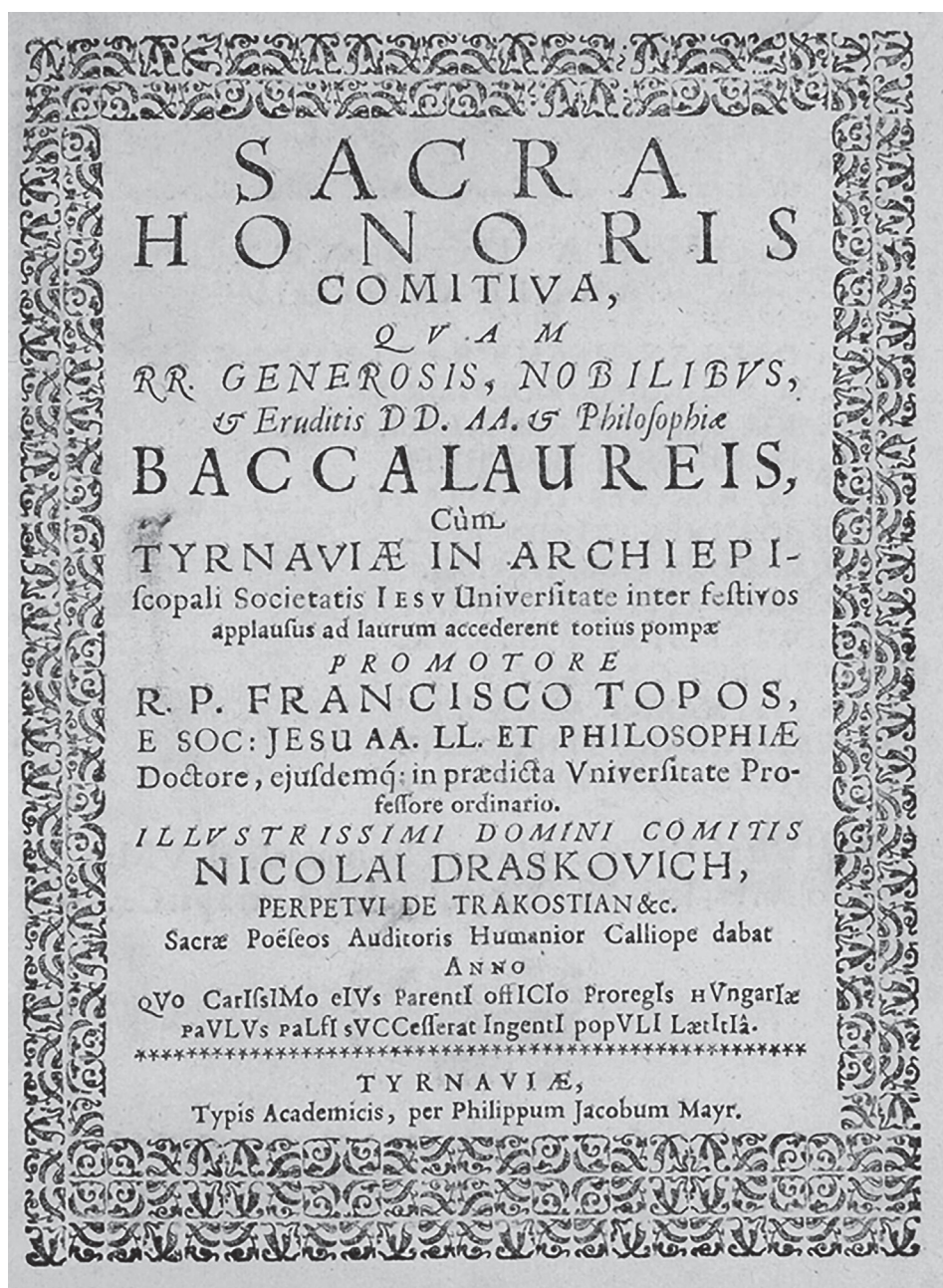
A 17. század második felének magyar irodalmát alapvetően meghatározta a jezsuita gimnáziumok retorikaoktatása, hiszen költők sora – Zrínyi Miklós, Balassa Bálint, Gyöngyösi István, Esterházy Pál, Koháry István – járta ki ezeknek az iskoláknak a poétika- és retorika-osztályát. A poétikai és retorikai oktatás rekonstrukciójához nélkülözhetetlen a fennmaradt iskolai jegyzetfüzetek vizsgálata mellett a retorika- és poétikaosztályok hallgatói által írt alkalmi irodalmi kiadványok vizsgálata is.¹ Ezek feltárása a sokféle, kézíratos, nyomtatott, hazai és külföldi fennmaradási formájuk miatt nagyobb vállalkozás feladata lesz. E munka előkészülete során került elő a nagyszombati egyetemi nyomdában, Philipp Jakob Mayr által 1649-ben kiadott 22 lapos nyomtatvány, amely a Topos Ferenc által vezetett, 1649-ben bakkalaureus fokozatot szerzett philosophia osztály számára lett ajánlva, de a szerzője, gróf trakostyáni Draskovich Miklós, a poesis osztály hallgatója volt. A kötet teljes cíMLEÍRÁSA (1. ábra):

Sacra Honoris Comitiva, quam R[everendis] Generosis, Nobilibus, et
Eruditis D[ominis] a[rtium] et philosophiae baccalaureis, cum Tyr-
naviae in Archiepiscopali Societatis Iesu Universitate inter festivos
applausus ad laurum accederent totius pompae promotore R[everen-
do] P[at]re Francisco Topos, e Soc[ietate] Jesu a[rtium] I[beralium]
et philosophiae doctore, ejusdemq[ue] in praedicta Universitate pro-
fessore ordinario, Illustrissimi Domini Comit[is] Nicolai Draskovich
perpetui de Trakostian etc., sacrae poeseos auditoris humanior Cal-
liope dabat anno
QVo Car[iss]IMO eIVs ParentI OfficIo ProregIs Hvngariae
PaVLVs PaLfI sVCCesserat IngentI popVLI LaetItla.²

A kiadványban még két további kronosztichon található (1^v, 2^r), amelyek megerősítik a kiadás dátumát.

¹ Köszönöm P. Vásárhelyi Judit és Birgit Mitzscherlich segítségét a tanulmány elkészültéhez. A kutatás az ERC KnowStudents projekt (CoG nr. 864542) keretében, az NKFIH Advanced 150976 projekt támogatásával valósult meg.

² A kronosztichonban szereplő római számok (M CCCC LLLL VVVVVVVV IIIIIIIIIII) összege 1649.

A kiadvány a címlap verzóján közli az 1649-ben végzett filozófus baccalaureusok nevét: R. D. Franciscus Bartholomaei, R. D. Georgius Molitoris, D. Ioannes Petrus Alberthal, R. D. Ioannes Moschner, R. D. Ioannes Dovorany, D. Ioannes Sigmundich, D. Marcus Hoszufalvi, D. Martinus Labenski, R. D. Matthias Schützer, D. Paulus Cziriaky, D. Stephanus Almasi, D. Stephanus Tenturich, D. Stephanus Vaskovich.³ A kötet egyetlen ismert példánya a végzett hallgatók sorában másodikként említett világi pap, Georg Gregor Molitoris egyik kéziratos kötetében maradt fenn a drezda-meisseni egyházmegye könyvtárában, Bautzenben (Diözesanbibliothek Dresden-Meißen, Bautzen, Ms. M I 99, 154^r–164^v).⁴ Jól látható, hogy a tizenhárom végzett hallgató között öt felszentelt pap volt, tehát majdnem a hallgatók felét tették ki. A 2. levél rectóján egy 14 disztichonból álló ünneplő paeant találunk, amely üdvözli Topos Ferencet, a végzett filozófusévfolyam tanárát.⁵

Ezt követi a *Sacra Honoris Comitiva*, azaz a *Tisztességet kísérő áldozatok*, amelyet Draskovich Miklós poesis hallgató Calliopéja, azaz epikus műzsája alkotott. Először néhány szó a szerzőről: Draskovich Miklós a horvát arisztokrácia egyik legjelentősebb családjának sarja, apja Draskovich János volt, aki előbb a horvát báni, majd 1646 és 1648 közt a nádori tisztséget töltötte be. Draskovich Miklós pontos születési ideje nem ismert, 1648-ban járt a nagyszombati gimnázium syntaxis osztályába, 1649-ben a poesis osztályba és 1650-ben a rhetorica osztályba. Testvére, János, valószínűleg fiatalabb volt, vele együtt járt a syntaxis osztályba, de 1649-ben újra a syntaxist járta, és testvérénél egy évvel később, 1650-ben lépett a poesis, majd 1651-ben a rhetorica osztályba.⁶ Draskovich Miklós 1649-ben 14–16 éves lehetett, bár ennek megállapítása a beiratkozás alapján nehéz, mivel a jezsuita iskolázás nem volt szigorúan korhoz kötött. A syntaxis

³ Őket ld. *Matricula* 1990, 59, 65; és BOGNÁR KISS, VARGA 2002, 134 (nr. 208, 219, 206, 220, 210 – tévesen Dovoanjként, 222, 216, 218, 221, 215 – mint Paulus Hortensis Cyriacus, 207, 217 – helyesen Tenturich, 224). A listában ténylegesen szerepel az adott év összes philosophiai baccalaureusa.

⁴ A kötetet és Molitoris további kéziratait kérésemre Dr. Birgit Mitzscherlich, az archívum őre digitalizáltatta (online elérhetősége: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:14-db-id18874382701>), amiért külön szeretném kifejezni köszönetemet. A kézirat leírását ld. SPYRA, MITZSCHERLICH, MACKERT, 2012.

⁵ Topos Ferenc 1646-ban lett a philosophia magistere, a teológiai doktorátust 1652-ben szerezte. Ő volt a nagyszombati egyetem első tanára, aki a teológiai kar egykori hallgatói közül került ki, később többször volt az egyetem kancellárja, egészen 1683-ban bekövetkezett haláláig, amikor Thököly hadai elhurcolták, és Jókó várában fogságban megbetegedve elhunyt. Ld. *Matricula*, XV–XVI; BOGNÁR, KISS, VARGA, *A Nagyszombati Egyetem*, 132; BANKY, Joannes, *Elogium*, = *Elogia defunctorum IX*, ELTE EK Ms. I, Ab 145, f. 144r (másolatban: *Elogia defunctorum VIII*, ELTE EK Ms. I, Ab 144, f. 202v); KAZY 1738, 152; HERMANN, ARTNER 1938, 14–15.

⁶ *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága...* 2023, 1, nr. 06743 (05729) és 06747 (05733). Az online adatbázis (https://library.hungaricana.hu/en/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat) sorszámai eltérnek. Mivel a tanév a megelőző év novemberében kezdődött, ezért az 1648. évi iratkozás azt jelenti, hogy 1647 novemberétől oda jártak a diákok. *Matricula*, V.

osztályt már 11 éves kor körül el lehetett kezdeni: Esterházy Pál is 12 évesen, 1647 őszén kezdte el, és így lett Miklós és János osztálytársa. Esterházy Gáspár 1643-ban a kettővel a syntaxis felett levő rétori osztályt már másodszor végezte 15 évesen (nr. 04566), a nemesi származású Onori Ádám/András 19 évesen végezte a rétori osztályt (nr. 04604), Révay Imre 17 évesen kezdte a syntaxist, a rétori osztályt 1643-ban, 19 évesen végezte (nr. 04742).

A két Draskovich beiratkozásának éve 1648, az egyetem matriculája szerint is különleges volt, mert korábban soha ennyi grófi gyermek (szám szerint négy) nem iratkozott be egyszerre, és ehhez csatlakozott még 10 vagy 12 bárói sarj is.⁷ A grófi ifjak szoros kapcsolatban álltak egymással, és különleges bánásmódban részesültek a gimnáziumban, ahogy azt Esterházy Pál emlékezései több helyen megörökítik. A kollégium portása külön reggelit és uzsonnát adott a grófoknak („gyakorta adott fölöstökömöt s uzsonnát nemcsak énnékem, hanem azoknak is az urfiaknak, kik velem voltak, úgy mint Draskovith Miklós és János uraiméknak, Wesselényi Ádámnak, Csáky Sigmond és Pálnak s az többinek is”),⁸ és a színdarabokban is előkelő szerepet játszhattak. Együtt szerepeltek a Judit-drámában, amelyben Esterházy Pál a címszerepet játszotta 1649. augusztus 29-én.⁹ A két Draskovich-testvér iskolai csínjeiről osztálytársuk, Esterházy Pál is megemlékezik, amikor leírja, hogy 1650 böjti időszakában a *Gualterus* című színdarabban, ahol a könyörületes Gualterusnak Krisztus meghajlik a feszületen, ő játszotta Krisztust, ám Draskovich János és Miklós voltak körülötte az angyalok, és János tréfából elkezdte a nála levő fáklyával az épp keresztre feszített Esterházy Pál kezét égetni:

⁷ *Matricula*, 52. A négy gróf, aki egyszerre kezdte a syntaxis osztályt: Wesselényi Ádám (nr. 05478), Esterházy Pál (nr. 06577), Draskovich János és Pál. A bárók közül kilencet sikerült azonosítani: 1648-ban syntaxista volt Esterházy Sándor (nr. 06724), Révay Elek (nr. 06560), rhetor Senyney László (nr. 6702), principista Balassa Ádám (nr. 06793), Lippay János (nr. 06718), parvista Illésházy Ádám (nr. 06841), Lippay György (nr. 06867), mininista Perényi Ferenc (nr. 06935), Czobor Mihály (nr. 06990). Tolvay Imre külön megemlékezik a két Draskovich-testvérről: [TOLVAY, Emericus 1725, 161. Megjegyzése, miszerint a Draskovichok kiváló költők voltak („praeclaram Musis navabant operam”), és hogy ez volt az első év a Rákóczi-háború után, mikor baccalaureusokat avattak („primam iterum post procellas Rakocianas suis Physicis apposuit lauream, promotore R. P. Francisco Topos”), elképzelhető, hogy a *Sacra Honoris comitivára* vonatkozik. [TOLVAY, Emericus] 1725, 161–162.

⁸ ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus*, 313–314.

⁹ RMNy 2280 (III. k., 518); KNAPP 1997, 81–99, itt 83. – Esterházy azt mondja, hogy a Judit-drámát akkor mutatták be, amikor „az vörös papokat elsőben vitték bé az seminariumba.” Ennek időpontját Molitoris augusztus 29-re teszi, nem pedig szeptember 1-re: „29. Celebrante solenniter Archiepiscopo prodierunt 6 Clerici (qui in festo Sancti Ignatii suscepti erant) in rubris ex seminario more Romanorum Clericorum in Germanico Collegio instituti, et hi primi erant omnium et huius ordinis.” Bautzen, Diözesanbibliothek, Ms. M I 99, 39v. A Judit-dráma bemutatásának Knapp Éva által meghatározott időpontja (1649. szeptember 1.) az általa megjelölt forrásokban nem szerepel.

[B]öjtben igen szép comaedia tartatott egy Gualbertus nevű emberről, ki ellenségének az Istenért megengedvén, az feszület előtt letérdepelve imádkozván, azon feszület hozzá hajlott s megköszönte könyörületességét. Mely feszületnek képit én viseltem, ki mellett kétfelől angyali ruhákban szövétneket tartának Draskovith János és Miklós uraimék. Azonban Draskovith János uram, föl lévén az fél kezem kötve az körösztfára, kezdé az kezemet az égő szövétnekkel tréfában érdezeni, kit végre nem szenvedhetvén, nagyon megszólítottam: kit hallván az emberek, elfakadtak nevetve. Mely dologért igen megragadott az mester Draskovith János uramra.¹⁰

A gimnáziumi beiratkozás az 1647. évi országgyűlést követte: „evolutis comitiorum ambagibus”.¹¹ A diétán a gyermek IV. Ferdinánd királlyá koronázása is megtörtént, és a két fiú apját, Draskovich (III.) Jánost nádorrá választották, aki az országgyűlésen fellépett a jezsuiták érdekében.¹² Maga az újonnan választott nádor is megjelent az évnnyitó ünnepélyen, Lippay György esztergomi érsekkel együtt, akiknek a rétori osztály magistere *Szent Katalinról* szóló darabot mutatott be, a poétai osztály pedig kis fogadást (‘exceptiuncula’) nyújtott a nádornak a névnapján, 1647. december 27-én. A grammatikai osztály két darabot is bemutatott az év során *Landelinus perditus, sed alias resipiscens adolescens*¹³ és *Tiburtius martyr* címen.¹⁴ 1648 nagypéntekén bemutatták magyar nyelven a *Christus a peccato crucifixus* (A bűntől keresztre feszített Krisztus) című darabot, majd az érsek kérésére külön megismételték másnap.¹⁵ Úrnapján (1648. június 14.) az eső miatt elmaradt egy latin nyelvű kis darab (‘actiuncula’), az *Anima amorem suum quaerens, et in Eucharistia inveniens* (A szerelmét kereső, azt az oltáriszentségben megtaláló Lélek) bemutatója,¹⁶ de az ünnep oktaváján bemutatták. Ezt követően

¹⁰ ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus* 314.

¹¹ *Matricula*, 52. Ahogy fentebb is említettem, a tanévek rendszerint a megelőző év novemberében kezdődtek, tehát az 1648-es tanév 1647 novemberében.

¹² [TOLVAY], *Ortus et progressus*, 158–159; PÁLFFY 2004, 1005–1101, itt 1081–1082; ld. még SERFÖZŐ 2010, 1183–1223, itt 1214.

¹³ A bejegyzés szövege helyesen: „Landelinum perditum alias sed resipiscentem adolescentem” (vö. tévesen: *Matricula*, 53). Landelinus vagy Szent Landelin nemesi szülőktől származott, de szülei elkényeztették, így rablónak állt, míg egy pokolbéli látomás miatt meg nem tért. Történetét többször előadták a 18. században is: STAUD 1984, 1, 126, 314, 396, 481. A solothurni jezsuiták 1652-ben mutatták be történetét *Landelinus latro* (*Landelinus latro educatus, seductus, reductus*, Freiburg in Üechtland: Irrdisch, 1652), a landsbergi jezsuiták 1655-ben *Landelinus stans, cadens, resurgens* címmel (München, Lucas Straub, 1655). Ld. SZAROTA 1979, 1, 30–31.

¹⁴ *Matricula*, 52–53.

¹⁵ A *Matricula* nagypénteket („Christi patientis dies”) tévesen 1648. március 28-ra, nagyszombatot (helyesen) április 11-re datálja. Vö. *Matricula*, 53.

¹⁶ A *Matricula* hibás olvasatát a kézirat alapján (Esztergom, Főszékesegyházi Kt., Batthyány-gyűjtemény, Cat. IX. Litér. tit. I. d., 190v) javítottam. Mivel az egész rész hemzseg a hibáktól a *matricula* szövegkiadásában, inkább közlöm újra: „In festo Eucharistiae Sanctae cum continuis

még az év zárására is bemutattak egy darabot, amelynek előadása az előző évben a tanár, Casimirus Kraiczen halála miatt meghiúsult. A címe *Servatus Ioas* (A megmentett Jóás) volt, és a nagyanyjától, Atáliától megmentett gyermekkirály története (melyet később Racine is feldogozott az *Athalie*-ben) az ifjú IV. Ferdinánd koronázására rezonált nemcsak Esterházy Pál megjegyzése, hanem a matricula szerint is („honorique regio [...] dedicatus”).¹⁷

A szakirodalomban több helyen – vélhetően horvát életrajzi szakirodalom alapján – megjelenik, hogy Draskovich Miklós és János 1648 és 1653 között Bolognában tanult egyetemen,¹⁸ ezt azonban a források nem állítják. Veress Endre¹⁹ egyrészt Patachich György *Gloria collegii Ungaro Illyrici Bononiae* című prózai panegyricusának adatát közli, miszerint a két Draskovich 1652-ben a Collegium Ungaro-Illyricum convictora volt.²⁰ Másrészt hivatkozik egy 1653-as, Draskovich (I.) Miklós (1595–1662) által Regensburgból írt levél közlésére, amelyből kiderül, hogy Draskovich (I.) Miklósnak és Gáspárnak a két unokaöccse, (II.) Miklós és (IV.) János a levél írásakor, 1653. március 31-én Bolognában voltak: „Az kigyelmed öcscsei is Bononiában szeretettel látnák kigyelmedet és udvarlanának kigyelmednek, ugyan önálok is szállhatna kigyelmed.”²¹ Amint alább látni fogjuk, e levél szerzője nem Draskovich (II.) Miklós, a nagyszombati diák és a későbbi országbíró, a *Sacra Honoris Comitiva* szerzője (hiszen ő épp Bolognában volt), hanem Draskovich (I.) Miklós, Draskovich (III.) János nádor testvére, (II.) Miklós nagybátyja. A tévedés, miszerint a két fiatal Draskovich 1648 óta folyamatosan Bolognában tanult volna, vélhetően onnan ered, hogy Gualdo Priorato egyébként sem túl megbízható életrajzgyűjteményében, az ott szereplő, Draskovich (II.) Miklósnak írt Draskovich-genealógiában az olasz szerző megemlítette, hogy apjuk, Draskovich (III.) János nádor halálának idején fiai, tehát (II.) Miklós és (IV.) János külföldön voltak, és ezenfelül – pontos időpont nélkül – megjegyzi, hogy Miklós jogot tanult Bologná-

imbribus processiones impedirentur, impedita quoque fuit actiuncula latina de Anima amorem suum quaerente et in Eucharistia inueniente, pro Dominica infra octauam Corporis Christi exhiberi parata, sed cum in ipsa Octaua Coelum faueret, Capitularibus ita poscentibus exhibita est spectante populo frequenti. [...] Clausimus annum actione, quam ante annum moliebatur piae memoriae P. Casimirus Kraiczen, et praeventus morte interrupit, recoxit tamen, et modo brevior in ordinem redegít M. Poeta, honorique Regio servatus Ioas dedicatus, in cuius finem nomine serenissimi regis Ferdinandi 4ti pro meritis munera distributi.” Ld. még STAUD 1984, 1, 99.

¹⁷ Ennek a darabnak a főszereplője Esterházy Pál volt, és 350 sornál többet mondott el benne: „Joas personáját penig én viseltem, azhol több volt negyedfélszáz versemmél. Azholott Atalia megöleték s Joas király fia megkoronáztaték, ki jelenti vala Ferdinandus Quartust.” ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus*, 312.

¹⁸ MIKÓ, PÁLFFY 2002, 107–172, itt 165; SZIBLER 2009, 3–47, itt 11.

¹⁹ VERESS 1941, 130.

²⁰ „collegij huius convictores”: PATACHICH, Georgius, *Gloria collegii Ungaro Illyrici Bononiae fundati sub cura venerabilis Capituli almae cathedralis ecclesiae Zagrabienensis sive Viri honoribus & gestis illustres*, Bologna, de Perii, 1699, 129.

²¹ ODESCHALCHI 1873, 580.

ban.²² Annak azonban, hogy 1648 és 1650 között hosszabb ideig külföldön lettek volna a Draskovich-testvérek, nemcsak a nagyszombati beiratkozások és Esterházy Pál emlékezései (hiszen a Gualterus-komédiát 1650 tavaszán adták elő) mondanak ellent, hanem a most ismertetett nyomtatvány is: tehát Miklós 1647 novemberétől 1650 nyaráig, a rétori tanulmányok befejezéséig bizonyosan Nagyszombatban volt, sőt János, mivel két évig járta a syntaxis osztályt, egészen 1651 nyaráig.²³

Mielőtt rátérnénk a műre, még egy kérdésről kell beszélnünk Draskovich (II.) Miklós műveltsége kapcsán: ez pedig a numizmatikai érdeklődése. Szinnyei nyomán sokan Draskovich (II.) Miklósnak tulajdonítják azt az 1873-ban közölt magyar nyelvű levelet, miszerint már 1645-ben nagy tanultságról tett tanúbizonyságot, amikor az unokatestvére, Draskovich Gáspár által küldött „pogány pénzt”, azaz római érmét meghatározta, és megírta neki, hogy „Leo császáre, az ki élt circa Annum Christi 470., jó catholikus fejedelem volt, csak hogy igen szerencsétlen a hadakozásban.”²⁴ Az ugyanott közölt, szintén Draskovich Miklós által írt, 1653-ból származó levél szerint III. Ferdinánd számára véleményt mondott egy érméről.²⁵ Még egy kortárs humanista, Henricus Thomas Chifletius is emlegeti, miszerint III. Ferdinánd kikérte Draskovich Miklós véleményét egy érmével kapcsolatban, és Draskovich 1655. április 14-én levélben ismerte el, hogy az adott érme kapcsán tévedett, és az valójában hamisítvány.²⁶ Mivel Draskovich (II.) Miklós 1645-ben a legnagyobb jóindulattal is csak 10–15 éves parvista diák, 1653–1655 táján pedig legfeljebb 20–25 éves ifjú lehetett, különös lenne, ha egyúttal antik érmeszakértőként konzultálna vele a császár. Viszont mint feljebb láttuk, valójában nagybátyja, Draskovich (I.) Miklós utazott Regensburgba 1653-ban, és ajánlotta Draskovich Gáspárnak, hogy menjen inkább Rómába, mint oda, mert „annyi erővel és kevesebb költséggel és fáradsággal az ember Rómába is elmehetne, ahol egy óráig többet látna, hogysem mint Regensburgba egy félesztendeig.”²⁷ Az idősebb I. Miklós antikvitas iránti, numizmatikai orientációjú érdeklődését és regensburgi utazását megerősíti az a felfedezés, amelyet Bene Sándor tett az MTA Könyvtár K 53/I-III. kézírata kapcsán, amelyben Draskovich (I.) Miklós diáriumát ismerte fel.²⁸ Itt utalt egy 19. századi forrásközlésre, amelyben Draskovich (I.) Miklós egy 1630. évi nyomtatott kalendárium tiszta lapjaira írt bejegyzéseit ismertette Ivan

²² „Li figli Nicola e Giovanni mentre morì il Padre, si trovavano fuori ne’ Paesi Stranieri. Nicola studiò le leggi nell’Università di Padova.” GUALDO PRIORATO, Galeazzo, *Vite, et azioni di personaggi militari, e politici*, Bécs, Thurnmayer, 1674, Relatione della Casa di Draskovich, D1v. A műről ld. BITSKEY 2015, 287–300, itt 288.

²³ Draskovich (II.) Miklós ekkor kezdhette volna el a logikai osztályt az egyetemen, ahogy például Csáky Zsigmond és Esterházy Pál tette (*Matricula*, 73), de ennek nincs nyoma.

²⁴ ODESCHALCHI 1873, 578–581, itt 579.

²⁵ ODESCHALCHI 1873, 581.

²⁶ Henricus Thomas CHIFLETIUS, *Dissertatio de Othonibus aereis*, Antwerpen: Moretus, 1656, 24–25.

²⁷ ODESCHALCHI 1873, 580.

²⁸ BENE 2015, 619; BENE 2016, 2, 255–280, itt 258–259.

Bojničić-Kninski.²⁹ Draskovics (I.) Miklós csak ebben az egy évben több száz ókori arany és ezüst pénzérme vételét jegyezte fel Bécsben, Pozsonyban, Welsben, Straubingban, Regensburgban, sőt még Varasdon is, lényegében amerre csak járt. Így nyilvánvaló, hogy ő lehetett az, akitől III. Ferdinánd is éremtani tanácsot kért, és Draskovich Gáspárnak, unokatestvérének ajánlotta unokaöccsei meglátogatását Bolognában.³⁰ Kérdés ugyanakkor, hogy miképp került Draskovich (I.) Miklóstól halála után unokaöccséhez, II. Miklóshoz a gyűjtemény, hisz annak halála után II. Miklós örököseitől vette meg I. Lipót az érmegyűjteményét 25 000 forintért.³¹ Ennek megválaszolása és az országbíró későbbi pályafutásának a vizsgálata azonban nem ennek a tanulmánynak a feladata.³²

A *Sacra Honoris Comitiva* tehát egy poétai osztályt épp elvégzett, 16 év körüli ifjú főnemes munkája, amelyet az egyetemi artes fakultás végzett baccalaureus osztályának ajánlottak, tehát azoknak, akik az egyetemi képzés első két évét, a logica és physica osztályt teljesítették. A baccalaureusavatás szeptemberben lehetett, az 1649. évi tanév vége felé, ugyanis a legelső baccalaureus évfolyam avatása is akkor volt 1637-ben.³³ A poesis tanára 1649-ben Aloysius Medek volt,³⁴ és valószínű, hogy a kiadvány előkészítésében, a versek javításában ő is részt vett, azonban a kötet előszava kifejezetten arról beszél, hogy bocsássa meg a hallgatóságnak, ha kevésbé elegáns a szöveg, mert szerzőjük „csecsemő” („infans est”), és még csak kezdő versíró, így a szerző valószínűleg maga Draskovich (II.) Miklós, ahogy azt a kiadvány több helyen egyértelműen állítja.³⁵ Bár ezeket a jezsuita alkalmi kiadványokat a bibliográfiák gyakran szokták a poétai vagy rétori osztályt vezető tanár munkájának tekinteni, a *Sacra Honoris Comitiva* példája is azt mutatja, hogy ez nincs feltétlenül így, és a diákok önálló szerzőségének lehetőségét megerősítik az osztálytárs Esterházy Pál poétikai és retorikai jegyzetei között ta-

²⁹ BOJNIČIĆ-KNINSKI 1880, 77–79.

³⁰ Esterházy Miklós nádor temetésére is ő lehetett meghívva, Gáspárral együtt. DUCHOŇOVÁ, MARTÍ 2022, 74.

³¹ ENTZ 1943, 66; MIKÓ, PÁLFFY 2002, 166 (hivatkozással ÖStA, HKA Fam-Akten D-T 151. fol. 12–13-ra).

³² Erről legutóbb ld. MIKÓ, PÁLFFY 2002, 165–166; SZIBLER 2009, 3–47. Országbíróként írt néhány levelét közi az 1680-as évekből THALY 1887, 301–302, 307; [ODESCHALCHI Arthur] 1893, 645–647.

³³ SZENTPÉTERY 1935, 10, 15; *Régi magyarországi nyomtatványok: 1636–1655*, 84. Ez nagyjából egybeesik Gabriel Dietenshamer Judit-drámájának előadásával, amelyet követően a szerző meghalt: KNAPP 1997, 82–83.

³⁴ *Matricula*, 57.

³⁵ „Si minus eleganter, quam fas fortassis esset, ignoscetis, infans est, Tyrocinii in rudimentis versatur.” *Sacra Honoris...*, A2r. Medek neve nem fordul elő a kötetben, bár kétségtelen, hogy később, grazi tanársága során komoly, és rendkívül eredeti epikus kompozíció fűződik a nevéhez: Aloysius MEDEK, *Euryalus Niso amico fortunatus, laureatae sapientiae Graecensis Athenaei*, promotore [...] Aloysio Medek [...], ab [...] Oratoria Facultate inscriptus, Graz, Widmanstetter, 1661; egyetlen ismert példánya az ELTE Egyetemi Könyvtárban: Bar. 09799.

lálható nagyszámú versvázlatok is.³⁶ Hasonlóképp tanúsítja a diákok szerzőségét az 1652-ben megjelent *Decas orationum* című nagyszombati nyomtatvány, amely a megelőző tanévben kidolgozott tíz legjobb szónoklatot közli a rétori osztály terméséből.³⁷ Nyilvánvaló, hogy a tanár kijavította ezeket a műveket közlés előtt, azonban inkább kollaboratív szerzőségről, mintsem a tanár kizárólagos munkájáról beszélhetünk.³⁸

A *Sacra Honoris Comitiva* lírai versekből szőtt epikus kompozícióként sem érdektelen, és Zrínyi *Syrena*-kötetének kutatóit is érdekeltetheti, hogy miként alkotnak a nagyszombati jezsuita poétika osztályban különféle metrumú lírai versekből rövid prózai összefűző szövegekkel egy epikus-allegorikus történetet. A versek se címmel, se sorszámmal nincsenek ellátva, így megszakítás nélkül olvasható az egész szöveg. A vers egy himnusszal kezdődik Apollóhoz, akit a lírai beszélő megszólít és megkéri, hogy szálljon alá Pindus hegyéről (A3r–A4r, tizenkét szabályos alkaioszi strófában), hogy segítsen az énekekben, mert nélküle csak „hitvány tamariszkusz”-ként énekel a költő („Nos turba, nos viles myricae / Nos numerus sine te vocamur.”)³⁹ A himnusz végén – bár maga a költő is kételkedik abban, amit lát („Auditis? an me ludit amabilis / Insanientis fabula pectoris?”), feltűnik maga Apollo, és a narrátori hang négy epikus hexameterben meséli el, hogy Pindus hegyéről leszállt Phoebus és magával hozta a Múzsákat is („Iam – video – celsi decurrens culmine Pindi...”, A4v). Ezt követően a Múzsákhoz fordul Phoebus „dalának körengető fonálával” ezúttal hendekaszillabákban („Huc huc Pieriae volate nymphae”), és megkéri őket, hagyják el Boiótia földjét, és jöjjenek vele egy olyan vidékre, ahol nem virágzik ragyogva a fagyal, és nem terem vörös szirmot a sáfrány, csak csipkebokrok, tüskék, vad fügefák, sulyom hajtanak ki. Már ez a jellemzés is egyértelművé teszi, hogy nem földrajzilag, hanem a bukolikus allegória nyelvén határolja körül Magyarországot a szöveg, és a további jellemzése még szomorúbb benyomást kelt: sötét, gonddal és fájdalommal teli ez a hely („Hic curae stabulantur, hic dolores, / Hic nubes, nebulaeque, fumeoque / Nox circumvolat obvoluta peplo.” B1r), „és szurkos fogával érdesen a száraz torkok rettentő mostohája, az Éhség ide helyezte a koplalással együtt székhelyét” („piceoque scabra dente / Siccarum horrida faucium noverca / Sedem cum macie fames locavit”). De a sok kín és gyötrelem ellenére mégiscsak boldog ez a föld („Est tellus tamen, est beata tellus”), ahol a pegasusi folyó áradása „a szemeknek édes árnyakról beszél.” („Currunt Pegasei fluentia rivi / Et dulces oculis loquuntur umbras.” B1r). Mivel Phoebus szónoklata kifárasztotta a múzsákat, Calliope nem tudja magát tovább türtőztetni, és szinte türelmetlenül („in impatientem fere [...])

³⁶ Ld. KNAPP 2015, 289–335, itt 292; KNAPP, TÜSKÉS, 2017, 61–84, itt 67.

³⁷ RMNy 2425; KELECSÉNYI 1944–1946, 216.

³⁸ Ld. HAJDU Ildikó *Creating Identities through Poetry. Ways of Constructing National and Cultural Identity in the Neo-Latin Poems of the Hungarian Jesuit Gymnasium of Tyrnavia [Nagyszombat/Trnava, SK] in the first half of the 17th Century* című előadását, amelyet a szerző szíveségéből használhattam.

³⁹ Utalás Verg. *Ecl.* 4,2-re: „Non omnis arbusta iuvant humilesque myricae”.

exardescens”) szakítja félbe Phoebus Apollót, azt ígérve, hogy bárhova követik őt, mert szerelmük (Amor) erős iránta, és Amorra nem hat erő, szabad az elméje („libera mens ei”, B1^v). Calliope szavai a Szerelem hatalmáról nyolc alkaaioszi strófában iskolai feladatnak tűnnek: a jellemzésből kiderül, hogy csak az az igaz szerelem, amelynek mondani sem kell, hogy „idő van” („Sincerum amorem credideris, cui / Non sit necessum dicere: *Tempus est.*”), mert elől jár, és semmilyen figyelmeztetésnek nem enged. Ezért hát Apollóval tartanak tengeren és hegyeken át („ibimus, ibimus / Trans pontum, et horrendum sonantem / Continuis Maleam procellis.”, B2^r). Phoebus ekkor figyelmeztet arra (ismét hendekaszillabákban, B2^v–B3^r), hogy ha utol akarják érni Honort, azaz a Tisztességet, nem a széles, virágos ösvényen kell haladniuk, hanem a nehéz, csuszamlós, akadályokkal teli úton. Mert a Tisztesség ott nő, ahol veszélyek vannak, a harcmezőn, Fáradtság (Labor) és Virtus által. Ekkor utoléri Honort, aki már arra készül, hogy a frissen végzett baccalaureusoknak utat engedjen, de ekkor Phoebus egyik társához, Erato múzsához fordul.

Phoebus hendekaszillabákban magasztalni kezdi Eratónak Honort (B3^v): külsejének leírása után (babér övezi fejét, sarkával véres porba rúg, fején ékes üstök) az ajkára kent aromás balzsamról elmondja, hogy a Virtus, a zsarnok Virtus készítette számára véres tajtékból („quod de sanguinea liquoris unda / Illi Paeonia paravit arte / Virtus, heu nimium Tyranna Virtus!”, B3^v). A Virtus okozza Honor sebeit, de be is gyógyítja őket, egyszerre kegyetlen és kegyes, egyszerre anya és mostoha („Crudelis simul, et benigna virtus, / Et mater simul, et noverca”). De egy anya nem lehet gyermekei mostohája, nem lehet hát ilyen gonosz anya Honor sem. („Mater ne fuerit suis noverca, / Haec ne fors fuerit maligna Mater.”) Az ambivalens érzelmek viharában („in tanto affectuum conflictu”) Erato kénytelen bevallani, hogy sebet kapott a Phoebus által magasztalt Tisztességtől, és szemtől szembe fordulva mondja el Honornak szíve legbelsőbb lángját. Az érzelemkitörés metruma disztichon, és Erato versén erősen érződik Ovidius *Amores*ának hatása nem csak a versmértékben, hanem az ismétléssel teli dikcióban is („Urimur [...], carpimur igni”, „Sit rigidus, si te nolit amare chalybs, / Sit cautes si non pro te [...] / Sit demens [...]”, B4^r). Erato elmondja, hogy Honor számára mindennél többet ér, így bolond, aki holmi világi kincset többre tartana nála. Mert mi haszna az ékköveknek, a cédrus gerendáknak, vagy a mennyezetet ékesítő aranyfüstnek? („Quid iuvat aurato pingi laquearia sputo?”, B4^v). A Virtus nélkül minden szín színtelen, és ahogy Midas király és Crassus példája mutatja, a pénz nem boldogít.

Verse elmondása után úgy tűnt, hogy Erato megnyugszik, és elcsendesül szíve vétke („animi deliquium”), de amikor újra megpillantja Honort babérkoszorúval övezve, visszaesik régi szerelmébe („recidivam amoris passa in pristinos ignes delapsa”), és újabb szerelmi verset intéz hozzá. Disztichonjaiban leírja, hogy Honor szépsége felülmúlja Apollóét, Phaëtonhoz hasonló lenne, de sose bukott el; ha Ganymedes szépsége tekintene rá, elszégyellné magát, és feltenné a kérdést, miért csak ő keveri az istenek italát, és miért őt ünneplik a költők. Honor adja meg a dolgok igazi értékét, nélküle káosz uralkodik, jó hírnév nélkül minden hiábavaló, és csak szörnyek vagyunk mind („Quid nisi vanae umbrae, quid nisi monstra

sumus?”, C1^v). Honor megbecsülését Hercules tettei példázzák, amelyek közül többet fel is sorol Erato verse, aki „szíve gyönyörűségének és kincsének” nevezi a Tisztességet („Delicium, cordis divitiaeque mei”, C2^r). Erato Honorhoz szóló szerelmes versével zárul az allegorikus cselekmény.

A verseket egy szónoklat követi (C2^r–C3^r), amelyben a szerző, gróf trakostyáni Draskovich Miklós saját nevében értelmezi a látottakat. Mint mondja, Tisztesség nélkül a Vetustas (Öregség) mindent elpusztítana, és mindnyájan a rabló Idő („latrocinantis aevi”) áldozatai lennénk, mert minden mást el tud pusztítani Fortuna, és elvehet tőlünk a bukás. Aki azonban Honor sasát követi, annak pajzsa a bukás, mellvértje a veszedelem („Qui vero sub genuina illa Virtutis sobole Honore aquilam sequitur, ille nimirum casu pro clypeo, periculo pro thorace utitur”, C2^v), a jó hírnévért (Fama) elszenvedett seb az örök életet szerző orvosság. Ez sarjaszt a síron virágot, ez kelt a halál sarlóvasáról esőt, amellyel öntözve a lélek az igaz élet örök tavaszán kezd virágozni, amit – egy ovidiusi és egy vergiliusi idézettel (Ov. *Her.* 1, 12; Verg. *Ecl.* 8, 107) a frissen végzett bölcsészeknek is kívánt Draskovich Miklós (C2^v). A versek és az azt követő szónoklat minden biztonnal előszóban is elhangzottak az avatáson. Az osztálytárs Esterházy Pál megjegyzi emlékezéseiben, hogy egyszer 350, egyszer 500 verssort mondott el fejből, így akár az egész kötetet is elmondhatta maga Draskovich. Azonban, mivel több szereplő szólal meg (Phoebus Apollo, Calliope, Erato, és megszólítják magát Honort is, aki azonban maga nem szólal meg), valószínűbb, hogy egy kis jelenetként (a *Matricula* szavával: *actiuncula*) adták elő a művet, és ennek Draskovich csak egyik szereplője volt.

Végül térjünk vissza az egyetlen fennmaradt példány történetére, amely az 1649-ben baccalaureus philosophiae fokozatot szerzett, Draskovich kiadványában ünnepelt Georg Molitoris atya egyik saját maga által bekötetett miszcellanéájában maradt fenn. Molitoris tanulmányainak története a nagyszombati egyetemi oktatás szempontjából is releváns forrás. Mivel 1668-ban bautzeni kanonoknak választották, halála utána könyvtára is a káptalan, majd a dóm könyvtárába került, és így egységesen fennmaradtak tanulmányi kéziratok. Ma nyolc kézírata található ott (ms. M I 88, M I 90, M I 94, M I 97, M I 99, M I 100, M I 103, M II 60),⁴⁰ amelyek lefedik egy katolikus kanonok képzésének egyetemi szintjeit. A gimnáziumi nyelvi-poétikai-retorikai képzésének dokumentumait sajnos Molitoris sem őrizte meg, ahogy kortársai nagy része sem, csak egyetemi előadásai maradtak fenn.

⁴⁰ SPYRA et al., *Katalog*.

A caseritzi születésű,⁴¹ talán szorb anyanyelvű,⁴² nemesi származású (a Mühlenbrunn)⁴³ Molitoris 1672-ben, halálakor 47 éves volt, így 1625-ben született.⁴⁴ Az M I 99 jelzetű kézirat 183^v lapján található önéletrajzi jellegű „Itinera meorum studiorum” című apróbetűs, egy oldalas szöveg szerint 1640-ben indult el tanulmányi vándorúttal: stúdiumait a jihlavai jezsuita kollégiumban kezdte principistaként, és itt tanult egészen a syntaxis osztályig. Ezt követően Český Krumlovban immáron „komolyabban” („[h]ic incepti syntaxin serio frequentare”) folytatta a syntaxist 1643-ban, majd a poesis osztályt és valószínűleg a rétori osztályt is elvégezte. Ezt követően Bécsben tanult egy évig (valószínűleg a logikai osztályt elvégezve, erről tanúskodhat az M II 60 jelzetű kézirat, amelynek gerincén az 1646 évszám olvasható), ahol előbb a *Zur gulden Gans* („apud aureum Anserem”) fogadóban, majd az alumnátusban lakott. Az M II 60 kézirat tanulsága szerint 1646–47-ben logikát tanult – ez minden bizonnyal Bécsben történt, mivel a M I 99, 205^v-ra másolt levél szerint 1647. január 1-jén Bécsben volt. Ezután a következő tanévben hét hónapig tanult logikát Prágában Matthaeus Werner professzor alatt (ennek anyaga az M I 88 jelzetű kéziratban található), ahonnan a város svéd ostroma (1648. július 25. – november 1.) elől menekülve visszatért „úttalan utakon” hazájába, Lausitzba („in disturbiiis enim Suecicis discessi”, M I 99, 183^v; „septem circiter post menses Sueco Marte disturbatus coactusque interrumpere, iter per avia et devia in patriam metivi”, M I 94, 108^v). Lausitzban Marienstern kolostorában alig több mint egy hónapot töltött 1648 őszén („sesquiertio mense”, M I 94, 108^v), majd elindult Schweidnitzben (Świdnica) át Neissébe (Nysa), ahol az ottani jezsuita kollégiumban akarta folytatni tanulmányait. Ott érte Tamásffi Mihály, az olomouci jezsuita konviktus regensének levele, hogy menjen Stramberg (Štramberk) városába, Ostrava mellé, és onnan új ruhákat kapva induljon a többi hallgatóval együtt Nagyszombatba filozófiát tanulni. Molitoris és társai december 7-én indultak Nagyszombatba, és 14-én érkeztek meg, ahol rögtön elkezdték lemásolni az elmulasztott előadásokat (M I 94, 108^v). Itt elvégezte a physica osztályt 1649 nyarára és megszerezte a baccalaureusi fokozatot (erről tanúskodik az M I 99 kézirat és Draskovich Miklós kiadványa is). Az M I 99 kézirat második felében mathesis jegyzetek szerepelnek, amelyek között egy rövid geometriai értekezést Bornemisza Andrásnak tulajdonít a szöveg (*Tractatus de selectioribus*

⁴¹ „Ego Georgius Molitoris, filius Michaelis Molitoris, Patria Lusatus Cosarcensis” (Bautzen, Domstiftsbibliothek, Ms. M I 99, 205^v).

⁴² Az 1620 óta szász fennhatóság alatt álló, 1635-től, a prágai békétől Szászországhoz tartozó Oberlausitzban a vallásuk gyakorlását az ún. *Traditionsrezess* által megőrizhették a katolikusok, akik jellemzően szorbok voltak. Ennek következtében régió katolikus vallási intézményei (a bautzeni dóm és káptalan, egy kolostor és három apácakolostor, tizenhárom plébánia) a Habsburgok kegyúri és vizitációs joga alatt maradtak. Ld. METASCH 2018, 73–108, itt 77–78.

⁴³ „Rev., Nob. ac Doct. D. Georgius Gregorius Molitoris, Lusatus, Cosariensis, S. D. N. A. E. ex convictu Olomucensi”: *Matricula olomoucké univerzity...*, 702.

⁴⁴ Fr. RESSEL 1903–1905, 2, 21. Amennyiben Ressel adata helytálló, Molitoris elég későn kezdte a syntaxist (17 évesen), de Révay Imre fent idézett példája mutatja, hogy ez nem volt elképzelhetetlen a korban.

elementis ex Euclide decerptis, 1649, 166^r–169^v), aki 1649-ben a mathesis tanára volt.⁴⁵ Bár az M I 99 kéziratban található *physica* jegyzetben (1^r–151^v) a tanár neve nem szerepel, az Topos Ferencről származik, aki ebben az évben a *physicát* tanította.⁴⁶ Betoldásként az év néhány fontos eseményét is feljegyezte (39^v–40^r: *Annotationes eorum quae Tyrnaviae contigerunt memorabilia Anno 1649*), köztük védését, amelyet a refektóriumban tartottak (1649. március 6.), baccalaureusi vizsgáját Topos Ferenc és Wenceslaus Kramer jelenlétében (1649. március 15.), és Lippay György zsidókeresztelését, ahol ministrált (1649. július 30.).

Molitoris a baccalaureátus után következő, metaphysica évfolyamot is Nagyszombatban végezte.⁴⁷ Ennek tananyagából Topos Ferenc Arisztotelész *De generatione et corruptione*-járól, *De animá*-járól, *Metaphysica*-járól és *Ethica*-járól tartott előadásait az M I 94 kézirat őrzi, amelyhez kapcsolódik két függelék, a jó egészség megőrzéséről (*Appendix ad Physicam de bona valetudine tuenda*, 154^r), és egy kivonat Giovanni della Porta *Magia naturalis*-ából (156^r–161^r). Magisteri vizsgája 1650. július 20-án volt, ahol négy kérdésre kellett válaszolni, és ezt követte magisteravatása augusztus 1-jén, ahol harmadik lett a nyolc végzett hallgatóból.⁴⁸ Ennek kapcsán a kézirat megőrizte a baccalaureusi és magisteri címet kérő szónoklatát a dékánhoz. Az előbbi végén utalni látszik Draskovich művére (*Petitio pro gradu baccalaureatus*, „Quare agite spectabilis P. Decane, inclyta facultas Philosophica, favete linguis, accurrite votis. Templi laboris pandite, unde recto in Cameratum Honoris delubrum tramite fas sit ire.”, 152^v).⁴⁹ Az M I 90 jelzetű kézirat a címlap szerint Joannes Bommerson 1649–50. évi prágai kazuisztikai előadását tartalmazza, azonban ezt csak közvetve („mediate”) hallgatta, és 1650–51-ben másolta le, tehát valószínűleg ekkor nem tanult Prágában.⁵⁰ A teológiai stúdiumokat ugyanis már Olomoucban kezdte meg 1650

⁴⁵ Egyértelmű, hogy az ezt követő *Tractatus brevis de arithmetica* (170^r–174^r), a *Synopsis computus ecclesiastici* (174^v–178^v) és a *Tractatus de sphaera coelesti* (178^v–183^r) is Bornemisza András műve, mert az 176^v-n a *computus* utal is a folyó 1649. évre, és valószínű, hogy a napórák felállításáról szóló traktátus (*Tractatus de horologiis sciathericis*, 196^r–204^v) is hozzá köthető. A *sphaera coelestis* kapcsán Bornemisza csak Christophorus Clavius rendszerét ismerteti (179^v).

⁴⁶ *Matricula*, 57; *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae*, 187.

⁴⁷ *Matricula*, 65; Bautzen, Domstiftsbibliothek, M I 94, 108^v.

⁴⁸ Bautzen, Domstiftsbibliothek, Ms. M I 99, 40^r.

⁴⁹ Ezt követően bemásolta Molitoris a philosophia magisterek egy évvel későbbi hálaadó szónoklatát is, amely külön megszólítja a császárt és az alapítót, Pázmány Pétert is (153^{r-v}). Ez utóbbi szónoklatában hálát adott a rosenthali Boldogságos Szűz Máriának is, ami bekerült a kegytemplom történetébe is: TICINUS 1692, 231–233.

⁵⁰ „Resolutiones directae ad regendas conscientias, de actibus humanis [...] traditae in alma Caesarea Regiaque Universitate Pragensi Societatis Iesu per Reverendum Patrem Ioannem Bommerson [...] Annis 1649 et 50, exceptae vero mediate a Georgio Molitoris Lusatio [...] S. S. Theologiae Auditore Anno MDCL et LI.” Bautzen, Domstiftsbibliothek, M I 90, 1^r. A szokatlan „exceptae [...] mediate” talán azt jelenthette, hogy Bommerson előző évi prágai előadását másolták le egyszerűen egy évvel később Olomoucban.

novemberében, ahol a depositiós szertartáson is átesett 1651. február 24-én.⁵¹ Innen fennmaradt Johann Weyer *theologia moralis* előadásáról készített jegyzete, valamint Michael Salicedus *De decalogo* előadása (befejezve 1651. szeptember 1 és 2.) az M I 97. jelzetű kéziratban (190^v, 191^v).⁵² A következő évben, 1651–52-ben, Aquinói Szent Tamás *Summa theologiae*jának első részét hallgatta Michael Salicedustól Olomoucban (a quaestio I–II-t 1651 karácsonyán fejezték be, a quaestio III dátuma: 1652. január 2.: ms. M I 100, 22^v; az index készítését csak a következő tanévben, 1652. november 24-én, Szent Katalin napjának vigiliáján fejezte be, ms. M I 100, 108^v). Salicedus előadása a *Summa theologiae* 1. és 1a 2ae részéről a következő, 1652–53. tanévben is folytatódott a *Ratio studiorum*nak megfelelően, az egyes quaestiókhoz néhol pontos dátumot is kapcsolt.⁵³

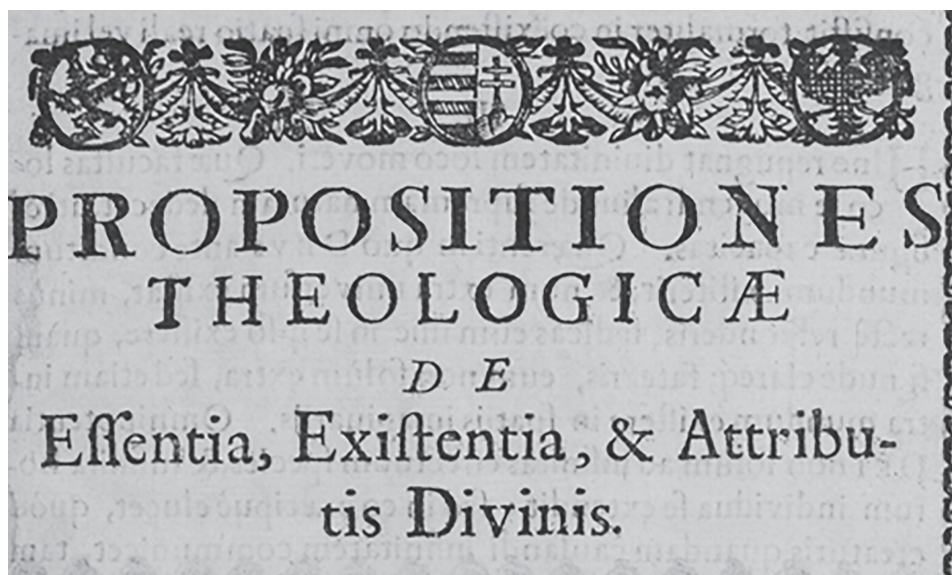
Az M I 100. kéziratban fennmaradt egy *Propositiones theologicae de essentia, existentia et divinis attributis* című nyomtatvány (2. ábra), amely a szerző neve, dátum, nyomdahely, és címlap nélkül a tézisekkel kezdődik. Ezen az első lapon, a lap tetején egy nyomdadísz egy cseh, egy magyar és egy császári címerrel. Mivel a magyar címer közepén található, gondolhatnánk nagyszombati nyomtatványra, azonban Nagyszombatban a magasabb teológiai oktatás ekkoriban épp szünetelt: 1649–50-ben csak két morálteológiai (első éves) hallgató volt, 1650–51-ben 14, 1651–52-ben már 22, de még mindig nem voltak magasabb skolasztikus teológiai évfolyamok, így a *Summa theologiae* I. részéhez kapcsolódó tézisek sem keletkezhetek itt.⁵⁴ Molitoris vélhetőleg épp a magasabb teológiai stúdiumok hiánya miatt hagyta ott Nagyszombatot, és ment Olomoucba tanulmányait folytatni.

⁵¹ *Nejstarší matrika olomoucké univerzity*. 183.

⁵² Bautzen, Domstiftsbibliothek, M I 97, 14^r, 38^r. A kézirat 204^v–207^r lapjain fennmaradt egy kazuisztikai példatár a fogadalmakkal kapcsolatban (*Quaestiones morales de obligationibus votorum*), amely helyi eredetűnek tűnik a Stanislaus név használata miatt. Az olomouci Matthaeus Werner kazuisztikai téziseit örökíti meg a M I 100, 237–242 oldalán található *Casuum de matrimonio resolutorum Theses a R. P. Werner in convictu*.

⁵³ *The Jesuit Ratio studiorum of 1599. The Official Plan for Jesuit Education*, ford. Claude PAVUR S. J., St. Louis, The Institute for Jesuit Sources, 2005, 64. A *de actibus humanis* előadás praefatiója a Bautzen, Domstiftsbibliothek, M I 103, 118r–120r lapokon (1652. nov. 17.), az ezt követő előadások a kötet elején (1^r–11^v) találhatók 1653. január 9-től (26^v) 1653. szept. 16-ig (117^v) dátumozva.

⁵⁴ Ezek 1644 óta szüneteltek, csak 1652 novemberében, tehát az 1653. évi évfolyamban indultak újra. *Matricula*, 74; HERMANN-ARTNER 1938, 15.

2. ábra. *Propositiones theologicae de essentia, existentia et divinis attributis*

A *Ratio studiorum* szerint a *theologia scholasticá*t két vagy három professzornak kellett előadni: Olomouchban Salicedus mellett a másik professzor Matthaeus Werner⁵⁵ volt, aki a *Summa theologiae* 2da 2ae részét, tehát az igazsághoz és joghoz kapcsolódó quaestiókat adta elő 1652-ben (M I 100, 110^r–237^v). Molitoris az előadás leírását 1652. szeptember 7-én, a mutatóét 11-én fejezte be (M I 100, 230^r, 232^r). A skolasztikus teológia második évében is Werner tartotta a másik előadást, a *Summa theologiae* 3. részéről (*de incarnatione*, M I 103, 125^r–250^v). Molitoris 1653. július 4-én a teológiai baccalaureusi fokozat megszerzése előtt ünnepi szónoklatot mondott (M I 100, 109^r–109^v), majd köszönő szónoklatot is (M I 100, 109^v). Maguk a tézisek az M I 103 kéziratban találhatók (1^r) és az inkarnáció kérdésköréhez kapcsolódnak: a védés praesese Michael Salicedus volt (pedig az inkarnációt Werner tanította!), a tézislapot pedig Georg Wendschuhnak, a vyšší brodi (hohenfurti) ciszterci apátnak ajánlotta, akivel akkor találkozhatott, amikor 1643–1645-ben Český Krumlovban tanult, és meglátogatta Vyšší Brodot.⁵⁶ A teológiai baccalaureusi avatását Olomouchban 1653. július 15-én tartották.⁵⁷ Ezt követően csak arra találunk utalást a kéziratokban, hogy 1653. november 17-én Prágában volt (M 103, 118^v), további tanulmányokat nem folytatott. Molitoris hazatérve Lausitzba a vidék egyik legjelentősebb városa, Liberec (Reichenberg) plébánosa lett 1653. november 26-tól 1659. október 23-ig,⁵⁸ majd Lubańban (Lau-

⁵⁵ Ld. *The Jesuit Ratio studiorum* 2005, 64; HERMANN-ARTNER 1938, 24–25.

⁵⁶ Bautzen, Domstiftsbibliothek, M I 99, 183^v.

⁵⁷ *Matricula olomoucké univerzity*, 702.

⁵⁸ RESSEL 1903–1905, 21.

ban) a Bűnbánó Mária Magdolna apácakolostor káplánja volt 1662-ig.⁵⁹ Ezt követően egy kisváros, Chřibská (Kreibitz) plébánosa volt haláláig. 1668. december 5-én választották bautzeni kanonoknak,⁶⁰ 1672. július 4-én hunyt el, és végrendeletében misealapítványként 400 tallért hagyott a laubani apácakolostorra, és 700-at a kreibitzi egyházra.⁶¹

Molitoris kézirata egy eddig ismeretlen neolatin művet őrzött meg Draskovich Miklóstól, amely a hazai jezsuita oktatásnak is fontos emléke, és egyúttal lehetőséget nyit arra, hogy az arisztokrata oktatás kelléktárát és az ott keletkezett alkotásokat jobban megismerjük. Többi fennmaradt kézirata pedig ritka bepillantást nyújt egy 17. századi teológiai tanulmányokat folytató világi pap tanulmányaiba, és azt is megmutatja, milyen módon kapcsolódott be a legfiatalabb jezsuita akadémia, Nagyszombat az osztrák és cseh jezsuita rendtartomány egyetemeinek hálózatába.

Hivatkozott irodalom

- A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, kiad. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsófia, Ternovác Bálint, Budapest: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 2023, 1. kötet, nr. 06743 (05729) és 06747 (05733). Az online adatbázis (https://library.hungaricana.hu/en/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat) sorszámai eltérnek.
- BANKY, Joannes, *Elogium = Elogia defunctorum IX*, ELTE EK Ms. I, Ab 145, f. 144r (másolatban: *Elogia defunctorum VIII*, ELTE EK Ms. I, Ab 144, f. 202v);
- BENE Sándor, *Az ajándék = Művészet és mesterség, Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. Horn Ildikó et al., Bp., L'Harmattan, 2016, 2, 255–280.
- BENE Sándor, *Constantinus és Victoria. Zrínyi Miklós első házasságának története = A horvát–magyar együttélés fordulópontjai, Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*, szerk. Fodor Pál, Soksevits Dénes, Bp., MTA TTI, 2015, 618–629.
- BITSKEY István, *Galeazzo Gualdo Priorato Esterházy Pál-életrajza = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál, Bp., MTA BTK, 2015, 287–300.
- BOGNÁR Krisztina, KISS József Mihály, VARGA Júlia, *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777*, Bp., ELTE, 2002.
- BOJNICIĆ-KNINSKI, Ivan, *Hrvatski starinar u XVII. veku = Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2, 1880, 77–79.
- Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, III (1641–1665), ed. Ladislaus Lukács S. I., Róma, Institutum Historicum S. I., 1990.
- CHIFLETIUS, Henricus Thomas, *Dissertatio de Othonibus aereis*, Antwerpen: Moretus, 1656.

⁵⁹ SKOBEL 1970, 110–111.

⁶⁰ SCHLENZ 1914, 2, 256.

⁶¹ SKOBEL 1970, 116; NEUMANN 1857, 110.

- DUCHOŇOVÁ, Diana, MARTÍ Tibor, *Az Esterházy-család hatalmi reprezentációjához, Esterházy Miklós nádor temetésére meghívott személyek jegyzéke = Arrabona*, 60(2022), 57–96.
- ENTZ Géza, *Mennyiért vette meg I. Lipót Draskovich Miklós éremgyűjteményét? = Numizmatikai Közlöny*, 42(1943), 66.
- ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, kiad. Iványi Emma, Bp., Zrínyi, 1989.
- GUALDO PRIORATO, Galeazzo, *Vite, et azioni di personaggi militari, e politici*, Bécs, Thurnmayer, 1674, *Relatione della Casa di Draskovvich*, D1v.
- HERMANN EGYED, ARTNER Edgár, *A Hittudományi Kar története (1635–1935)*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1938.
- KAZY Ferenc, *Historia universitatis Tyrnaviensis*, Nagyszombat, typis Academicis, 1738.
- KELECSÉNYI Ákos, *Adalékok a nagyszombati egyetem barokk szellemiségéhez (1635–1665). Tézis-könyvek, promóciós kiadványok = Regnum*, 6(1944–46), 216.
- KNAPP Éva, *Gabriel Dietenshamer: Judit, = Barokk színház – Barokk dráma*, szerk. Pintér Márta Zsuzsanna, Debrecen, 1997, 81–99.
- KNAPP Éva, *Esterházy (I.) Pál imádságai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 119(2015), 289–335.
- KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Esterházy Pál Egy csudálatos énekének keletkezéséhez és poétikájához = Irodalomtörténeti Közlemények*, 121(2017), 61–84.
- Matricula olomoucké univerzity – Matricula der Olmützer Universität (1636–1637) 1652–1729, Edice / Edition*, eds. Vladimír Spáčil, Libuše Spáčilová, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2023.
- Matricula universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*, ed. Zsoldos Attila, Bp., ELTE, 1990.
- MEDEK, Aloysius, *Euryalus Niso amico fortunatus, laureatae sapientiae Graecensis Athenaei*, promotore [...] Aloysio Medek [...], ab [...] Oratoria Facultate inscriptus, Graz, Widmanstetter, 1661; egyetlen ismert példánya az ELTE Egyetemi Könyvtárban: Bar. 09799.
- METASCH, Frank, *Die Bedeutung des Prager Traditionsreizes von 1635 für die rechtliche Sonderstellung der Oberlausitz im Königreich Sachsen (1806–1918) = Neues Archiv für sächsische Geschichte*, 89(2018), 73–108.
- MIKÓ Árpád, PÁLFFY Géza, *A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század) = Művészettörténeti Értesítő*, 51(2002), 107–172.
- Nejstarší matrika olomoucké univerzity – Die älteste Matrikel der Olmützer Universität (1576) 1590–1621*, eds. Libuše Spáčilová, Vladimír Spáčil, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2016.
- NEUMANN, C. G. Th., *Materialien zur Geschichte des Jungfrauenklosters Mariae Magdalenae de poenitentia zu Lauban*, = *Neues Lausitzisches Magazin*, 33(1857), 110.
- ODESCHALCHI Arthur, *Két főrangú magyar érmész a XVII. században = Századok*, 7(1873), 578–581.
- [ODESCHALCHI Arthur], *A Draskovichok trakostyáni levéltárából = Történelmi tár*, 1893, 645–647.
- PÁLFFY Géza, *Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon, Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról = Századok*, 138(2004), 1005–1101.

- PATACHICH, Georgius, *Gloria collegii Ungaro Illyrici Bononiae fundati sub cura venerabilis Capituli almae cathedralis ecclesiae Zagrabiensis sive Viri honoribus & gestis illustres*, Bologna, de Periiis, 1699.
- Régi magyarországi nyomtatványok: 1636–1655, 3, szerk. Heltai János, Budapest, 2000.
- RESSEL, Anton Fr., *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land*, Reichenberg, Augsten, 1903–1905, Bd. 2., 21.
- SCHLENZ, Johann Ev., *Geschichte des Bistums und der Diözese Leitmeritz. II. Teil: Maximilian Rudolf Freiherr von Schleinitz und seine Zeit*, Warnsdorf, A. Opitz, 1914.
- SERFÖZŐ Szabolcs, *A zárandokhelyek szerepe a Habsburg-dinasztia reprezentációjában a 17–18. században* = *Századok*, 144(2010), 1183–1223.
- SKOBEL, Paul, *Das Jungfräuliche Klosterstift zur Heiligen Maria Magdalena von der Busse zu Lauban in Schlesien von 1320–1821*, Stuttgart, Theiss, 1970.
- SPYRA, Ulrike, MITZSCHERLICH, Birgit, MACKERT, Christoph, SCHOLLA, Agnes, *Katalog der Handschriften der Domstiftsbibliothek Bautzen*, bev. Enno Bünz, Lipcse, Leipziger Universitätsverlag, 2012.
- STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai, 1561–1773*, Bp., MTA Könyvtára, 1984.
- SZAROTA, Elida Maria, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet*, München, Fink, 1979, vol. 1., 30–31.
- SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi Kar története*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1935.
- SZIBLER Gábor, *Egy alig ismert országos méltóság és sárvári birtokos a 17. századból. Trakostyáni gróf Draskovich Miklós* = *Honismereti Híradó Sárvár*, 27(2009), 3–47.
- THALY Kálmán, *Az 1683-iki táborozás történetéhez* = *Történelmi tár*, 1887, 301–302, 307.
- The Jesuit Ratio studiorum of 1599. The Official Plan for Jesuit Education*, ford. Claude Pavur S. J., St. Louis,
- TICINUS S. J., Jacobus, *Epitome historiae Rosenthalensis, sive Compendiaria narratio de origine ac cultu pervetustae B. V. Mariae statuae in pago Rosenthal, Lusatiae Superioris*, Prága, typis Universitatis, 1692, 231–233.
- [TOLVAY, Emericus], *Ortus et progressus... Universitatis Tyrnaviensis*, Nagyszombat, typis Academicis, 1725.
- VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1856*, Bp., MTA, 1941.

Kiss, Farkas Gábor

**An unknown print from 1649 in Nagyszombat (Trnava, Tyrnau)
Sacra Honoris Comitiva by Miklós Draskovich (RMNY S 2278A)**

Among the study manuscripts of the canon Georg Gregor Molitoris of Bautzen is a hitherto unknown Jesuit occasional print, written in 1649 by Count Miklós Draskovich, a student of the poesis class, in honour of the then graduating Bachelor class in philosophy at the Jesuit University of Nagyszombat (Trnava, Tyrnau), under the title *Sacra Honoris comitiva*. The volume contains an allegorical cycle of verses in which the Muses, led by Apollo, march to pay homage to the allegorical concept of Honor, and at the end of the work, one of the Muses, Erato, makes a declaration of love to Honor. The cycle of poems was probably performed in September 1649 at the baccalaureate, and among the graduates was Georg Gregor Molitoris, who later pursued a career as parish priest of Liberec (Reichenstadt) and canon of Bautzen. I reconstruct his career based on his eight surviving study manuscripts in Bautzen, which clearly illustrate the study path of a lay priest in the Jesuit educational system.

Keywords: 17th century, Jesuit education, Baroque occasional prints, Jesuit universities, Neo-Latin poetry.

Kovács Eszter

Tobiáš Závorka elveszett énekeskönyvének töredékei a szarvasi Városi Könyvtárban

A közelmúltban a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum és Szárazmalom, Városi Könyvtár Régi Gyűjteményében egy 1614-es wittenbergi latin prédikációskötet¹ restaurálása során a kötésből cseh és német nyelvű nyomtatott töredékek kerültek elő.² A cseh szövegrészek a kiáztatott könyvlapokon részben prózai szövegek, részben kottás énekek részletei voltak. A prózai szakaszokról hamar kiderült, hogy minden bizonnyal egy énekeskönyv bevezetőjéből származnak, és a benne talált adatok lehetővé tették az azonosítást.

Az elsődleges kiindulópontot azok a sorok jelentették, amelyek előzményként Jakub Kunvaldský evangélikus lelkész énekeskönyvére hivatkoznak. Jakub Kunvaldský több kancionálét is kiadott a 16. század 70-es éveiben.³ A töredéken az áll, hogy ez a mű (amelynek pontos címét nem jegyezte fel) 25 évvel a töredékünk keletkezési ideje előtt jelent meg, tehát minden bizonnyal az 17. század első éveiben megjelent vagy lezárt művek között kell keresnünk azt a könyvet, amelyből az új levélrészletek származnak. Alapos vizsgálódás után megállapítottuk, hogy a Szarvason előkerült szöveg csaknem teljesen megegyezik Tobiáš Závorka 1606-

¹ BALDUIN, Fridericus, *Hypomnēmata Homiliarum In Epistolas Dominicales & Praeceptorum Festorum totius anni... editio altera*, Wittenbergae, per haeredes Laur. Seuberlich, sumptib. Samuelis Selfischij, ac pauli Helvviigij excusa, 1614. A töredék jelenleg Tobiáš ZÁVORKA, *Písň chvál božských*, 1602. XXX. 201. jelzeten található.

² Ezúton szeretném megköszönni a könyvtár helytörténeti munkatársának Tronovics Zoltánnak, hogy felhívta a figyelmem a töredékekre, és ezeket kutathatóvá tette számomra. Köszönöm továbbá Molnárné Pető Beáta igazgató asszonynak, hogy engedélyezte a töredék képeinek publikálását.

³ Kunvaldský, Jakub (1528–1578) Morvaországban (Přerov, Starý Jičín) tevékenykedő evangélikus lelkész, tanító, aki először állított össze énekeskönyvet a Cseh Testvérek egyházából kiváló morva evangélikusok számára. Énekeskönyveiben régi egyházi népdalokat és saját alkotásait adta ki. Egyértelműen tanulatlan, egyszerű embereknek szánta, az énekek szerkezete és dallama egyszerű, szövege időnként csiszolatlan, a dallamutalásokban gyakran találhatók morva népdalok. Művei: *Pijsně chval božských k slawnostem a památkám weyročníjm ...* (Wytisštěno w Holomúcy [Olomouc] v Frydrycha Milichtalera.), 1572. (*Knihopis – soupis českojazyčných tisků do r. 1800*. knihopis.cz [letöltve: 2024. 11. 19.] = *Knihopis digit*. K04621); *Kancyonāl Česky, genž gest kniha pijsnij duchownijch ewangelistských ...* (Wytisštěno w Holomúcy [Olomouc] v Jana Oliwetského), 1576. (*Knihopis digit*. K04619); *Nesspor česky, složeny z Žalmuow Dawida Swatého a pijsnij duchownijch k témuž náležitých ...* (Wytisštěno w Holomúcy [Olomouc] v Jana Oliwetského) 1576. (*Knihopis digit*. K04620) PUMPRLA, 2010, 625–626. MALURA 2004, 150–151. KOUBA 2017, 205–216.

ban Prágában *Pjsnie Chwál' Božských...* címmel megjelent énekeskönyvének bevezetőjével. Itt azonban az áll, hogy Kunvaldský előzménynek vett műve harminc évvel korábbi, és a szöveg más részeiben is találhatók eltérések. Az előkerült levelek egy másik darabkáján szereplő kottás ének szintén azonosítható Závorka énekeskönyvében. Joggal feltételezhető, hogy a szarvasi kötet restaurálása során Závorka énekeskönyvének egy eddig ismeretlen kiadásának darabkái kerültek elő.

Tobiáš Závorka 1553-ban a morvaországi Lipník nad Bečvou községben született csehtestvér polgári családban. Édesapját korán elvesztette, ezért iskolai tanulmányait félbehagyva szabóinas lett, és nem sokkal később a sziléziai Hlivicébe (Gliwice PL) vándorolt. Itt ismerte meg a nyugati reformáció lutheri irányát, és valamikor 1572 és 1578 között evangélikus lelkésszé szentelték. 1570-től Dřevohostice u Přerovban telepedett le, ahol családot alapított. 1579–1582 között Slavkov u Brna lelkésze volt, ahol konfliktusba került a helyi csehtestvér közösséggel, ezért hamar távoznia kellett. 1583 és 1590 között Vsetínben, majd Olší és Bystřice pod Hostýnem falvakban volt lelkész. 1597-ben Doubravníkba költözött, és nekilátott a környék evangélikus egyházszervezetének kiépítéséhez. Szerepe volt a Velké Němčice-i nyomda alapításában, ahol az egyik fia, Václav is dolgozott. Valószínűleg 1611-ben halt meg.⁴

Tobiáš Závorka életműve a cseh evangélikus egyházzenehez kapcsolódik, amelynek egyik legfontosabb kodifikátora és alkotója is volt. Első ismert műve egy temetési énekekből álló gyűjtemény, *Zpívání pohřební staré i nové*, amely 1592-ben jelent meg Prágában.⁵ Ebben 94 énekszöveget és 44 kottát közölt.⁶ 1607-ben a Velké Němčice-i nyomdában cseh evangélikus szertartáskönyvet jelentetett meg kottákkal és énekekkel, amely elengedhetetlenül szükséges volt az akkor szerveződő morva evangélikus egyház számára.⁷

Grandiózus énekeskönyve, amellyel töredékünk rokonságot mutat, 1602-es és 1606-os impresszummal is megjelent *Písň chvál' božských* címmel Prágában. Két eltérő kiadásról van szó, de néhol nemcsak szövegszerűen, hanem tipográfiaiilag is teljesen egyező részekkel. Az egyik 1606-os impresszummal jelent meg, az előszó (*Předmluva k kněžím a pastýřům stáda Páně*)⁸ végén is 1606-os dátum szerepel, és nincs okunk kételkedni abban, hogy valóban ez volt a nyomtatási év.⁹ A másik az impresszuma szerint 1602-es,¹⁰ és a lelkipásztoroknak szóló előszó

⁴ KOUBA 2017, 475.

⁵ Knihopis digit. K17178.

⁶ KOUBA 2017, 475.

⁷ ZÁVORKA LIPENSKÝ, Tobiáš, *Prawidlo služebnostij cýrkewnijch, to gest shromážděnj wsseho-spolu czechož se při služebnostech Páně w cýrkwi swatě od starodáwna vžjwalo a vžjwá...* [Ve Velkých Němčicích u Židlochovic], 1607, Knihopis digit. K17177.

⁸ „Előszó a papokhoz és az Úr nyájának pásztoraihoz.” Az énekeskönyvhöz több előszó, bevezető és ajánlás is tartozik. Töredékünk a lelkészeknek szólóval mutat azonosságot.

⁹ Knihopis digit. K17176. ZÁVORKA LIPENSKÝ, Tobiáš, *Pjsnie chwál' božských, to gest spěwowé swatj cýrkewnj stařij y nowij...* [Praha, Jiří Jakubův Dačický], 1606.

¹⁰ Knihopis digit. K17175.

végén is 1602-es dátum található, de a kolofonban az áll, hogy 1606-ban fejeződött be a munka, és ekkor nyomtatták ki.¹¹ Az 1606-os évszámot adja ki az könyv elején található *Napomenutj k spivajjčym* (Intés az énekesekhez) című vers utolsó két sorában található kronosztikon is, de a Lipník várost dicsőítő vers és a városi címer felett elhelyezkedő felirat kiemelt betűiből 1602-es évszám olvasható ki.¹² Ha a belső felosztását nézzük, az egyes nagyobb tartalmi egységek, „részek” közül az első kettő datálatlan, de a harmadik végén szerepel egy rövid záróvers, amely kronosztikont tartalmaz, és az 1606-os évszámot adja ki.¹³ Vagyis a nyomtatás 1602-ben kezdődött, de 1606-ban fejeződött be, és ugyanebben az évben az egészet újra kinyomtatták.

Az énekeskönyv két nyomtatott változatában a pontos keletkezési idővel kapcsolatban meglepő adatok találhatók. Az 1602-es és 1606-os előszó dátuma is május 16., és a könyv nyomtatása november 11-én fejeződött be mindkét változatban. A két címlap nagyon hasonló, a belső elrendezésben is hasonlóságra törekedtek.

Ha alaposan megvizsgáljuk az említett két előszót, láthatjuk, hogy egyes részeit teljesen egyformák, újrasedés nyomai sem fedezhetők fel. További érdekesség, hogy mindkét előszó – datálástól függetlenül – azt írja, hogy az előzménynek tekintett Kunvaldský-énekeskönyv harminc évvel ezelőtt jelent meg. Kunvaldský művére való hivatkozás nem ad elegendő támpontot ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy melyik volt az előszó keletkezésének valós dátuma, ugyanis 1572-ben és 1576-ban is jelent meg énekeskönyve: 1572-ben *Pijsně Chwal Božských k Slawnostem a Památkám Weyročníjm*,¹⁴ 1576-ban *Kancyonāl Česky / Genž gest Kniha Pijsnij Duchownijch Ewangelistských...*¹⁵ és *Nesspor Česky / Složený z Žalmuow Dawida Swatého...*¹⁶ címmel. Látható, hogy az 1572-es, vagyis az 1602-es évhez képest 30 évvel korábbi énekeskönyv címe egyezik Závorka gyűjteményével.

Az 1602-es és az 1606-os kiadáshoz tartozó két előszó szedéstükre is egyforma, kivéve azt az egy levelet, amelyen a dátum szerepel. Ez a két kiadásban eltér, az 1602-es dátumozású díszes keretet kapott, míg az 1606-ost csak vonalazással keretezték, hasonlóan az előszó többi részéhez. Minden bizonnyal a megjelenés valós éve mindkét esetben 1606 volt, de a már 1602-ben kinyomtatott részeket

¹¹ „Wytisštěná a dokonána gest tato kniha swatých spěwůw cýrkewnijch s přetěžkau a welikau prácy a nákladem létha Páně M.DC.VI. [= 1606] dne XI. měsíce listopadu.” (Kinyomtatottt és elkészült a szent egyházi énekeknek ez a könyve nagy és igen nehéz munkával és költségekkel az Úr 1606. évében november 11-én.)

¹² ZÁVORKA LIPENSKÝ, Tobiáš, *Pjsnie chwál' božských, to gest spěwové swatj cýrkewnj stařij y nowij...* Praha, Jiří Jakubův Dačický, 1602 /1606, A2b, Knihopis digit. K17175. BREZANYOVÁ 1972, 7–11.

¹³ ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1602/6 Txxvia, (füzetjel: XXXXX2b). A könyvben a levelek jobb felső sarkában oldalszámozás található, meglehetősen szokatlan formában. Az ABC betűit veszi sorra, minden betűhöz 30 levél tartozik. A könnyebb kereshetőség kedvéért az oldalszámok mellett a füzetjelzést is megadjuk.

¹⁴ Knihopis digit. K04621.

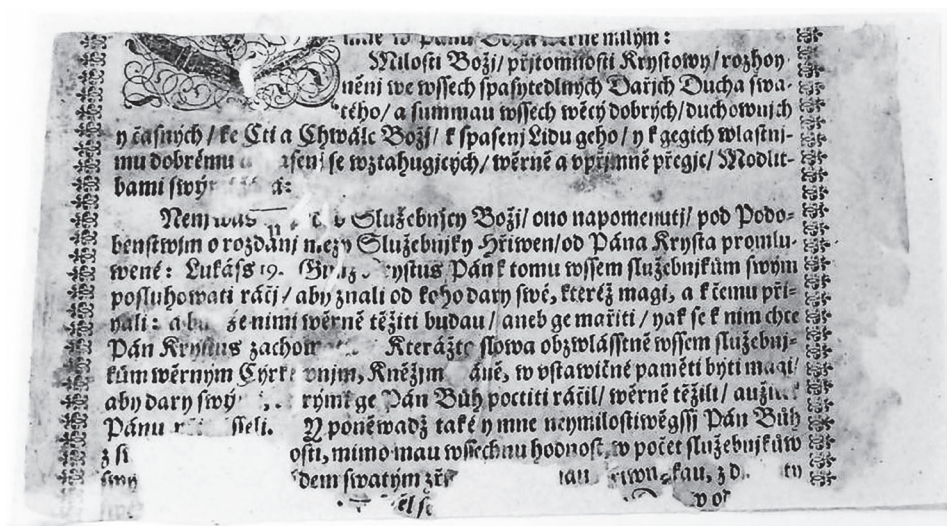
¹⁵ Knihopis digit. K04619.

¹⁶ Knihopis digit. K04620.

sem akarták veszni hagyni, ezért kiegészítették az új kiadásból, és a már nem aktuális részeket, mint például az említett előszót, kicserélték. Így alakult ki a két variáns. A keretdísz alapján az 1606-os dátumot tartalmazó zárólevél lehetett az, amelyet az előszó többi részével együtt nyomtattak, vagyis a „harminc évvel ez-előtt” az 1606-os dátumra vonatkozik.

Az újonnan előkerült töredék részben az előszóból, részben az énekeskönyv törzsanyagából való. A következő részletek olvashatók rajtuk:

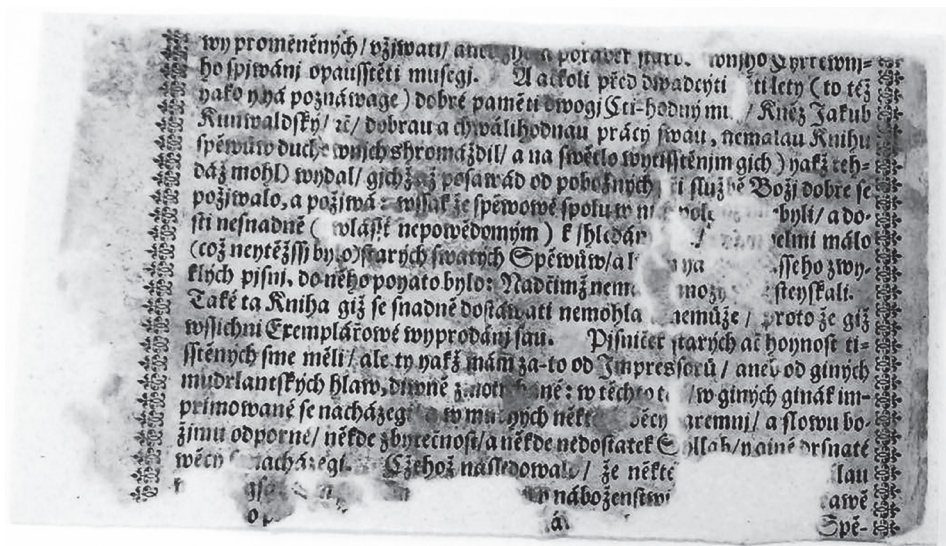
A. Az első töredék szövege változatlan formában azonosítható mind a két előszóban, annak első oldalán.¹⁷ A sorok tördelése más, illetve apróbb helyesírási különbségek fedezhetők fel, főleg az í hangra alkalmazott betűk esetében. A töredék nem használ ŷ vagy ij betűt, helyette j áll. Az eddig ismert két nyomtatott variánsnak ezen oldala teljes mértékben egyforma, újrasedésre utaló jelek sincsenek, a füzetjel is megegyezik. A töredék azonban tipográfiaiilag más. A bal felső sarokban látszódik az iniciálé alsó része, amely egyértelműen különbözik az eddig ismert variánsokétól. A keretdísz is más, egyenes vonal helyett virágfüzért utánzó szedés. Ugyanolyan, mint amilyen az 1602-es nyomtatott kiadásban a lelkészeknek szóló előszó utolsó levelén található.

1. ábra. Az „A” részlet

¹⁷ „Milosti Božj, přjtomnosti Krystowy ... swých powolati řadem svatým” ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...1602/6 A3a*; ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...1602/6 A3a*.

B. Ugyanennek a hátoldalán található szakasz már nemcsak tipográfia-
iailag más, szövegszerűen is különbözik.

2. ábra. A „B” részlet

Az eddig ismert variánsok szövege:

„[hla]wy proměněných vžjwati, aneb zhola pořádek starodáwnjho
cýrkewnýho spjwánj opausstěti musegi.

A ačkoli před třidcýti lety (to též yá poznáwage) dobré pamě-
ti dwogj cti hodný muž, kněz Jakub Kunwaldský, etc, dobru a
chwályhodnau práci swau, nemalu knjhu spěwůw duchownjch shro-
máždil, a na světlo wytištěním gjch (yakž tehdáž mohl) vydal, gichž
až posawad od pobožných při službě Božj dobře se požjwalo, a
požjwá: wssak chtěje aby Knjha gehu slaula swá skládanj (někde ge
y z starými mýsýc) o swě pokládaje, spěwy o gedné wěcy ne nagednom
místě položil, což těžké a nesnadné (zwlásst nepowědomým) k shle-
dání bylo. A k tomu přewelmi málo starých Swatých potřebných
spěwůw, a lidem jazyku nasseho zwyklých pjsný do něho poyal, nad
čjmž sobě mnozý nemálo stýskali, a ku každé potřebnosti vžjwati ji
nemohli. Také ta kniha giž se snadné dostáwati nemohla a nemůže,
protože giž wssichni Exemplářowé wyprodánj sau. Pysniček starých
ač hognost tištěných sme měli, ale ty yakž mám za to od Impressorů,
aneb od giných mudrlantských hlav, diwně zmotrchané: w těchto tak
w giných ginák imprimowané se nacházegi, a w mnohých některé
wěcy daremnj, a slowu Božjmu odporne, někde zbytečnost, a někde

nedostatek Syllab, y giné drsnaté wěcy se nacházegi. Čzehož následowalo, že někteří marnau chwálau wedeni gsa, nám se posmjwali, a tudy y náboženstwj prawé (...)”¹⁸

A szarvasi töredéken ez áll:

wy proměněných, vžjwati, aneb zhola pořádek starodáwnjho cýrkewnjho spjwánj opausšěti musegj.

A ačkoli před *dwadcyti [p]ěti lety* (to též jako y yá poznáwage) dobré paměti dwogj Ctihodný muž kněz Jakub Kunwaldský, etc, dobrau a chwályhodnau práce swau, nemalau knjhu spěwůw duchownjch shromáždil, a na světlo wytištěním gjch)¹⁹ yakž tehdáž mohl) vydal gichž až posawád od pobožných při službě Božj dobře se požíwalo, a požíwá: *wssak že spěwowé spolu w [...] byli, a dos-ti nesnadně (wlassť nepowědomým) k hledán[j] [...] [w]elmi málo (což neytěžssj bylo) starých swatých Spěwůw, a l[idem] ya[zyku na] sseho zwyklých pjsnj, do něho poyato bylo: Nadčimž nem[alo m] nozy[...] steyskali.*²⁰ Také ta kniha giž se snadné dostáwati nemoh-la [...] nemůže, protože giž wssichni Exemplárowé wyprodánj sau. Pjsníček starých ač hoynost tisťtěných sme měli, ale ty yakž mám za to od Impressorů, aneb od giných mudrlantských hlav, diwně zmotrchané: w těchto [...] w giných ginák imprimowané se nacházegi, a w mnohých někt[...] wěcy [...]aremnj, a slowu božjmu odporné, někde zbytečnost, a někde nedostatek S[...]llab,y giné drs-

¹⁸ *Knihopis digit.* K17175 és K17176 esetében is A3b. Magyar nyelven: „A fejükben élő változatot használni, vagy a teljes ősi templomi énekerendet elhagyni kényszerültek. És ámbár harminc évvel ezelőtt (ahogy azt én is tudom), jó emlékezetű főtisztelendő Jakub Kunwaldský, derék és tiszteletreméltó munkájával nem csekély templomi énekeskönyvet állított össze, és nyomtattatott ki (ahogy akkor tudta), egészen mostanáig a jámbor emberek az istentiszteleten használták és használták, csakhogy azt akarván, hogy a könyve a saját alkotása legyen, (néhol a régiekkel összekeverve) saját elképzelése szerint az egy témáról készült énekeket nem egy helyre tette, ezzel nehézkessé és bonyolulttá tette (főleg a tudatlanoknak) a keresést. Ehhez jön még, hogy nagyon kevés régi hasznos szent éneket, és a népnek a saját nyelvén megszokott dalt tartalmazott, nem keveset sokan hiányoltak belőle, és nem lehetett minden szükségben használni. Ez a könyv is már nehezen szerezhető be, vagy egyáltalán nem, mert már minden példánya elfogyott. Bőségesen voltak kinyomtatva régi énekeink, de azok, amelyek megvannak nekem a nyomdászoktól és más kiművelt főktől, furcsa mód zavarosak, ebben így, a másikban úgy vannak kinyomtatva, sokakban vannak felesleges és Isten szavával ellenkező részek, néha túl sok, néha túl kevés szótag, és más súlyos dolgok. Ez vezetett ahhoz, hogy néhányan üres dicséretektől vezetve kinevetnek minket és az igaz vallást ...”

¹⁹ Ez nyomdahiba, fordítva akarta kitenni a zárójellet.

²⁰ Az eltérő részek fordítása: „... Bár huszonöt évvel ezelőtt ...az énekek együtt [] voltak, eléggé megnehezítve a keresést (főleg a tudatlanok számára), nagyon kevés (ami a legsúlyosabb) a régi szent énekeket, és a népnek a saját nyelvén megszokott dalt tartalmazott. Ezen felül nem keveset sokan hiányoltak.”

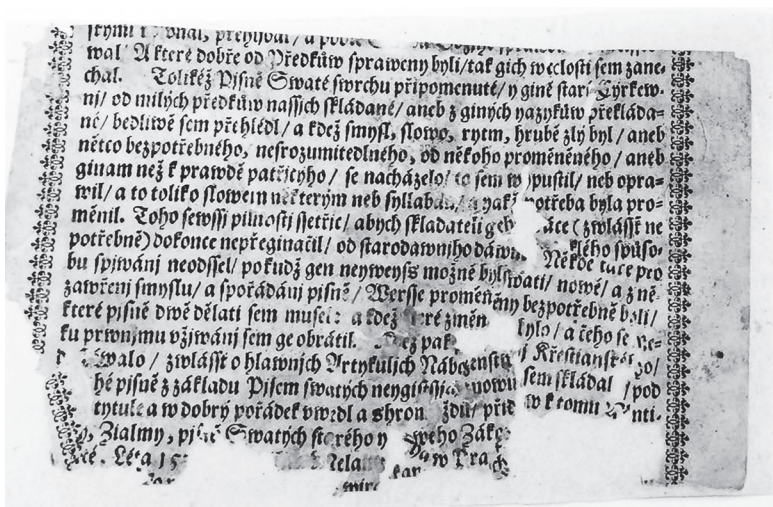
naté wěcy se nacházegi. Čžehož následowalo, že někte [...] lau [...] náboženstw [...]awé (...)²¹

Az első szembeötlő különbség, hogy itt azt írja, Kunvaldský énekeskönyve huszonöt évvel korábban jelent meg, vagyis a töredék öt évvel korábbinak mondja magát, mint a ránk maradt 1602-es, illetve 1606-os dátummal végződő előszók.

A szövegben található pár mondat, amely a töredékben kevésbé kidolgozott és részletes, mint az 1602/1606 és 1606-os kiadásváltozatokban. A bővebb megfogalmazás mellett az ismert kiadások nem hoznak újabb adatot vagy gondolatot a töredék változatához képest.

Ugyanolyan szedett, díszes keret veszi körül, mint az „A” töredéket, míg az két ismert kiadásban a keret egyszerű vonal. Itt is megfigyelhető, hogy a töredék jellemzően a j betűt használja az ŷ helyett, illetve a „hojnost” szóban a j hangot a töredékben y a ránk maradt könyvekben g betű jelöli.

C. A töredék szövege azonosítható az ismert kiadások előszavában.²² Tipográfiailag eltér, a keret az előzőekkel egyezik. Amennyire a töredékszövegből megállapítható, egy mondatban van jelentősebb változás, a szöveg többi részében csak a megszokott helyesírási különbségek fedezhetők fel. Az eltérő szöveg a következő:

3. abra. A „C” részlet

²¹ Itt olyan nagy a hiánya a „náboženstw” és az „awé” szavak között, hogy egész biztosan volt valami más szó is, nem csupán „náboženstw prawé” (= igaz vallásosság) állt ott, mint a könyvekben megjelent előszóban.

²² ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...1602/6 A4a*; ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...1606 A4a*.

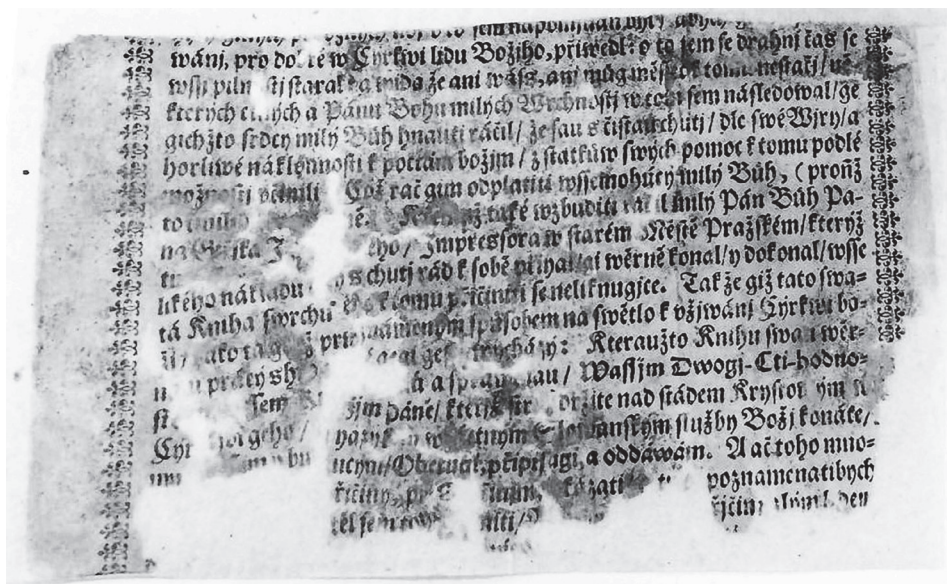
Az 1602/1606-os és 1606-os nyomtatott kiadások:

„... a z některé Pjsně dwé (wssak nemnoho) dělati, a některým začát-
ky nowé dawati sem musel.”²³

A töredék:

„... a z některé pjsně dwé dělati sem musel”²⁴

D. Az előző hátoldalán lévő szöveg részben egyezik az ismert variánsokkal, részben teljesen eltér. Tipográfiaiilag a többi töredékhez hasonló, az ismert könyvben kiadott változatoktól eltér. Szövegszerű eltérések:

4. ábra. A „D” részlet

²³ „... és néhány énekből kettőt (ha nem többet) kellett csinálnom, és néhánynak új kezdősor-
t kellett adnom.”

²⁴ „és néhányból kettőt kellett csinálnom.”

1602–1606-os változatok:

[imprimo]wánj, pro dobré w cýrkwi lidu Božjho, přiwedl: o to[m] sem se drahný čas se všy pilnosty staral, a wynasnažował. Ale weli-ké odpornosti tomu na překážku se postawili, gichž raděgi zamlčeti než onich málo mluwitit chcy. Ale když některý ctnj Páni k mé žádosti, gsauc prawau pobožnosti wedeni, nemalau pomoc mi z statků swých učinili, což gim zde y věčně rač odplatiti Pán Bůh, pro něhož-to činili. A ačkoli to mi na wětšsým djle na mizynu přiwedeno g[es]t, dal sem se znouw do té práce a swým přetěžkým nákladem gi sem ffdrowal. Takže giž tato swatá kniha k užiwánj cýrkwij Božij yako ta, kteráž prwé gegi gest wytisštěná, a na swětlo wycházý. etc.”²⁵

A töredék:

[imprimo]wánj pro dobré w cyrkwi lidu Božího, přiwedl: o to sem se drahní čas se vši pilnosti staral ta wida, že ani wáss, ani můj měsíc k tomu nestačí, některých ctných a Pán u Bohu milých Wrchnostj w tom sem následoval, gegichžto srdcy milý Bůh hnauti ráčil, že sau s čistau chutj, dle swé wjry, a horliwé náklonnostj k počtám božím, z statkůw swých pomoc k tomu podlé možnostj učinil [...]. Což rač gim odplatiti wssemohúcy milý Bůh, (proňž to[...] také wzbuditi ráčil milý Pán Bůh Pana Giřjka I[...]ého Impressora w starém Městě Pražském, kterýž tu [...] s chutj rád k sobě přiyl, gi wěrně konal, y dokonal wsselikého nákladu [...] k tomu přičiniti se neliknugjce. Tak že již tato swatá kniha swrchů [...] spu-sobem na swětlo k užjwánj cýrkew božj [...] Kteraužto knihu etc.”²⁶

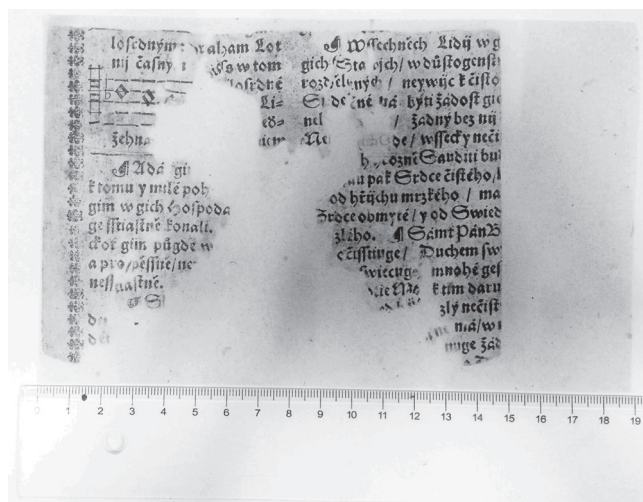
²⁵ „Isten népének egyházában lévő igazak javára imprimáljam: ezen iparkodtam, és rengeteg időt töltöttem minden igyekezetemmel. De a legnagyobb balszerencsére olyan akadály merült fel, amelyről inkább hallgatok, minthogy egyetlen szót is szóljak. De akkor a kérésemre néhány tiszt es nemesúr, igaz vallásosságtól indítva, nem kis segítséget nyújtott a saját vagyonából, amiért ezt tették, itt és az örökkévalóságban jutalmazza meg őket az Úristen. Így bár a nagyobb része tönkrement, újra nekiálltam a munkának, és nehéz erőfeszítéssel befejeztem. De most már ez a szent könyv az Isten egyházának hasznára, ahogy az az előző is, kinyomtatott, és napvilágot látott.”

²⁶ „Isten népének egyházában lévő igazak javára imprimáljam: ezzel rengeteg időt töltöttem minden igyekezetemmel, és látván, hogy sem a ti, sem az én pénzem nem lesz hozzá elég, felkerestem néhány tisztet, és Istennek kedves nemesurat, akiknek az Isten megindította a szívét, így hitük szerint való tiszta kedvvel, és buzgó elköteleződéssel Isten tiszteletére vagyonukból lehetőség szerint segítettek. Ezt fizessd meg nekik mindenható kedves Isten! [...] Szintén felszerkentette a kedves Úristen Jiřík [...] nyomdászt a prágai Óvárosban, aki ezt örömmel elfogadta, híven gondjába vette, és befejezte, nem riadva vissza semmilyen tehertől. Ezért már ez a szent [] könyv ilyen módon napvilágot látott Isten népének hasznára, [...]. Amely könyvet stb.”

A töredéken szerepel egy rövid köszönetnyilvánítás egy bizonyos prágai óvárosi nyomdásznak, akinek csak keresztnéve olvasható (Jiřík), de így is egyértelmű, hogy Jiřík Jakubův Dačickýról lehet szó, akinek a nyomdájában később az énekeskönyv megjelent. A töredékben csak a támogatóknak szóló köszönetnyilvánítás található, de az eddig ismert nyomtatott variánsok említenek egy bizonyos „akadályt”²⁷ is, amely miatt meghiúsult a korábbi megjelentetés, és a szerző munkája részben kárba veszett, de támogatói segítségével helyre tudta hozni. Ez az adat a töredékből hiányzik.

A könyv formájában ránk maradt kiadások előszavában szerepel egy mondat, amely arra utal, hogy létezett egy korábban nyomtatott változat is.²⁸ A töredékben ezen mondat egyes elemei felfedezhetők, de az elhelyezkedésük és a sorrend alapján a mondat nem lehetett ugyanaz. A töredék állapota miatt ez a szakasz teljes pontossággal nem rekonstruálható. A „Kteraužto knihu swau wěrnau prácy...” szavakkal kezdődő rész már nagyrészt egyezőnek tűnik, de a töredék szakadozottsága miatt ez teljes bizonyossággal nem állapítható meg. Kisebb eltérések felfedezhetők.

E. A főszövegből három darabka maradt meg, de a restaurálás során rosszul illesztették össze őket. Az „E” töredéket a „G”-hez illesztették, pedig valójában az E és az F tartozik össze. A „E” töredék az „O jak jest slavná odměna...” kezdetű ének kottájából való, az utolsó (harmadik) kottás sor és a második versszak részlete olvasható rajta.

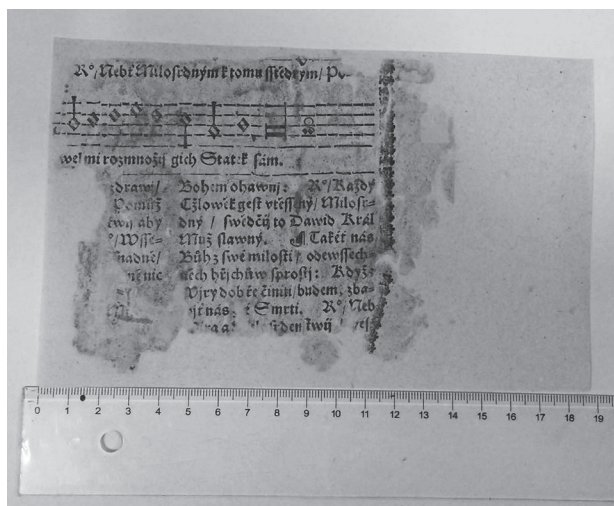

5. ábra. Az „E” és „G” részlet

²⁷ ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1602/6 A4a. (A bevezetőknél nincsenek külön oldalszámok)

²⁸ Ld. 25. jegyzet

F. Az „F” töredéken az „O jak jest slavná odměna...” kezdetű ének kottás első versszakának utolsó (harmadik) sorának végét és az ötödik és hatodik versszak néhány sorát lehet felfedezni. Ez az ének a kancionálé harmadik, vasárnapi énekeket tartalmazó részében található, amelyet mindkét variáns esetében 1606-ban nyomtattak. A töredék pontos mása a megfelelő oldalaknak²⁹, a nyomtatott keretdísz is egyezik, az újraszédés sem bizonyítható.

6. ábra. Az „F” részlet

G. Két másik ének (Litostivý jest milý Syn Božý..., Krásná ozdoba koruna...) részlete is előkerült közös lapon, ezt egy másik, de az előzőhöz közel eső oldalon sikerült azonosítani.³⁰ A sorok tördelése azonos, és amennyire a szakadozott töredék alapján megállapítható, pontosan egyeznek. Itt a szöveg az oldal közepéről való, a keretdísz a szarvasi forráson nem látszik, így nem állapítható meg az egyezés. A főszövegből előkerült darabok tehát nem utalnak másik kiadásra, ugyanakkor olyan kevés az összehasonlítható szövegrészlet, hogy teljes biztonsággal nem zárható ki, hogy nagyon precíz újraszédés történt.

²⁹ ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1606 Qxixa (füzetjel: XXXX1a).

³⁰ ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1606 Qxxiib (füzetjel: XXXX4a).

Összegezve tehát a töredékből a következő adatok állapíthatók meg: Tobiáš Závorka *Písňě chvál Božských* című művének egy eddig ismeretlen kiadásából való, amely ez eddig ismertek előtt öt, Kunvaldský egyik énekeskönyve után huszonöt évvel került ki a sajtó alól. A töredék kinyomtatása és az eddig ismert énekeskönyvek megjelenése között történt valami, ami megakasztotta a munkát, és részben megsemmisítette a korábban kinyomtatott anyagot. A nyomdai kivitelezés hasonlóságai arra utalnak, hogy a töredék és az 1602/1606-os variáns előszavának utolsó, 1602-es datálású levelével rokonítható.

Az ismert két kiadás előszavának datálása azonban újabb kérdést vet fel. Az 1602/1606-os változat záródátuma: 1602. május 16., az 1606-os változaté 1606. május 16. Az előszó lapjai az utolsó kivételével pontosan egyeznek, szövegszerűen és tipográfiailag is. Újraszedésnek sincs nyoma, mindkét variáns esetében egyszerű vonal keretezi. Az utolsó levél azonban eltér. Az 1602/1606-os kiadásban ugyanolyan nyomdai cifrákkal összerakott keretdísz veszi körbe a szöveget, mint a szarvasi töredéket. Az 1606-osban a korábbi lapokhoz hasonlóan egyenes vonal a keret. Emellett a szöveg szedése sem egyezik. Az 1602/1606-os kiadásban hiányzik a „ŷ” és „ij” betű, helyette következetesen „j” áll, akárcsak a töredékben.³¹ A két előszó összevetéséből kiderül, hogy az 1602/1606-os kiadás előszavát is 1606-ban nyomtatták, egyszerre a másik 1606-os kiadásával, csak a dátumot tartalmazó utolsó levél származik valóban 1602-ből. Mivel a kézirat lezárásának dátuma mindkét esetben május 16., sejteni lehet, hogy ez nem valós dátum, inkább egységesítési célokat szolgált. Az 1602-es dátumot tartalmazó levél tehát nem illik az előző lapokhoz, de annál inkább az újonnan előkerült töredékekhez.

Ezt megerősíti a címlapok vizsgálata. Az 1606-os variáns címlapján a keret egyszerű vonal, ugyanúgy, ahogy az előszó körül is. Az 1602-es datálású címlapot azonban két, nyomdai cifrákból összeállított keret veszi körbe, amelyek közül az egyik ugyanolyan, mint a töredéket és az előszó utolsó oldalát körülvevő keret.

Ha feltételezzük, hogy ezek összetartoztak, és a töredék az eredeti 1602-es előszó része volt, rögtön megválaszolható a második kérdés is, vagyis az, hogy mi lehetett az a balszerencsés esemény, amely megakasztotta, és részben tönkretette az addigi munkát. Ez minden bizonnyal a nyomdász Jiřík Jakubův Dačický (?–1618) 1602-es letartóztatása és bebörtönzése volt. A protestáns nyomdász gyakran került összetűzésbe a cenzúrával engedély nélküli nyomtatás és terjesztés miatt, 1572-ben, 1579-ben, végül 1602-ben börtönben ült. 1606-ban az óvárosi tanács a polgárjogától is megfosztotta, és 1617-ben kötött házasságát érvénytelennek nyilvánították.³² A letartóztatás során a nyomdát átkutatták, a kinyomtatott anyagokat lefoglalták. Ezt megerősíti a nyomdász 1603. július 29-i levele az ér-

³¹ Néhány példa: 2. sor: ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1602/1606 Bratřjmi ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1606 Bratřjmi; 4. sor: ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 11602/1606 Wěřjm, ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1606 wěřjm, 7. sor: ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1602/1606 ráčj, ZÁVORKA LIPENSKÝ, *Pjsnie...* 1606 ráčj etc.

³² VOLT, 2006, 195; *Encyklopedie knihy*, Jiří Jakubův Dačický, www.encyklopedieknihy.cz keresőkifejezés: Jiří Jakubův Dačický (letöltve: 2024. 11. 19.).

seki kancelláriához.³³ Minden bizonnyal ez lehetett az a bizonyos probléma, amelyről Závorka „inkább hallgatott, mintsem egyetlen szót is szóljon”.

A töredék datálásának szempontjából a harmadik fontos kérdés, hogy Kunvaldský mely művére hivatkozik az előszó mint gyengébb elődjére. Jan Kouba feltételezi, hogy nem az azonos című, 1572-ben megjelent *Pijsně Chwal Božských...*³⁴ című művére utalhat, hanem utolsó nagy énekeskönyvére a *Kancyonāl Českyre*,³⁵ amely 1576-ban jelent meg Olomouchban.³⁶ Ezzel egyet kell értenünk, hiszen ez volt az utolsó nagy mű, vagyis időben a közvetlen előd. A „harminc évvel ezelőtt” tehát az 1606-os kiadásra igaz. Ez alátámasztja, hogy 1602/1606-os variáns előszavának lapjai az utolsó kivételével 1606-ban készültek, egyszerre nyomtatták őket az 1606-os kötetbe szánt előszóval.

Ha mégis azt feltételeznénk, hogy az a bizonyos „harminc évvel ezelőtt” Kunvaldský-énekeskönyv a *Pisně chvál Božských...* volt, akkor a töredéket 1597 körülre kellene datálnunk. Ebben az évben Závorka Doubravnikba költözött, és egy tűzvészben megsemmisültek a kéziratok.³⁷ Az előszóban azonban nem kéziratokról beszél, hanem a nyomtatás megkezdéséről, és nem Doubravnikban, hanem Prágában. Nem valószínű, hogy ez lehetett az a bizonyos „akadály”. Ráadásul egy tűzvészről nem is kell hallgatni, míg egy összetűzésről a cenzorral annál inkább. Az 1606-os kiadás már fel sem tünteti a nyomdászt. Emellett semmiféle adatunk nincs arról, hogy már ekkor (16. század végén) elkezdődött volna a nyomtatás.

Ebből következik, hogy Závorka kéziratát Dačický 1602-ben, sőt talán 1601-ben³⁸ elkezdte nyomtatni, akkor elkészült az előszó is. Ebből származik a most

³³ KOUBA 2017, 477.

³⁴ Knihopis digit. K04621.

³⁵ Knihopis digit. K04619.

³⁶ KOUBA 2017, 477.

³⁷ KOUBA 2017, 476. JIREČEK 1878, 25.

³⁸ Jan Kouba az 1602/1606-os variáns kapcsán három kronosztikonról számolt be, amelyek 1601-es évszámot adnak ki (KOUBA, 2017, 477). Ezek az általa megadott helyeken nem azonosíthatók, de ugyanott 1606-os kronosztikonok találhatók. A lelőhelyet csak hozzávetőlegesen adta meg („a záró jegyzék előtt és a zsoltárok között”), de a záró jegyzék előtti kronosztikon (Txxvia, fűzetjel: XXXXX2a) egyértelműen 1606-os évszámot ad ki, ahogy az antifónákat (List: iij, fűzetjel: Bbbbbb4a. A zsoltároknál az oldalszámozás új rendszer szerint kezdődik, List (=levél) és sorszám formában. A fűzetjelzés folyamatos.), és a zsoltárokat záró is (List: Lviiia fűzetjel: Qqqqqq2a). Munkám során az Országos Széchényi Könyvtár (Lit 117) és a prágai Cseh Nemzeti Könyvtár (Národní knihovna České republiky) példányát (54 B 38) volt módom tanulmányozni. Mivel nagyon valószínű, hogy ez a variáns az 1602-ban nyomtatott lapok 1606-os kiegészítésével jött létre, nem kizárt, hogy az egyes példányok között is lehetnek eltérések. Kouba tanulmányából nem derül ki, melyik példányt tanulmányozta. Lehet, hogy más példányokba több korábbi levet kötöttek be. Mivel a példányok nagyrészt cseh könyvtárakban vannak, ennek kiderítése a jövőben a cseh kollégák feladata lehet. De ha pusztán a kronosztikonok rossz feloldásáról van szó, akkor sem lehet kizárni, hogy a nyomtatás már 1601-ben elkezdődött, hiszen jelentős terjedelmű műről van szó. A töredéken található „huszonöt évvel ezelőtt” utalhat erre is, vagy lehet egyszerű kerekítés, esetleg beleszámolták az aktuális évet is.

előkerült töredék. A nyomtatást megszakította az ellene indított eljárás, de 1606-ban folytatta a munkát. Ekkor újraszedte és kinyomtatta az egészet, ez lett az 1606-os variáns, de a megmaradt, már kinyomtatott lapokat sem akarta kidobni, ezért a hiányzó levelekből annyit nyomtatott, hogy ezeket kiegészíthesse teljes könyvvé. Ebből lett az 1602/1606-os variáns. A töredéken található előszórészek tehát abból az előszóból valók, amelyet Dačický 1602-ben kinyomtatott, de mivel 1606-ban már nem volt aktuális, a dátumot tartalmazó utolsó oldal kivételével kiselejtezte, és az 1606-os variáns ide illő oldalaival helyettesítette.

A kötet, amelynek borítójában felbukkant egy 1614-ben Wittenbergben megjelent prédikációskötet. Az előszó leselejtezése 1606 körül történt, tehát időben közel áll az őrzőkönyv megjelenéséhez. Nem lehet kizárni, hogy a kötés Prágában készült.³⁹ Az 1602-ben megíusult kiadás leveleinek felhasználása felveti azt a kérdést, hogy vajon az 1602/1606-os dátumozású variáns minden példánya megegyezik-e, vagy eltérő mértékben, a kínálathoz igazodva használták fel az elkobzott eredeti kiadás leveleit. A cseh könyvtárakban őrzött példányok összevetésével újabb levelek is előkerülhetnek, illetve további variánsok azonosítása is lehetséges.

Hivatkozott irodalom

- BALDUIN, Fridericus, *Hypomnēmata Homiliarum In Epistolas Dominicales & Praecipuorum Festorum totius anni... editio altera*, Wittenbergae, per haeredes Laur. Seubertlich, sumptib. Samuelis Selfischij, ac pauli Helvvigij excusa, 1614.
- BREZANYOVÁ, Ludmila, *Das Kantional „Pisně chval božských” von Tobiáš Závorka Lipenský = Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity*, 7(1972), 7–11.
- JIREČEK, Josef, *Hymnologia bohémica. Dějiny církevního básnictví českého až do XVIII. století*, v Praze, Nákladem kr. české společnosti nauk, 1878.
- KOUBA, Jan, *Slovník staročeských hymnografů (13.–18. století)*, Praha, Etnologický ústav AV ČR, v. v. i. Kabinet hudební historie, 2017.
- KUNVALDSKÝ, Jakub, *Pijsně chval božských k slawnostem a památkám weyročnijm...* (Wytisštěno w Holomúcy [Olomouc] v Frydrycha Milichtalera.), 1572. (Knihopis digit. K04621)
- KUNVALDSKÝ, Jakub, *Kancyonāl Česky, genž gest kniha pijsnij duchownijich ewangelistických...* (Wytisštěno w Holomúcy [Olomouc] v Jana Oliwetského), 1576. (Knihopis digit. K04619)
- KUNVALDSKÝ, Jakub, *Nesspor česky, složený z Žalmuow Dawida Swatého a pijsnij duchownijich k témuž náležitých...* (Wytisštěno w Holomúcy [Olomouc] v Jana Oliwetského) 1576. (Knihopis digit. K04620)
- MALURA, Jan, *Moravské kancionály v kontextu kulturních proudů předbělohorském epochy = Studia Moravica. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Facultas Philosophica – Moravica* 1, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, 2004.

³⁹ Ennek bizonyítása a jövőben a speciális szaktudással rendelkező szakemberek feladata lesz. Lehetséges, hogy a német töredékek jövőbeli azonosítása is újabb adatokkal szolgálhat.

PUMPRLA, Václav, *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16. –18. století*, Praha, Kabinet pro klasická studia, Filosofický ústav Akademie věd České republiky, 2010.

VOIT, Petr, *Encyklopedie knihy, starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*, Praha, Libri, 2006.

ZÁVORKA LIPENSKÝ, Tobiáš, *Pjsnie chwál' božských, to gest spěwowe swatj cýrkewnj stařij y nowij...* [Praha, Jiří Jakubův Dačický], 1606. (Knihopis digit. K17176)

ZÁVORKA LIPENSKÝ, Tobiáš, *Prawidlo služebnostij cýrkewnijch, to gest shromážděnj wssehospoľu czehož se při služebnostech Páně w cýrkwi swaté od starodáwna vžjwalo a vžjwa...* [Ve Velkých Němčicích u Židlochovic], 1607. (Knihopis digit. K17177)

Kovács, Eszter

Fragmenty ztraceného zpěvníku Tobiáše Závorky v Městské knihovně v Szarvasi

Nedávno byly při restaurování svazku wittenberských latinských kázání z roku 1614 ve staré sbírce Městské knihovny v Szarvasi nalezeny ve vazbě fragmenty tištěných textů v češtině a němčině. Fragmenty českých textů jsou zčásti prozaické texty a zčásti úryvky z hymnů s notovým zápisem. Prozaické úryvky jsou z předmluvy ke knize Tobiáše Závorky *Písně chvál božských...* (*Předmluva ke kněžm a pastýřům stáda Páně*), nelze je však zcela přesně identifikovat v dochovaných pražských vydáních z let 1602 a 1606.

A. Text prvního fragmentu lze identifikovat v obou předmluvách. Typograficky se však liší iniciály, okrajová výzdoba a tisková sazba. Lze také zjistit drobné pravopisné rozdíly.

B. Text se částečně liší od pražských vydání. Odlišné části jsou označeny kurzívou:

„A ačkoli před *dwadcyti [p]ěti lety* (to též jako y yá poznáwage) dobré paměti dwogj Cti hodný muž kněz Jakub Kunwaldský etc, dobrau a chwályhodnau práci swau, nemalau knjhu spěwůw duchownjch shromáždil, a na světlo wytištěním gich (yakž tehďáž mohl) vydal gichž až posawád od pobožných při službě Božj dobře se požjwalo, a požjwá: *wssak že spěwowe spolu w [...] byli, a dosti nesnadně (wlasst nepowědomým) k hledán[j] [...] [w]elmi málo (což neytěžssj bylo) starých swatých Spěwůw, a l[idem] ya[zyku na]sseho zwyklých pjsnj, do něho poyato bylo: Nadčimž nem[alo m]nozy[...] steyskali*. Také ta kniha giž se snadné dostáwati nemohla...”

Předmluva Závorky v tištěných knihách (1602, 1606):

„A ačkoli před třidcýti lety (to též jako y yá poznáwage) dobré paměti dwogj cti hodný muž, kněz Jakub Kunwaldský, etc, dobrau a chvályhodnau práci swau, nemalu knjhu spěwůw duchownjch shromáždil, a na světlo wytištěním gjch (yakž tehdaž mohl) vydal, gichž až posawad od pobožných při službě Božj dobře se požjwalo, a požjwá: *wssak chtěje aby Knjha gehu slaula swá skládanj (někde ge y z starými mýsýc) o swé pokládaje, spěwy o gedné wěcy ne nagednom místě položil, což těžké a nesnadné (zwlássl' nepowědomým) k shledání bylo. A k tomu přewelmi málo starých Swatých potřebných spěwůw, a lidem jazyku nasseho zwyklých pjsný do něho poyal, nad čjmž sobě mnozý nemálo stýskali, a ku každé potřebnosti vžjwati ji nemohli.* Také ta kniha giž se snadné dostáwati nemohla a nemůže...”

C. Text fragmentu lze identifikovat v předmluvě ke známým vydáním.
Rozdíly:

Tištěné vydání (1602,1606):

„... a z některé Pjsně dwé (wssak nemnoho) dělati, a některým začátky nowé dawati sem musel.”

Fragment:

„... a z některé pjsně dwé dělati sem musel”

D. Rozlišné a odpovídající části:

Tištěné vydání (1602,1606):

„... imprimowánj, pro dobré w církwí lidu Božjho, přiwedl: o to[m] sem se drahný čas se všy pilnostý staral, a wynasnažowal. Ale weliké odpornosti tomu na překážku se postawili, gichž raděgi zamlčeti než onich málo mluwitit chcy. Ale když některý ctňj Páni k mé žádosti, gsauc prawau pobožnosti wedení, nemalau pomoc mi z statků swých včínili, což gim zde y wěčně rač odplatiti Pán Bůh, pro něhožto činili. A ačkoli to mi na wětssým djle na mizynu přiwedeno g[es]t, dal sem se znouu do té práce a swým přetěžkým nákladem gi sem ffedrowal. Takže giž tato swatá kniha k užíwánj církwij Božij jako ta, kteráž prwé gegi gest wytisštěná, a na swětlo wycházý. etc.”

Fragment:

[imprimo]wánj pro dobré w cyrkwi lidu Božího, přiwedl: o to sem se drahní čas se vši pilnosti staral ta wida, že ani wáss, ani můj mēsec k tomu nestačí, některých ctných a Pánu Bohu milých Wrchnostj w tom sem následoval, gegichžto srdce milý Bůh hnauti ráčil, že sau s čistau chutj, dle swé wjry, a horliwé náklonnostj k poctám božím, z statkůw swých pomoc k tomu podlé možnosť včinił [...]. Což rač gim odplatiti wssemohúcy milý Bůh, (proňžto[...] také wzbuditi ráčil milý Pán Bůh Pana Giřjka I[...]ého Impressora w starém Městě Pražském, kterýž tu [...] s chutj rád k sobě přiyal, gi wěrně konal, y dokonal wsselikého nákladu [...] k tomu přičiniti se neliknugjce. Tak že již tato swatá kniha swrchů [...] spusobem na swětlo k užjwánj cýrkew božj [...] Kteraužto knihu etc.

E. stejně jako fragment „F” a „G”: Zlomky tři písň: „O jak jest slavná odměna...” „Litostivý jest milý Syn Božj...”, „Krásná ozdobná koruna...” v stejné podobě jako písň v zpěvníku Závorky.

Údaje ve fragmentu naznačují, že pochází z dosud neznámého vydání *Písň chvál Božských* Tobiáše Závorky, které vyšlo z tisku dvacet pět let po jednom z Kunvaldského zpěvníků. Mezi vytištěním zlomku a vydáním dosud známých zpěvníků se stalo něco, co zastavilo práci a částečně zničilo dříve vytištěný materiál. Z podoby tisku lze usuzovat, že fragment vznikl současně s prvním vydáním z roku 1602 a že „překážkou” (uvedenou v předmluvách k vydaným verzím Závorkova zpěvníku) mohlo být zatčení tiskaře Jiříka Jakubova Dačického. Tisk byl poté přerušen a dokončen byl až v roce 1606. V témže roce byl znovu vydán kompletní zpěvník. Lze předpokládat, že fragment pochází z předmluvy vytištěné v roce 1602, která tehdy nemohla být vydána, v roce 1606 byla již neaktuální, a proto byla vyřazena.

Kovács, Eszter

Fragments from the Lost Hymnal of Tobiáš Závorka in the Municipal Library of Szarvas

Recently, during the restoration of a 1614 Wittenberg Latin sermon volume in the Municipal Library of Szarvas (Tessedik Sámuel Múzeum és Szárazmalom, Városi Könyvtár Régi Gyűjtemény), fragments of printed texts in Czech and German were found in the binding. The Czech text fragments are partly prose texts and partly excerpts from hymns with musical notation. The prose passages are taken from a preface to Tobiáš Závorka's hymnal *Písň chvál božských...*, but cannot be identified with complete accuracy in the surviving Prague editions of 1602/1606 and 1606. From the information in the fragment, it is reasonable to assume that it may have been part of an earlier unknown edition of Tobiáš Závorka's *Písň chvál Božských...*, which went out of print twenty-five years after one of Kunvaldský's hymnbooks, and five years before the known printed copies (1602/1606, 1606). The printing process suggests that the fragment was produced at the same time as the first edition of *Písň chvál Božských...* in 1602. In 1602, the printer, Jiřík Jakubův Dačický, was arrested. The printing

was then interrupted and was not completed until 1606. In the same year, the complete hymnal was republished. It is reasonable to assume that the fragment comes from the preface printed in 1602, which could not have been published then, because it was out of date in 1606. It was therefore scrapped and later reused for binding.

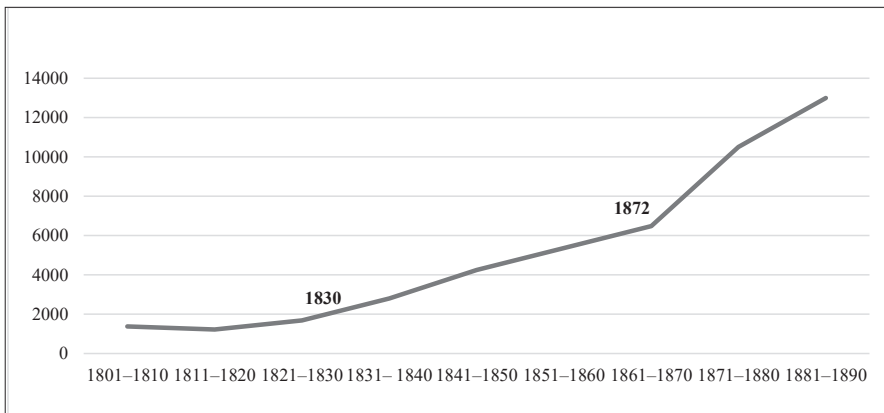
Keywords: 15th century, hymnology, Moravia, Tobiáš Závorka, print of Jiřík Jakubův Dačický in Prague, Jakub Kunvaldský's hymnbooks.

Simon Melinda

A könyvkereskedelem plebejusai

*Modern antikváriumok Magyarországon
a 19. század végén és a 20. század elején*

A 19. századi magyarországi könyvkiadás statisztikai adataiban¹ két ponton láthatunk trendváltozást. A század első két évtizedének lényegében stagnáló adatai a reformkor kezdetén (1830 táján) kezdenek egyenletes fejlődést mutatni. Ezt a pozitív változást a fokozatos gazdasági modernizálódás és a polgárosodás folyamata indította el és tartotta életben. Úgy tűnik, hogy az 1848–49-ben megvívott forradalom és szabadságharc, majd az erre reakcióként kialakuló politikai elnyomás sem volt lényeges hatással a könyvkiadás stabil gazdasági folyamataira. Az osztrák és a magyar fél politikai és gazdasági kiegyezése viszont exponenciálisan gyorsuló fejlődést hozott, amely a századfordulóig (sőt, azután is) tartott. Tanulmányom erre az utolsó, gazdaságilag pezsgő időszakra koncentrálok, hiszen ekkor alakult ki és élte fénykorát a modern antikváriátus.

1. ábra. Magyarországon megjelent művek száma a 19. század folyamán²

¹ Az adatokat Kiszlingstein Sándor adta közre a századfordulón, *A magyar irodalom 100 éves statisztikája* című tervezett művéből kivonatolva azokat. Ld. KISZLINGSTEIN 1900, 58–59.

² Saját szerkesztés KISZLINGSTEIN 1900, 58–59. adatai alapján.

Az említett gazdasági robbanást valójában nem maga a kiegyezés, hanem az 1872-ben megalkotott Ipartörvény váltotta ki, amely szerint „a magyar korona területén minden nagykorú vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintet nélkül (...) bármely iparágat, beleértve a kereskedést is, bárhol, önállólág és szabadon gyakorolhat.”³ Ez a rendelkezés eltörölte a könyvkereskedelem tekintetében a szakmai képzés követelményét, és teljesen felforgatta az addig fennálló, konszolidált berendezkedést.

Addig a könyvesboltok az úri közönséget kiszolgáló elegáns helyiségek voltak, ahol a személyzet művelt volt és idegen nyelveket beszélt. A könyvek szabályos rendben, polcokon voltak elhelyezve, és tematikájukban a lehető legszélesebb kínálatra törekedtek (erre utalt a cégtípus német eredetű neve is: szortiment könyvkereskedés). A tulajdonos maga is a művelt, a jómódú polgárság tagja volt, aki a korabeli ábrázolások tanúsága szerint jellemzően a könyvespolcok előtt elhelyezett hosszú pult mögött állva tárgyalt vevőivel. A könyvkereskedők kasztja (és ennek hivatalos szerve: az 1878-tól működő Magyar Könyvkereskedők Egylete) erősen megválogatta, hogy kiket fogad be. Új könyvkereskedést csak komoly tőkével, többévi tanulmányok és (lehetőleg külföldön végzett) gyakorlat után nyithatott bárki. Ha valakivel szemben csak a legkisebb kifogás is felmerült, a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének választmánya azonnal visszaküldte beadványát, hogy egészítse ki azt a szükséges tanúsítványokkal.

Mellettük működött a magyar fővárosban néhány tudományos antikvárium is, amelyeknek kiemelkedő szerepük volt a nagyobb könyvgyűjtemények felvásárlásában, felbecsülésében, s az ezekből kiszűrt unikumok, hungarikumok, értékes kéziratok új tulajdonoshoz juttatásában. Boltjaik talán még az „úri” könyvesboltoknál is elegánsabbak és igényesebbek voltak. Tulajdonosaik nagy társadalmi megbecsülésnek örvendtek, halálukkor ünnepélyes nekrológokban méltatták munkásságukat (Horovitz Fülöpöt például az Akadémiáról temették).⁴ Ennek megfelelően a magyar szakirodalom is csak velük foglalkozik.

A magyar könyvkereskedelmet átfogóan bemutató munkák mindössze egy-két oldalon említik az antikvár könyvkereskedelem létezését a dualizmus idején,⁵ és nagyon kevés résztanulmány foglalkozik a témával.⁶ Legalaposabban talán Sennowitz Adolf tízrészes cikksorozata, amely felsorolja ugyan a jelentősebb cégeket, ám ő is csak azokat a komolyabb vállalkozásokat veszi számba, amelyek legalább egy nyomtatott könyvjegyzéket vagy katalógust kiadtak.⁷ Ha pedig az elsődleges forrásokat próbáljuk számba venni, azt látjuk, hogy mindössze két olyan kötet jelent meg, amelyben maguk az antikváriusok írják le emlékeiket, de ezek egyrészt

³ 1872. évi VIII. törvénycikk (Ipartörvény) 1. §.

⁴ Gyászjelentése (1886): OSZK Kisnyomtatványtár, <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/283586>

⁵ KÓKAY 1997, 119–120; POGÁNY 2004, 75–76.

⁶ Horovitz... 1886, 152–153; *Antiquar-könyvkereskedés* 1889, 13, 103–104; HARASZTI 1913, 66–68; JAKÓ 1997, 219–229; JAKÓ 1998, 523–535; MÉSZÁROS 1997, 145–162; SIMON 2012, 494–496.

⁷ SENNOWITZ 1888, 34, 142–143; 1888, 35, 147; 1888, 36, 151–152; 1889, 1, 2–3; 1889, 3, 10–11; 1889, 4, 15–16; 1889, 5, 17–19; 1889, 6, 22; 1889, 7, 26–27; 1889, 8, 31–32.

rendkívül szubjektívek, másrészt kizárólag saját cégükről szólnak és nem is próbálnak meg átfogó képet adni a szakmáról.⁸

A külföldi szakirodalomból egy osztrák szerző, Jacques Eisenstein foglalkozott a századforduló magyarországi antikvár könyvkereskedelmével az 1910-es cikkének végén, de a nevesebb cégek felsorolásán kívül csak hozzátétőleges becsléseket adott a cégek számáról.⁹ A tanulmányt ismertető *Magyar Könyvszemle* is ezt rótta fel a szerzőnek: „Jacques Eisenstein cikke (...) csak keveset foglalkozik hazánkkal”.¹⁰

Ha tehát valaki nem Stemmer Ödön, Révai Leó, Ranschburg Gusztáv, Dobrowszky Ágost, Nádor Kálmán, Mai Henrik vagy Horovitz Fülöp kiemelkedő tudományos antikváriumaival szeretne foglalkozni, akkor komoly nehézségekkel kell szembenéznie.

A 'modern' kifejezést azért kezdték használni a kortársak, hogy megkülönböztessék az új kereskedőtípust a korábbiól már ismert és megbecsült tudós antikváriustól. A 'modern antiquarium' szókapcsolat általam ismert első előfordulása 1889-ből való, Sennowitz Adolf ímént említett cikksorozatában szerepel.¹¹

Az 'antiquarium', 'antikvárium' szót önmagában természetesen már korábban használták. Legkorábban Halmágyi István, aki naplójában azt írta, hogy 1753 júliusában Bécsben „jártam a bibliopolákat és antiquariusokat is némely könyvekért, de haszontalan”.¹² Ekkor azonban a kifejezés még több mindent magába foglalt: jelenthetett régiségkereskedőt, a régiségek szakértőjét vagy gyűjtőjét, alkalomadtán régészt is.

A 19. század eleji magyar köznyelvben azonban inkább az 'ódondászat' változat volt általános, ezt adta meg Ballagi Mór,¹³ illetve Czuczor Gergely és Fogarasi János¹⁴ 1867-ben. A szó nyilvánvalóan a nyelvújítás hangulatát hordozta, mint ezt Szily Kálmán is jelezte.¹⁵ 1870-ben a Rosenberg Testvérek cégalapítási hirdetményében még szintén 'nemzeti ódondászat (antiquarium)' szerepelt, a latinos

⁸ RUZITSKA 1887; STEMMER 1985. Érintőlegesen foglalkozik az antikvár könyvkereskedelemmel (RÉVAY 1920). (*A közönség önámítása* fejezetcím alatt, a II. kötet 310–311. oldalán).

⁹ EISENSTEIN, Jacques, *Der Antiquarbuchhandel in Österreich und Ungarn = Oesterreich-Ungarische Buchhändler-Korrespondenz. Festnummer anlässlich des 50jährigen Bestehens 1860–1910*, Red. JUNKER, Carl, Wien, 1910, 62–69.

¹⁰ GULYÁS 1910, 177–178.

¹¹ SENNOWITZ, 1889, 3, 10.

¹² *Halmágyi István naplói...* 1906, 612. Az adatot téves 1753-as évszámmal közli: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1967, I, 158.

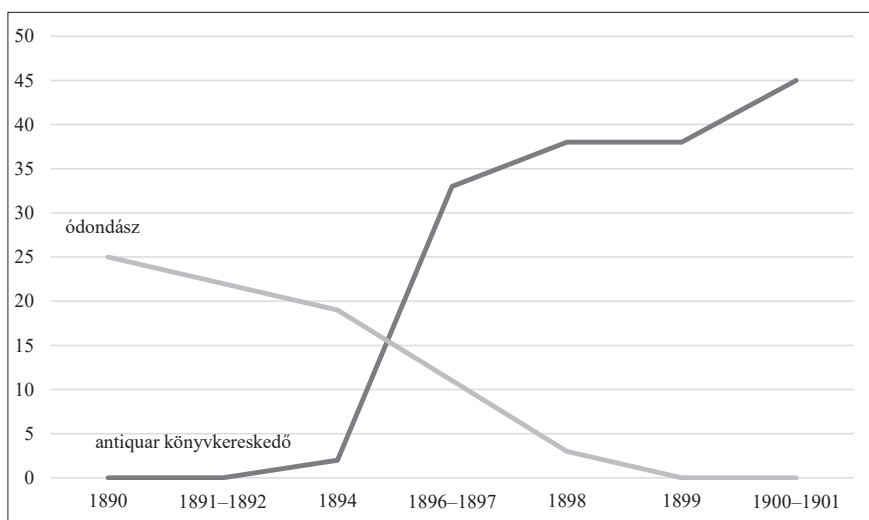
¹³ *A magyar nyelv teljes szótára* 1867, II, 354. „Ódonda, ált. bolt, ahol (...) régebben megjelent ócska könyveket árulnak. Ódondász, személy, aki (...) ódon könyvekkel kereskedik.”

¹⁴ *A magyar nyelv szótára* 1867, IV, 1147. „Óságáros. Régi, elavult dolgokkal, művekkel, különösen ilyen könyvekkel kereskedő. (Antiquarius).”

¹⁵ *A magyar nyelvújítás szótára*, 1902, 354. „Újdondász. Vadnay Károly följegyzése szerint (...) »Pákh Albert csinálta a szófaragók kigúnyolására«. (...) A tréfás kifejezés (...) mintául is szolgált új szó faragására: ódondász, s ebből rögtöni elvonás útján: ódonda, antiquariat.”

alakot mintegy magyarázatul használva csupán.¹⁶ Az *Üstökös* című élclap ironikus magyarázata 1870-ben szintén ezt használta: „ódondászat (értsd: régi könyvkereskedés.) Az újdondászat tehát már most per analogiam nem lehet más, mint: új könyvkereskedés.”¹⁷

A Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére (és Aigner Lajos utasítására) 1884-ben összeállított terminológiai gyűjteményben azonban már a latinos alakok szerepeltek elől, vezérszóként.¹⁸ A két szinonim fogalom használatát legjobban a korabeli telefonkönyvekben lehet követni, ebben ugyanis vagy egyik, vagy másik gyűjtőfogalom alatt regisztrálták magukat a cégek. A mindössze tíz év alatt lezajló folyamat teljességgel önszerveződő volt, hiszen maguk a cégvezetők döntötték el, melyiket preferálják (vagyis inkább: hol keresik majd őket inkább a könyv használói). A változás látványos: az 'antiquarium' változat az 1890-es évtized derekán vált hirtelen népszerűvé, és 1900-ban már senki sem használta az 'ódondászat' kifejezést.¹⁹

2. ábra. A terminológia-váltás²⁰

¹⁶ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 13(1870), 1, 36; *Reform*, 1(1869), 4, 3.

¹⁷ *Adomák = Az Üstökös*, 13(1870), 2, 22.

¹⁸ *Könyvkereskedői műszavak = Corvina*, 7(1884), 19, 75. „Antiquar. Ódondászat. – Antiquarius.; Antiquariat. Ódondászat. – Antiquar könyvkereskedés.; Antiquarisch. Antiquarice. — Ódonnan.”

¹⁹ A grafikonban összesített adatokat az alábbi adattárakból gyűjtöttem ki: *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1890, 383; 1891–1892, 387; 1894, 316, 398; 1896–1897, 348, 461; 1898, 485, 597; 1899, 489; 1900–1901, 525; 1901–1902, 551.

²⁰ Saját szerkesztés a *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1890–1901 közötti évfolyamainak adatai alapján.

A küszöbön álló váltást jelezte a *Pesti Hirlap* újságírója 1888-ban: „ódondászat – rémületesen rossz szó, de »ó-árulás« még annál is rosszabb. Helyesen így írhatja: ódon- vagy régikönyveladás.”²¹ Fekete Mihály kecskeméti hirdetésében is az ’ódon-könyvkereskedés’ kifejezéssel próbálkozott 1897-ben,²² de a század végén már mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy „az újdondász és ódondász is elavultak”.²³ A szakma egységes szóhasználatát a *Nyelvőr* szerkesztője, Simonyi Zsigmond is megerősítette: „Az ’antikvár’ meghonosult szó, s helyette minden áron magyar szót csinálni fölösleges. (...) Legfeljebb annak van jogosultsága, ha valaki emelkedettebb stílusban vagy költeményben akarja az ilyen jövevényszót magyar szóval körülírni. Ilyen esetben az ’antikvár’ (...) lehet (...) ’ódon-könyvárus’ v. ’ó-könyvárus’. A nyelvújítók ódondásza (...) maga is ódonsággá változott.”²⁴ Az új szókapcsolat létjogosultságát pedig még a vicclapok is természetesnek vették: „A n. váradi »modern antiquarium« nem is annyira nonszensz. Mint a szép asszony, gyorsan vénül meg a jó könyv is. De nem a nyomtatás föltalálásának első éveiből való lévén, valami korjelzőt csak kellett adni a régi új könyveknek. Ez a »modern antiquarium.«”²⁵

Az 1880-as évek elején még csak a magyar főváros periferiáján kezdtek megjelenni ezek a kisvállalkozások, amelyek egy-egy pincében vagy kapualjban működtek és használt, de friss kiadású könyveket árultak. Minimális vagy semmilyen induló tőkével, sok esetben a legprimitívebb körülmények között, de a valós igényre nagyon is ráérezve kezdték el működésüket. A társadalmi és gazdasági fejlődés, az iskoláztatás kiszélesedése egyre növekvő könyv-szükségletet teremtett, de az új vásárlók vagy nem tudták kifizetni a könyvesboltok magas árait, vagy egyszerűen nem mertek oda bemenni. A fiatal, vékonypénzű egyetemista, a kevésbé művelt háziasszony vagy az iskolás kislány inkább az antikváriumok kínálatában keresgért.

Ezek persze mindent meg is tettek a kliens megfogásáért: könyveiket nem zárták el a bolt polcain, hanem lehetőség szerint kipakolták akár az utcára is, a pult mögött álló könyvkereskedővel ellentétben kiléptek boltjukból, közvetlen kapcsolatot teremtve vevőikkel. Áraik verhetetlenül alacsonyak voltak, a kereslet óriási – a siker pedig kiobbanó. Egyre többen és többen nyitottak modern antikváriumot és ezek a boltok egyre inkább a belváros felé terjeszkedtek.

A hagyományos könyvkereskedők eleinte észre sem vették a jelenséget, vagy ha igen, lenézően mellőzték azt.²⁶ Amikor aztán az 1880-as évek végén felocsúd-

²¹ *Pesti Hirlap*, 10(1888), 30, 8.

²² *Kecskemét*, 30(1897), 29, 3.

²³ JENŐ 1899, 560.

²⁴ *Szerkesztői üzenetek = Budapesti Napló*, 3(1898), 279, 7.

²⁵ *Borsszem Jankó*, 30(1897), 6, 14.

²⁶ A modern szakirodalom is lebecsülő hangnemben beszél róluk: „E nevezetesebb fővárosi antikváriumok mellett a külső kerületekben és a vidéki városokban is számos kisebb kereskedés foglalkozott régi könyvek forgalmazásával. Ezek nagy részében főként olcsó és könnyen eladható könyvek, valamint a különböző *zugkiadók* *fércmunkái* voltak találhatóak.” Lásd KÓKAY 1997, 120.

tak, már tömegesen sorakoztak a használt könyvekkel üzletelő cégek a belváros körútjain, a vásárlóközönség pedig szinte teljesen eltűnt a könyvesboltokból. Ekkortól jelentek meg a panaszok a magyar könyvkereskedők szaklapjában, a *Corvinában* és különböző napilapokban, amelyek közül több a modern antikváriusokat tette felelőssé a könyvkereskedők egyre komolyabb anyagi nehézségeiért.²⁷

De hogyan is működött a „konszolidált” könyvkereskedelem Magyarországon a 19. század második felében? Tulajdonképpen német rendszer szerint: a kiadók előre meghatározták a könyvek bolti árát, s abból 25–30% engedménnyel szállítottak bizományban a kereskedőknek. Ezek igyekeztek bolti áron eladni a könyveket, de természetesen próbáltak kisebb-nagyobb kedvezményekkel minél több vevőt magukhoz csábítani. A kiemelt kuncsaftoknak (közintézmények, tanárok stb.) adható lehetséges engedményt azonban 10%-ban maximálták. Aki ezt nem tartotta be, azt kizárták a Magyar Könyvkereskedők Egyletéből és többé nem szállítottak neki. Ezzel a lassú módszerrel egy-egy kiadás sok esetben csupán 15–20 év alatt fogyott el, az eladatlan példányok pedig az évente egyszer megejtett elszámolás után többnyire visszavándoroltak a kiadók raktáraiba. Ez egy kis termelésű és alacsony fogyasztású piac működésére szabott rendszer volt, és a század derekán még jól működött.

A század utolsó harmadában rohamosan növekedő potenciális olvasó és vásárló közönség igényeit azonban egy ilyen erősen szabályozott rendszer már nem tudta ellátni. A kiadók egyre inkább kezdtek áttérni a tömeges példányszámú kiadványokra, s ezeknek a minél gyorsabb (lehetőleg egy-két éven belüli) eladása lett a cél. Ennek fejében hajlandóak voltak alacsonyabb haszonkulccsal dolgozni, hiszen a magas példányszám többszörösen kompenzálta a kiesést.

Ezt a piaci rést látták meg az új típusú könyves vállalkozók, a modern antikváriumok. A kiadóktól több száz vagy akár több ezer példányt vettek át, és a konszolidált könyvkereskedőkkel ellentétben készpénzzel fizettek. A kiadók örömmel használták ezt az új, dinamikus terjesztési módot, és egyre növekvő mértékben szállítottak az antikváriumoknak. (Emellett természetesen ekkoriban vált tömegessé a részletfizetéses terjesztés is, amely szintén érzékeny veszteségeket okozott a könyvkereskedéseknek, de ez most nem képezi vizsgáldásunk tárgyát.)

A könyvkereskedők, akiket kötött az egyesületi szabályzat, egyre sűrűbben panaszkodtak emiatt,²⁸ és a „régí szép idők”-ről nosztalgiáztak: „Mily más világ volt még a hatvanas és hetvenes években a könyvre, mikor ez még csak a könyves-

²⁷ Csúpan néhány kiragadott cikk a korabeli napilapokból: *Elítélt könyvkötő és antikvárius* = *Pesti Napló*, 49(1898), 57, 10; *Megbüntetett antiquarius* = *Corvina*, 31(1908), 5, 33; *Gyanús könyvek* = *Budapesti Hírlap*, 18(1908), 36, 18; *Az antiquarius, mint orgazda* = *Pesti Hírlap*, 30(1908), 34, 22.

²⁸ GROSSMANN B. UTÓDA 1905, 19, 113–114; JÄGER 1904, 10, 59–61; FERENCZI 1905, 34, 216; BARTA 1904, 1, 2–3.

boltban volt található. Akkor ez még meg tudta adni a vele foglalkozónak a megélhetéshez való kenyeret.”²⁹

A kiadók ezzel szögesen ellentétes álláspontját több helyen és alkalommal kifejtette és védelmezte Ranschburg Viktor, az Athenaeum Rt. kiadói osztályának igazgatója. Komoly pénzügyi szakemberként higgadt hangnemben érvelt és közgazdasági okokra hivatkozott: mivel egyes kiadványok óriási tőkebefektetést igényelnek, „így nem lehet kívánni a kiadótól, sem a részvénytársaságtól, mely idegen pénzt, részvényeseinek pénzét kezel, hogy megelégedjen a szortimenter fogyasztással, mely sok esetben az előállítási költség negyed részét sem fedezi.”³⁰

Egy másik írásában, a vevők nézőpontjába helyezkedve, a jelenség lélektani okait is megvilágította: „A magasabb állású tudományos világra és a vagyonosabb közönségre nézve a szortiment-üzlet valósággal ideális intézmény. (...) De másképp áll a dolog az úgynevezett kis emberrel, vagyis (...) a nagy közönség százezreivel szemben. (...) A közönségnek voltaképpen nincsen mérőfoka arra nézve, hogy valamely könyv tényleg drága-e vagy olcsó. De miután a megállapított bolti árakban hisz (...), rá nézve éppen az csábító, ha a bolti áron alul juthat hozzá. (...) A mi közönségünk nem olcsón, hanem olcsóbban akar vásárolni. Erre az antiquarium bő alkalmat nyújt.”³¹

Rajta kívül többen is síkra szálltak a kiadói érdekek védelmében, közülük az egyik leghatározottabban Wiesner Jakab, a Singer és Wolfner könyvkiadó cégvezetője. Egyik írásában egyenesen úgy fogalmazott, hogy a könyvkereskedők nem követelhetik, hogy a könyvkiadó „harakirit végezzen önmagán” és „összetett kezekkel” várja, amíg az érdektelen könyvkereskedelem mindössze négy-öt példányt megrendel a kiadványából. Állítása szerint „az utolsó 20 esztendő teljesen átalakította a magyar könyvkereskedelmet” és „több könyvet termelt és főleg fogyasztót, mint amennyi az ezt a 20 esztendőt megelőző 100 esztendőre esik.” Ezt az óriási készletet pedig a kiadónak értékesíteni kell: „A kockázat az övé, a befektetés az övé, a raktárban megszámlálhatatlan könyvtömeg, hát csak természetes, ha ott keresi a piacot, ahol találja, ha nem akar belefulladni könyveibe.”³²

A megoldás pedig, immár egy másik cikkből idézve: „alapszabályaink, egyezményeink paragrafusait (...) nem tartja be senki sem, (...) mert nem is igen tarthatók be. Így aztán nyűg, bilincs az alapszabály, mely úgy a szortimentert, mint a kiadót bénítja munkásságában. Ami rossz, pusztuljon, vagy változtassuk meg.”³³ Bár a könyvkereskedők és a kiadók (szóban legalábbis) egyaránt támogatták volna, erre a drasztikus lépésre mégsem került sor. Maradt a panasz és az egyre

²⁹ KISZLINGSTEIN 1900, 11, 58. Ugyanezt a melankolikus hangnemet üti meg: KRÓNIKÁS 1898, 13, 71; B. L. 1897, 8, 45; SZANA 1895, 236, 2728; *Corvina*, 18(1895), 25, 102.

³⁰ *Jegyzőkönyv a Magyar Könyvkereskedők Egylete Vidéki Szövetségének Kassán 1903. május 31-én tartott alakuló gyűléséről* = *Corvina*, 26(1903), 17, 86.

³¹ RANSCHBURG 1900, 3, 13–14. (Ugyanaz megjelent: *Magyar Kritika*, 1900, 8, 106–108.)

³² WIESNER 1905, 26, 152–156; 1905, 27, 162–166; 1905, 28, 171–174.

³³ EGY KIADÓ 1906, 11, 56.

jobban eldurvuló ellenségeskedés – úgy a kiadók és a könyvkereskedők, mint az utóbbiak és a modern antikváriusok között.

Az antikváriumokkal szemben megfogalmazott vádak egyike az volt, hogy „társadalomrontó aknamunkájuk” „biztos romlásba rántja” a kispénzű hivatalnokokat. Egyre többször fordult elő ugyanis, hogy egy kistisztviselő részletfizetésre rendelt meg egy sorozatot vagy egy többkötetes lexikont, majd, ha anyagilag megszorult, bevitte az antikváriumba és eladta a már átvett (de még teljesen ki nem fizetett) könyveket. A könyvekért kapott készpénzt mintegy „gyorshitelként” használta, ám ez természetesen jóval kevesebb volt a sorozat bolti áránál. Így tovább kellett fizetnie a részleteket a kiadónak az immár elvesztett sorozatért. Ha pedig nem tudott fizetni, természetesen perlés, végrehajtás volt a vége.³⁴

Másik, sűrűn előforduló vád volt a tanárok és folyóirat-szerkesztők „bűnbe vitele”. A korban ugyanis széles körben elterjedt szokás volt, hogy a kiadók friss tankönyvekből tiszteletpéldányokat küldtek megtekintésre az iskoláknak (hátha felveszik a kötelező tankönyvek sorába) és a szerkesztőségeknek (pozitív recenzió reményében). Ezeket a címzettek tömegesen vitték vagy küldték be az antikváriumokba, némi kiegészítő bevételhez jutva ezáltal. A folyóiratok szerkesztőségeibe beérkező könyvekről közismert volt, hogy: „aki legelőször kapja kezébe, az viszi az antiquariushoz s ha ír is róla egy pár sort, a könyvet a világért sem vágja föl, nehogy kevesebbet adjon érte az ódondász, ha az olvasással bepiszkolta, ír tehát róla látatlanban.”³⁵

A századfordulón annyira elterjedt volt a jelenség, hogy a felvásárló antikváriusok néha azzal alkudták le az árakat, hogy a „vidéki tanárok annyit szállítanak, ahányat akar”.³⁶ Az is köztudott volt, hogy az antikváriusok minden ősszel nyomtatott körlevelekkel árasztották el a középiskolai tanárokat, amelyben az átnézett tankönyveket, „amennyiben azok (...) kifogástalan állapotban vannak, készpénzért átveszik féláron.” Kéri a könyveket „jól becsomagoltatni és címünkre postán portómentesen megküldeni. A csomag beérkezése után a megfelelő összeget azonnal küldjük diszkrét módon utalványon.”³⁷ Sőt, olyan körlevélről is tudunk, amelyekben az antikvárius „öt kilós csomagokban, minden előzetes értesítés nélkül” várja a tanárok küldeményeit. Az is előfordult, hogy egy-egy tanár nemcsak magának, hanem családtagjai számára is kért tiszteletpéldányokat, ugyanezen célból.³⁸ A tömeges visszaélések miatt a 20. század elején már minisztériumi leiratban figyelmeztették az iskolákat, hogy szigorítsák és egységesítsék a folyamatot:

³⁴ Egy ilyen esetet mutat be, konkrét adatokkal és számokkal: KALAPÁCS 1903, 8, 40; 1903, 9, 45–46. A jelenséget szintén említi PÁSZTOR 1909, (Átveszi: *Cifra nyomorúság = Szeged és Vidéke*, 11[1912], 277, 8.)

³⁵ „Szíves megemlítés végett” 1884, 157.

³⁶ SZÉKELY 1903–1904, 706.

³⁷ *Esti levél, Iskolai könyvek* 1901, 244, 9.

³⁸ *A tanári tiszteletpéldányokról* 1912, 32–33, 749.

pecsételjék le a beérkező példányokat és hozzanak létre belőlük egy kézikönyvtárt, amelyet egy kijelölt kolléga kezeljen.³⁹

Szintén gyakran vádolták a modern antikváriumokat azzal, hogy lopásra csábítanak. A korabeli napilapok tele voltak olyan hírekkel, amelyek szerint valamely közintézmény vagy cég alkalmazottai könyveket loptak, hogy majd valamelyik antikváriusnál értékesítsék azokat. Olykor előfordult, hogy az ódondász rákérdezett a felajánlott könyvek forrására, mint például Graf Dániel 1883-ban,⁴⁰ mire az eladó visszakozott vagy elillant – de nem ez volt az általános. A lopások jellemzően már a „jóhiszemű” felvásárlást követően derültek ki. A perek során a tolvajok általában néhány havi börtönbüntetést kaptak, az orgazdasággal vádolt antikváriusokat pedig vagy felmentették, vagy csekély büntetéssel megúszták.

Lássunk néhány konkrét esetet. 1880-ban a fővárosi statisztikai hivatalból Berki János tisztviselő lopott könyveket, amelyeket Pollák Ede antikváriusnak adott el több rendben. A tolvajt hivatalvesztésre és kilenc havi börtönre ítélték, az antikvárius büntetése orgazdaság miatt 14 napi fogház és 50 forint pénzbírság volt.⁴¹

Schönaug Béla könyvkötő ellen több vádat is felhoztak 1898-ban: az egyik szerint, amikor a Lampel Róbert könyvkereskedésnél járt egy elvégzendő munkát átvenni, két inasával három köteg iskolakönyvet ellopott, „sőt, ő maga adta a kezükbe az üzletben a csomagot”. A másik vád szerint a cégtől kapott defekt-íveket (amelyek arra szolgáltak volna, hogy a nyomtatásban esetleg elrontott íveket a kötésnél pótolja) önálló könyvekké fűzte össze és eladta Glücksthal Sámuelnek, az Eisler Gizella antikvárium tulajdonosának. A bíróság a könyvkötőt lopás és sikkasztás miatt hat havi börtönre, az antikváriust orgazdaság miatt 14 napi fogházra ítélte.⁴²

1901-ben egy bizonyos Karmos Gyula, miután kimaradt a Markó utcai főgimnáziumból, sorra látogatta volt, immáron egyetemista iskolatársait, akiktől könyveket lopott, s Politzer Zsigmond Múzeum körüti antikváriumában adta el. A sajtóhír nem említi az antikvárius esetleges büntetését, csupán azt tudjuk meg, hogy a 21 éves fiatalembert egy évi börtönre ítélték.⁴³

A Grill Károly könyvkiadó két alkalmazottja, Rothhammer Ignác és Tóth József többezer korona értékű könyvet lopott el 1906-ban, és ezeket Gunár Henrik hordárral vitették el egy másik Múzeum körüti ódondászhoz, Pfeifer Manóhoz. Ez megvette ugyan a könyveket, de mivel feltűnt neki, hogy mind ugyanannak a vállalatnak a kiadványa, telefonon felhívta a Grill-céget és jelezte nekik a gyanút. A feljelentés nyomán a két kiadói alkalmazottat hat havi börtönre ítélték, az

³⁹ Uo., 750.

⁴⁰ *Könyvtolvajok* 1883, 283, 2.

⁴¹ *Tolvaj a főv. stat. hivatalban* 1880, 344, 3; *Lopás a fővárosi statisztikai hivatalban* 1880, 635, 4.

⁴² *Elítélt könyvkötő és antikvárius* 1898, 57, 10; *Könyvkötő és ódondász* 1898, 55, 9.

⁴³ *Veszedelmes vendég* 1901, 195, 14.

antikváriusra pedig a járásbíróság 60 korona pénzbüntetést rótt ki. Pfeifer azonban fellebbezett és másodfokon a bíróság felmentette.⁴⁴

Egy meg nem nevezett „nagy kiadócég”, amely Sávoly Zsigmondnál köttette kiadványait, 1908-ban tett feljelentést a könyvkötő inasai ellen. A fiúk ellopkodták a munkába adott könyveket és rendszeresen Kövesi Géza József körúti antikváriumában adták el őket. A tanoncok sorsáról nem szólnak az újságok, Kövesi 70 korona pénzbüntetést kapott.⁴⁵

1909-ben dr. Kovács László múzeumi őrről bizonyosodott be, hogy a Nemzeti Múzeumból 53 értékes kéziratot csempészett ki. Ezután megbízta Grion János ipariskolai tanulót, hogy adja el ezeket valamelyik antikváriumban, 5%-ot ígérve neki a kapott pénzből. Grion elvitte az iratokat Müller Adolf Üllői úti antikváriushoz, aki átvizsgálta a két láda tartalmát, és 500 koronát ajánlott az iratokért. A szorgalmas fiú azonban a Nemzeti Múzeumot(!) is megkereshette az ajánlattal, az intézmény ajánlata pedig 1600 korona volt. Grion visszakérte az iratokat az antikváriustól, aki azonban ezt megtagadta. A fiú erre rendőrségi feljelentést tett, és az eljárás során derült fény az igencsak furcsa ügyre. A nyomozás során azonban hiába tartottak házkutatást az összes budapesti könyvkereskedőnél és antikváriusnál, nem bukkantak a 18. századi, magyar történelemre vonatkozó okmányok nyomára.⁴⁶

Nem volt biztonságban a budapesti Egyetemi Könyvtár állománya sem, ahonnan nagy mennyiségben tűntek el a könyvek 1913-ban. A könyvtárosok megfigyelése nyomán kiderült, hogy egy tanárjelölt lopta el a könyveket, majd különböző antikváriumokban adta el ezeket. Az ügyészség ebben az esetben nem kevesebb, mint tíz cég ellen emelt vádat, ám miután ezek védőügyvédje azzal érvelt, hogy a könyvekben nem szerepelt a könyvtár pecsétje, s így az antikváriusok jóhiszeműen vették meg azokat – a vádak mind a tíz vádlott ellen ejtették.⁴⁷

Vidéken sem volt más a helyzet. Balassagyarmaton a Nógrád megyei múzeumot károsította meg Gregori János múzeumi szolga. Nyolcvan darab körüli, Nagy Iván történész által a múzeumnak adományozott értékes könyvről volt szó, amelyeket a tolvaj Weinrich Tivadar kőművessegédnek adott át. Ő Budapestre vitte a köteteket és eladta Müller Adolfnak az Üllői úton, illetve Adler Sándornak, a Váci körúti Nemzeti antiquarium üzletvezetőjének. Az eljárás végén a balassagyarmati törvényszék Gregorit lopás miatt egy évi, Weinrichet bűnsegédlet miatt kilenc havi, Adlert pedig orgazdaság miatt nyolc havi börtönrre ítélte. A fellebbezés után a budapesti tábla a két tolvaj büntetését helybenhagyta, az antikváriust azonban felmentette.⁴⁸

⁴⁴ *Az olcsó könyvek* 1907, 96, 19; *A hála* 1907, 167, 11.

⁴⁵ *Az antiquárius, mint orgazda* 1908, 34, 22.; *Megbüntetett antiquarius* 1908, 5, 33; *Gyanús könyvek* 1908, 36, 18.

⁴⁶ *Lopás a Nemzeti Múzeumban* 1909, 206, 9.

⁴⁷ *Tíz könyvkereskedő a vádlottak padján* 1913, 13, 16.

⁴⁸ *A meglopott múzeumi könyvtár* 1907, 76, 13.; *A balassagyarmati múzeum tolvajai* 1905, 1313, 11.

Érdekes „kölcsonzési” gyakorlatra vet fényt egy jogi eset, amikor uzsoravétség miatt indult eljárás egy bizonyos K. L. antikvárius ellen. A felperes 1886 tavaszán eladta 2550 forint bolti árú könyveit az antikváriusnak az összeg 20%-áért (510 forintért). Az üzlet olyan feltétellel kötött, hogy az eladó három hónapon belül visszavásárolhatja könyveit antikváriumi áron, vagyis a bolti ár 1/3-áért. Addig ezek lepecsételt ládában álltak a boltban, a kulcs pedig az eladónál maradt. Az első esetben rendeződött az eladó anyagi helyzete és 850 forintért sikerült visszavennie a könyveket. Augusztusban azonban ismét pénzügyi gondjai támadtak, és ugyanazokkal a feltételekkel (újabb 510 forintért) ismét eladta könyvtárát az antikváriusnak. Ezúttal azonban nem sikerült készpénzre szert tennie, hogy novemberben visszavásárolhassa őket, és a könyvek a vevő tulajdonában maradtak. A pert három, egyre magasabb fokon tárgyalta a magyar bíróság: a budapesti törvényszék (1887. jan. 7.) az eljárást megszüntette, a budapesti ítéletábla (1887. dec. 9.) uzsoravétség miatt vád alá helyezte az antikváriust, végül a Kúria (1888. okt. 3.) ismét megszüntette az eljárást.⁴⁹

A diákokkal lebonyolított tömeges kereskedelem is szemet szúrt a könyvkereskedőknek. Általános gyakorlattá vált ugyanis, hogy a tanulók a tanév végétével bevitték használt tankönyveiket az antikváriumok valamelyikébe, ahol a bolti ár 20–25%-áért eladták azokat. Így az antikváriusok ismét óriási tömegű, bolti ár alatt árusítható könyvanyaghoz jutottak (a felsőbb éves tankönyveket sokszor ugyanannak a vevőnek eladva). Egy kortárs leírása szerint az antikváriusok kirakataiban „piros, sárga, kék és zöld plakátok hirdetik, hogy ott iskolakönyvek kaphatók s kicsi, nagy és legnagyobb diákok nyüzsögnek, forognak, forgolódnak ezekben az üzletekben, tarka összevisszaságban alkudozván.”⁵⁰

Ezt a jelenséget legszemléletesebben Karinthy Frigyes írta le *Eladom a könyvem* című remek novellájában.⁵¹ Az írás tulajdonképpen egy szegény kisdiák monológja, aki pénzhez szeretne jutni, ezért a Múzeum körúton és a Károly körúton próbálkozik. „Ez a mi utcánk: az antikváriumok egész rajvonala.” A kiszemelt boltban ülő „kicsi öregembert” próbálja gondolatban meglágyítani: „értsd meg a szegény, szegény, szegény diákot, aki hetek óta csüggedten és reménytelenül szeretne már, oh úgy szeretne egy kis törmeléksokoládét, egy kis gumit, amiből csúzlit lehetne csinálni, egy újrendszerű matricát, egy építhető papírházat...” Majd, mikor kétségbeesetten alacsony ajánlatot kap az eredetileg eladni akart, igencsak megviselt tavalyi iskolakönyvére, hirtelen elhatározásból az aktuálisan használt vadonatúját is eladja. A novella záróakkordja pedig a kétségbeesés: „És most mi lesz? (...) Holnap elmegyek címet írni, falat hordani. Holnap beállok hajósinasnak. Holnap visszaveszem a Stiliztikámat.”

A jelenség mindenesetre annyira tömegessé vált, hogy az elvesztett (tankönyv) piacuk után kapkodó könyvkereskedők kétségbeesetten próbáltak védekezni. Egyik módszerük az volt, hogy színes plakátokon riogatták a szülőket: a használt tan-

⁴⁹ *Adalék az uzsoravétség fogalommeghatározásához* 1889, 52, 23–24.

⁵⁰ KRÓNIKÁS 1902, 199, 3.

⁵¹ Megjelent: *Az Ujság*, 12(1914), 52, 40; *Borsszem Jankó*, 48(1915), 36, 6.

könyvek rendkívül súlyos, ragályos betegségek hordozói lehetnek. Kirívó eset volt az 1893-as év, amikor az őszi iskolai beíratáskor a könyvkereskedők megbízottjai ezerszámra osztogattak vörös papírdarabokat az utcákon, amelyeken orvosok nyilatkoztak a használt iskolakönyvek veszélyeiről. Erre reagálva a fővárosi antikváriusok népes gyűlést tartottak egy Kerepesi úti kávéházban, majd érdekeik védelmében azonnal küldöttséget menesztettek Sélley Sándor főkapitányhoz, Kamermayer Károly főpolgármesterhez és Berzeviczy Albert államtitkárhoz. A modern antikváriátus választott képviselői Steinberger Zsigmond ügyvéd, Eisler Gizella, Ruzitska Ármin, Cserő Gyula és Polnauer Ignác voltak. Érvelésük hatásosnak tűnt, mert a főpolgármester azonnali hatállyal megtiltotta a hasonló akciókat.⁵² A bacilus-vita azonban ezzel nem szűnt meg – még évekig újra és újra előkerült minden ősszel.⁵³ Olyan nyilatkozat is született (Fodor József egyetemi tanár tollából), hogy ha a szülő kénytelen használt könyvet venni, akkor legalább helyezze azokat egy-két órára a konyhai kályha füstcsövébe, hogy a forró levegő fertőtlenítsen. „Ha megpörkölődik – annál jobb!”⁵⁴

Természetesen az antikváriusok sem hagyták magukat, és kirakataikba tett plakátokon, illetve a napilapokban tették közzé ellenérveiket. Leghatékonyabb talán a gúny eszköze volt: az egyik cikkben egyenesen Wodianer-bacilusnak nevezték a sokat emlegetett mikrobákat, hiszen „működésükből legfőbb haszna a Wodianereknek s egyéb könyvkereskedőknek van”. A névtelen szerző szerint „csodálatosan szívós lények ezek az ódondászok. A boltjukban nyolc-tízezer ócska könyv, bennük legalább nyolc-tíz millió szörnyű mikroba: phtisis [tuberkulózis], malária, tífusz, kolera, pestis vegyest. Az antikvárius mindennap a boltjában ül, megforgatja a portékáit, beszívja a levegőjüket s mégse hal meg.” További érvelése szerint, ha igaz, hogy fertőző a használt könyv, akkor minden papírt el kell pusztítani, ami több ember kezén átment – elsősorban mindjárt a pénzt, amire a könyvkereskedő urak annyira vágynak.⁵⁵

Az antikváriumok üzleti gyakorlata nem csupán a tankönyvek tekintetében, hanem minden téren fantasztikusan szabad és rugalmas volt. A kortársak felháborodással jegyezték fel, hogy a kevésbé kelendő könyveknek új, érdekes, de hamis címlapot nyomtatnak.⁵⁶ Megdöbbenve tapasztalták, hogy egy antikvárius a reálisnál magasabb bolti árat tüntetett fel egy könyvön – amelyet ezután „féláron” árúsított.⁵⁷ Előfordult, hogy 25%-os jutalékot adtak az iskolaszolgának, hogy a

⁵² *Antikváriusok tiltakozása* 1893, 273, 2234.

⁵³ *Ócska könyvek* 1896, 144, 4; *Jegyzőkönyv* 1904, 24, 133; *Ócska könyvek* 1906, 37, 601; *Métely* 1911, 193, 2; *Esti levél, Iskolai könyvek* 1901, 244, 9; *Az iskolakönyv és az ódondász* 1915, 25, 101.

⁵⁴ *Könyvkereskedők és antiquáriusok harca* 1893, 271, 8; *Könyvkereskedők és antiquáriusok* 1894, 3, 10–11.

⁵⁵ *DÉLIBÁB* 1901, 37, 605–606.

⁵⁶ *Faublas – Zolától* 1901, 148, 6.

⁵⁷ *Óvás a közönséghez!* 1908, 288, 6. (Szabó Lipót, Kaposváron.)

diákoknak ponyvát és „pornografikus” könyveket adjon el az iskola területén,⁵⁸ minden megvásárolt iskolakönyv után egy-egy illetlen könyvet adtak ajándékba,⁵⁹ vagy éppenséggel dohánnyal és cigarettával fizettek a használt iskolai könyvekért.⁶⁰ Sok egyetemi tanár panaszkodott arra, hogy az ügyesebb hallgatók előadás-jegyzeteit megveszik az antikváriusok, majd litografálva sokszorosítják és tankönyv-pótlóként árulják. „A litografált jegyzetek rendesen jól el is kelnek, a professzorok tankönyvét azonban alig veszi meg valaki.”⁶¹ Az antikváriusok ilyen „trükközései” annyira közismertek voltak, hogy humoros karcolatok, novellák is íródtak róluk.⁶²

Annál döbbenetebben vették tudomásul a fővárosi polgárok a „könyvkirály” új jelenségét.⁶³ A felhalmozódott készleteiket (sokszor a tönkrement könyvkereskedőtől felvásárolt raktárakat) az antikváriusok már-már nevetségesen alacsony, 3–5–10 krajcáros árakon kínálták a járókelőknek. Rekeszekbe osztották a könyveket és „ötkrajcáronként emelkedő rangsorban” árulták a belváros legforgalmasabb körútjain.⁶⁴ Ezek a könyvbazárok nem működtek folyamatosan, ezért megnyitásukat intenzíven hirdették a napilapokban.⁶⁵

Az antikváriumok üzleti rugalmasságát a korabeli intézmények is örömmel kihasználták: tudjuk például, hogy egyes iskolák a náluk nem használható könyveket egyszerűen becserélték egy antikváriusnál más kiadványokra – ami nyilván mindkét félnek haszonnal járt.⁶⁶

Az eladhatatlan árut rendszeresen eladták (többnyire súlyra) egy-egy sajtkereskedőnek csomagolóanyagul.⁶⁷ Ebben a rugalmasságban nagyon sokat segített az 1875. évi Kereskedelmi törvény, amely a kisebb kereskedőket, köztük a zsibárosokat felmentette egy sor üzleti kötelezettség alól.⁶⁸ A zsibárosok közé számí-

⁵⁸ TÁBORI 1909, 2, 122–134.

⁵⁹ *Küzdelem a pornográfia ellen* 1911, 6, 2.

⁶⁰ *A megbüntetett trafikós* 1895, 22, 6. (Grossmann Jakab, Miskolcon.)

⁶¹ *Tolvaj sztenográfia* 1897, 294, 9. (Hasonló panasszal fordult a törvényszékhez többek között Pulszky Ágost, Zsögöd Benő és König Gyula is.)

⁶² *Hogy kell könyvet eladni?* 1906, 39, 11.

⁶³ Első említését itt találtam: KRÓNIKÁS 1898, 13, 71.

⁶⁴ *Ismét az antiquarius* 1905, 3, 18; *Egykor és most* 1905, 7, 43; ZUBOLY [BÁNYAI ELEMÉR] 1906, 350, 5; k. b. [KÓHALMI BÉLA] 1913, 2, 6.

⁶⁵ Pl. *Budapesti Hirlap*, 24(1904), 306, 18; 24(1904), 307, 24; 24(1904), 313, 18; 24(1904), 314, 22; 24(1904), 320, 21; *Magyarország*, 11(1904), 280, 18; 11(1904), 282, 16; 11(1904), 284, 16; 11(1904), 285, 23; *Független Magyarország*, 3(1904), 987, 20; 3(1904), 994, 18; 3(1904), 997, 28; 3(1904), 1000, 20; 4(1905), 1007, 20; *Pesti Napló*, 56(1905), 11, 22; 56(1905), 21, 22.

⁶⁶ *Értesítő a budapesti Református Főgimnáziumról az 1905–1906. tanévben* 1906, 79. (Pfeifer Manó antikvárius 31, az iskolában nem használható könyvet becserélt 8 másik könyvért.)

⁶⁷ GALLUS 1892, 39, 2.

⁶⁸ 1875. évi XXXVII. törvényeikk (Kereskedelmi törvény) 5. § „Jelen törvénynek a kereskedelmi cégekre, a könyvekre és a cégvezetésre vonatkozó intézkedései a kufárookra és házalókra egyáltalán nem; a zsibárosokra, korcsmárosokra, közönséges fuvarosokra, hajósokra s más iparosokra pedig csak annyiban nyerne alkalmazást, a mennyiben üzemeltük a kisipar körét meghaladja.”

tották az antikváriusokat is, akiknek így nem kellett kereskedelmi könyveket vezetni, leltárt készíteni vagy az üzleti iratokat megőrizni.⁶⁹ Ennek köszönhetően a húsvéti nagy elszámolást is elkerülhették, amely a hagyományos könyvkereskedelmet egy-két hónapra gyakorlatilag megbénította.

A könyvkereskedőkkel ellentétben az antikváriusok óriási reklámtevékenységet folytattak: sok cég évente 20–30 000 példányban küldte szét könyvjegyzékeit, amelyekben használt és új kiadványaikat hirdették.⁷⁰ Emellett folyamatosan és kiemelt helyen reklámoztak a heti- és napilapokban.⁷¹ Egyetlen példa: a Központi Antiquarium 1891 november végétől december közepéig olyan átfogó reklámhadjáratot folytatott minden elérhető fővárosi és vidéki lapban, amely minden bizonynyal maximalizálta a karácsonyi eladásait.⁷² A tanár- és diáktársadalmat közvetlen levelekben bombázták ajánlataikkal,⁷³ illetve levelezőlapra nyomtatott megrendelőlapjaikkal.⁷⁴ A vidéki antikváriusok sem voltak kevésbé dinamikusak: hirdeteikben többek között azt ígérték, hogy náluk két-három órával korábban kaphatóak a fővárosi napilapok, mint ahogy a levélhordók kézbesítenék azokat.⁷⁵ De tudunk egészen szélsőséges esetekről is. A korabeli bulvársajtó híre szerint Schimkó Gyula fővárosi antikvárius 1910-ben utasította Jánosi Aladárt, hogy utazzon Szegedre, adja fel magát a rendőrségen és hallgattassa ki magát. Mindezt azért, mert a Jánosi által írt memoárok végére (állítólag a szerző tudta nélkül) azt a kiegészítést fűzte, hogy Jánosi megölt egy idős nőt. A kortársak számára döbbenetes módon ebből a „szemérmetlen üzleti spekulációból” csinált reklámot „a teljesen értéktelen ponyvafüzetnek”.⁷⁶

Egy idő után a modern antikváriumok önálló könyvkiadási tevékenységbe is kezdtek, s immár saját kiadványaikkal is kereskedtek. Wiesner Jakab korábban idézett cikke szerint Mihelyt (1900. január 1-étől) Petőfi Sándor költeményeinek

⁶⁹ NAGY 1904, I, 74–75, 78.

⁷⁰ RÓNA 1902, 5, 22; *Muster-Katalog* 1903, 629, 10. (Szilágyi Béla katalógusairól.)

⁷¹ Csupán néhány kiragadott példa: *Kecskemét*, 30(1897), 29, 3. (Ugyanabban a lapszámban egymás mellett hirdet Metzger Béla, Fekete Mihály és Steiner Mihály); *Pesti Hirlap*, 19(1897), 326, 23 (Központi Antiquarium); *Pécsi Napló*, 10(1901), 279, 15 (Krausz és Társa); *Pesti Hirlap*, 16(1894), 160, 19 (Rozsnyai Károly); *Bolond Istók*, 25(1902), 21, 11 (Urania antikvárium); *Független Magyarország*, 3(1904), 941, 22 (Nemzeti Antiquarium); *Pesti Napló*, 63(1912), 206, 49. (Kun Dániel)

⁷² A cég által kinyomtatott terjedelmes könyvlistát az alábbi lapokhoz csatolták (időrendben): *Vasárnapi Ujság*, 38(1891), 48, 794. (nov. 29.); *Budapesti Hirlap*, 11(1891), 327, 7. (nov. 28.); *Pesti Napló*, 42(1891), 330, 2. (dec. 1.); *Pester Lloyd*, 38(1891), 319, melléklet (dec. 12.); *Bereg*, 18(1891), 50, 3. (dec. 13.); *Zalamegye*, 10(1891), 50, melléklet (dec. 13.); *Hód-Mező-Vásárhely*, 21(1891), 50, 5 (dec. 13.); *Békés*, 10(1891), 50, 1 (dec. 13.); *Nemzet*, 10(1891), 3341, 3 (dec. 17.); *Nyírvidek*, 12(1891), 51, melléklet (dec. 20.); *Székelly Nemzet*, 9(1891), 195, (dec. 17.); *Pécsi Figyelő*, 19(1891), 100, 3 (dec. 16.).

⁷³ SIMPLEX 1902, 27, 122. (Pfeifer Manó, illetve Kostyál Jenő körleveleiről.)

⁷⁴ CERBERUS 1902, 23, 102. (Vass József körleveleiről.)

⁷⁵ *Eger*, 30(1891), 34, 282. (Engländer Adolf)

⁷⁶ *Jánosi a toloncházban* 1910, 120, 15.

felszabadult a kiadási joga,⁷⁷ vagyis mindössze öt év alatt, az antikváriumok révén „sokkal több példány fogyott el, mint Petőfi eltűnésétől, vagyis 1849-től 1899-ig”. Hasonlóképpen, mióta „az ódondászat maga is nagyon sokat termel”, „az ifjúsági iratok kelendősége megtízszereződött”.⁷⁸ Ez a kiadási tevékenység természetesen messze állt a konszolidált, jogtiszta könyvkiadástól.

Jellemző gyakorlat volt, hogy a népszerű külföldi szerzők⁷⁹ regényeit sokszor szakképzetlen fordítóval (sokszor kispénzű egyetemistákkal) lefordították, s terjedelmét csökkentve (akár az eredeti felére), a jogosult kiadáshoz képest töredékárón dobták piacra.⁸⁰ Néha még a borítótábla utánzásával is igyekeztek félrevezetni vevőiket. (Jellemző példa volt a Franklin Társulat, illetve Eisler Gizella kiadásában megjelenő Jules Verne-regények nagyon hasonló borítói.) A közönség pedig, egy kortárs megfogalmazása szerint „előnyt nyújt az olcsó árnak s nem igen kutatja a (...) felületes fordítású regények különbségeit – ott vesz és azt vesz, amit olcsóbban vagy legalább látszólag olcsóbban vehet”.⁸¹

Erzékeny pontot érintett a kelendő kiadványok jogosulatlan közzététele is (például a Nádor Kálmán által kiadott operettekét Müller József).⁸² Az imént említett jogosulatlan Verne-regényeket sem csak az Eisler-cég árulta, de a Sachs és Pollák antikvárium is kiadta saját verzióit, ezért a Franklin-Társulat pert is indított ellenük.⁸³ Az egyetemi tanárok által írt terjedelmes tankönyvek sem fogytak, mihelyt valamelyik élelmes ódondász kiadta rövidített, kérdés-felelet formába foglalt változatukat (olykor még az adott oktató tipikus kérdéseit is befoglalva a gyakorlatias kis füzetbe).⁸⁴ Pulszky Ágost egyik munkájából Müller Adolf, Zsögöd Benő tankönyvéből Politzer Zsigmond készítettett rövidített kompendiumot. Az ellenük indított perek eredményeként Müllert kártérítésre és 100 forint büntetésre, Politzert 1400 forint kártérítésre és a példányok megsemmisítésére ítélte a bíróság.⁸⁵

A leghíresebb ilyen jellegű eset szintén a Politzer Zsigmond és Fia céghez köthető. 1904 nyarán a Budapesti Tudományegyetem rektora, Demkó György elrendelte, hogy a felsőoktatási intézmény épületeiben semmilyen reklámtevékenység nem üzhető. A jogi kar szomszédságában, a Kecskeméti utcában székelő cég évek óta kinyomtatta a kar tanrendjét, tanulmányi, fegyelmi és tandíjsszabályzatát és azt jegyzetekkel ellátva ingyen adta a hallgatóknak. Tettük reklámcélú volt, hiszen a diákok később tankönyveiket is nagy valószínűséggel náluk szereztek be. A tiltásra válaszul Politzer nagy táblákat nyomtatott és szendvicsemberek-

⁷⁷ Kiss 1979, 1, 58.

⁷⁸ Wiesner 1905, 26, 155–156.

⁷⁹ Például Jules Verne, Émile Zola, Alphonse Daudet, Eugénie Marlitt, Paul de Kock stb.

⁸⁰ *Könyvirodalmunk hanyatlása* 1897, 6, 2; *Megcsonkított művek* 1901, 286, 5; *Faublas – Zolától* 1901, 148, 6.;

⁸¹ F–f, *A szortiment védelme IV.* 1904b, 8, 46–47.

⁸² *Övé a dal!* 1888, 352, 10.

⁸³ *Irodalmi per* 1900b, 188, 7.

⁸⁴ KÁLLAY 1909, 14–15, 25.

⁸⁵ *Irodalmi pör* 1891, 347, 3–4; *Irodalmi per* 1900a, 3, 15.

kel hordoztatta körbe hirdetéseit az egyetem körül. Az egyetemi tanács a rendőrséghez akart fordulni ez ügyben, de nem tehettek semmit, mivel az antikvárius cég már korábban engedélyt kért és kapott a hatóságtól az utcai reklámozásra. A számtalan felháborodott hangú és bombasztikus című cikk⁸⁶ között egy kimondottan gyalázkodó hangvételű is volt. Ez megpendítette azt a gondolatot, hogy az egész ügy kirobbantása a Szent István-Társulat nemrég megnyitott boltjával függhetett össze – de ezt azonnal tagadta is, és csúnyán gyalázta „a zsidó ócskászt”, aki „minden kigondolható visszaéléssel vastagra hízott, de most lerántották róla a leplet és a bíróság fog vele diskurálni.”⁸⁷ Az ügyet Politzer Zsigmond higgadt hangvételű szeptemberi nyilatkozata zárta le.⁸⁸

Előfordult olyan eset is, hogy az Athenaeum eladhatatlannak ítélte Jósika Miklós *Ifjabb Békesi Ferenc kalandjai* című művét, és a megmaradt 800 példány fűzetlen íveit makulátúráként értékesítette mázsáncént tíz forintért. A vevők (Pollnauer Mór papírhulladék-kereskedő és Hausner Mór borkereskedő) továbbadták az íveket M. J. ódondásznak (valószínűleg ismét Müller Józsefről van szó). Ő gátlások nélkül beköttette azokat és – immár új borítóval – potom pénzért árulta boltjában. Az ügyet három fokon is tárgyalta a bíróság és végül az alperest kártérítés fizetésére ítélték.⁸⁹

Vass Józsefnek sem voltak skrupulusai: Tábori Róbert folytatásokban közölte regényét az azt közreadó *Magyar Szalonból* „kiszakította (...) és külön címlappal, mint önálló regényt kiadta és forgalomba hozta”. Természetesen ennek az ügynek is per volt a vége.⁹⁰

Alkalmazkodókészségüknek és óriási kínálatuknak köszönhetően hihetetlen gyorsasággal növekedett a használtkönyv-kereskedések száma. Erre nézve konkrét adatot nagyon nehéz meghatározni, hiszen ezek a cégek rendkívül gyorsan keletkeztek, változtattak helyiséget vagy akár nevet, illetve szűntek meg. Az 1880-as évektől kiadott budapesti telefonkönyvekben sem volt feltétlenül érdekük regisztráltatni magukat, hiszen enélkül is megéltek a piacon.⁹¹ Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy még a hivatalosan regisztrált fővárosi antikváriumok száma is többször meghaladta a negyvenet 1880–1914 között.⁹² Rajtuk kívül egészen biztosan számtalan regisztrálatlan kis bolt működhetett Budapesten.

⁸⁶ *Üzérkedés az egyetemen* = *Corvina*, 27(1904), 26, 147; 147; *Kufárok az egyetem templomában* 1904, 253, 5; *Üzérkedés az egyetemen* = *Magyar Nemzet*, 1904/219, 5; *Üzérkedés az egyetemen* = *Magyarország*, 11(1904), 219, 8; *Üzérkedés az egyetemen* = *Alkotmány*, 9(1904b), 219, 6.

⁸⁷ *Üzérkedés az egyetemen* = *Alkotmány*, 9(1904a), 218, 6.

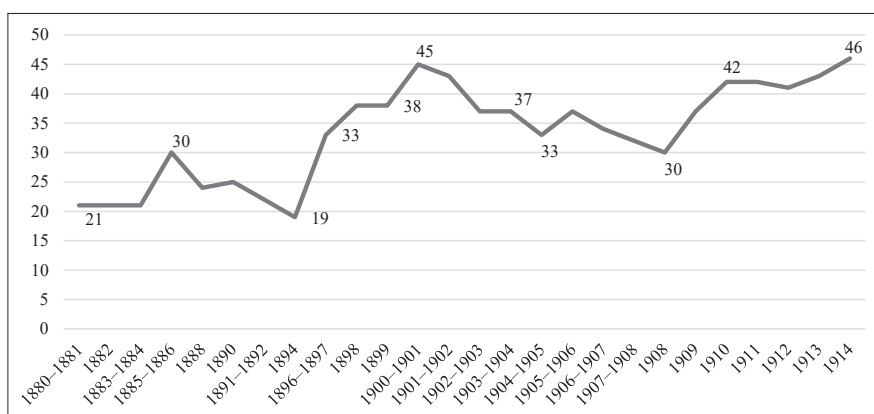
⁸⁸ *Nyilatkozat* 1904, 218, 12.

⁸⁹ *A makulátúra mint irodalmi per tárgya* 1888, 15, 2–5.

⁹⁰ *A jogtalanul kiadott regény* 1899, 39, 12.

⁹¹ Például a magát „a főváros legnagyobb antikváriuma”-ként reklámozó özv. Mandel Mórné (ezelőtt Lafite Emil) cég (Andrássy út 33.) nincs regisztrálva az adott év telefonkönyvében az antikváriusok között. Ld. *Budapesti Hírlap*, 22(1902), 135, 21.

⁹² A grafikonban összesített adatokat az alábbi adattárakból gyűjtöttem ki: *Budapesti cím- és lakjegyzék*, Bp., Franklin-Társulat, 1881, 393; 1882, 275; 1883–1884, 279; 1885–1886, 306; 1888,

3. ábra. Regisztrált antikváriumok száma Budapesten 1880–1914 között⁹³

Ezeknek a számát maguk a kortársak sem tudták megbecsülni. Eleinte még – többnyire olvasói érdeklődésre – megpróbálkoztak a lajstromozásukkal. 1893 februárjában még 19 céget számolt össze a *Magyar Hirlap* újságírója,⁹⁴ ugyanazon év júniusában már 21-et ismert.⁹⁵ Később már meg se próbálkoztak ilyen listák összeállításával, csak becsléseket adtak meg.⁹⁶

1909-ben már így írt a Magyar Könyvkereskedők Egyletének titkára: „a nagy körúton, a (...) Rákóczi úton, ahol a főváros legnagyobb színházai, (...) a két legnagyobb pályaudvar (...), óriási idegenforgalom van, nincs számba vehető könyvkereskedés (...). Ezzel szemben (...) sűrűn követik egymást az ódondászok kirakatai csupa leszállított árú könyvekkel.”⁹⁷ Egy másik forrás szerint a Nagykörúton

166; 1890, 383; 1891–1892, 387; 1894, 316, 398; 1896–1897, 348, 461; 1898, 485, 597; 1899, 489; 1900–1901, 525; 1901–1902, 551; 1902–1903, 567; 1903–1904, 593; 1904–1905, 633; 1905–1906, 669; 1906–1907, 681; 1907–1908, 711; 1908, 871; 1909, 914; 1910, 915; 1911, 951; 1912, 1013; 1913, 1046; 1914, 1064.

⁹³ Saját szerkesztés a *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1881–1914 közötti évfolyamainak adatai alapján.

⁹⁴ *Magyar Hirlap*, 1893/43, 12. – Bendtner A. (Arany János utca 18.), Bródy Mór (Dob utca 10.), Cserő Gyula (Király utca 73.), Dardovits Ede (Teréz körút 2.), Káldor Ferenc (Váci körút 27.), Kohn testvérek (Váci körút 42.), Kovács József (Fő út 22.), Központi antikvárium (Múzeum körút 13.), Laufer Tivadar (Hajó utca 16.), Löwy Mór (Aranykéz utca 6.), Mai Henrik (Üllői út 23.), Mandl Mór (Koronaherceg utca 8.), Müller Adolf (Kecskeméti utca 8.), Pfeiffer Manó (Kálvin tér 5.), Politzer Zsigmond (Kecskeméti utca 4.), Polnauer Ignác (Nagykorona utca 21.), Ruzitska Ármin (Múzeum körút 3.), Ruzitska Samu (Felsőerdő sor 33.), Ungar Adolf (Dob utca 10.).

⁹⁵ *Magyar Hirlap*, 3(1893), 172, 11. Ugyanazt a listát közli, Sterk Nándor és Stärk Lipót (cím nélküli) hozzáadásával.

⁹⁶ SZINNYEI 1888, 50, melléklet (becslése: 24 antikvárius); CATHERIN 1895, 21, 332. (becslése: 40); KALAPÁCS 1903, 8, 40. (becslése: 30); RUZITSKA 1905, 4, 24 (becslése: 42).

⁹⁷ [WIESNER] 1909b, 19, 128.

ötven antikvárium működött már 1897-ben.⁹⁸ De nem csupán itt, hanem „a legfényesebb Andrassy-úton éppen úgy, mint akár a legsötétebb Szerecsen-utcában, majd minden tizedik háznál”,⁹⁹ „minden nagyobb utcában tucatonként vannak az antiquárius üzletek”.¹⁰⁰ A pontos számot már senki se ismerte,¹⁰¹ annyit tudtak csak, hogy „folyton szaporodnak”.¹⁰² A legfrappánsabb megfogalmazást egy élclap adta egy érdeklődő levélre: „Mi meg fogjuk önnek üzeni, hogy hány antikvárius van Budapesten, ha ön megírja nekünk, hogy hány sült gesztenye fogy el egy tél folyamán Kolozsváron.”¹⁰³

Maguk a könyvkereskedők azonban sokkal tájékozottabbak lehettek a megélhetésüket fenyegető antikváriumok számáról, mint a sajtó munkatársai. A Magyar Könyvkereskedők Egylete 1912 nyarán tartott választmányi ülésén Hoffmann Béla (a nagymúltú Eggenberger-féle könyvkereskedés tulajdonosa) így fakadt ki: „Szabályzatunkat ami Budapestet illeti 30 cég részére alkottuk (...). Szemben állunk azonban 200–300 antiquárius céggel, akik ugyanoly feltételek mellett tudják beszerezni szükségletüket, mint mi szortimenterek, kikre nézve azonban az eladást illetőleg semminemű korlátozás nem áll fenn és nevetve aratják le azon üzleteket, melyeket mi a szabályzat betartása miatt kezeinkből kiereszthetünk. Mondani sem kell, hogy mily üzleti öngyilkosság ez.”¹⁰⁴ (Ebben az évben mindössze 41 antikvárius volt regisztrálva a telefonkönyvben!)

De hogyan is néztek ki ezek a boltok? A századfordulós szemtanú „szűk, poros, dohos helyiséget”¹⁰⁵ írt le, amelyekben a földön, a polcokon, a pulton „toronymagasságba halmozva”¹⁰⁶ álltak a könyvek. A legnevesebb írók némelyike nyíltan fel is vállalta, milyen szívesen „guggol és piszmog az antikváriusok állványai közt”¹⁰⁷ és mekkora örömmel kutakodik „kis mellékutcák rejtett odvaiban”.¹⁰⁸ A helyiségek többségét „komor, sötétes kis fülke”-ként írták le a kortársak,¹⁰⁹ amelyekben „dohos, fullasztó volt a levegő a sok régi, ócska könyvtől” és „félhomály volt, úgy, hogy alig lehetett látni”.¹¹⁰

Többen is leírták, hogy a különböző füzetek és könyvek „potom áron, kettőtől ötven krajcárig osztályozott rekeszekben”¹¹¹ voltak elhelyezve. „Ember ember

⁹⁸ *Művészet és erkölcs* 1900, 76, 1.

⁹⁹ NEMÉNYI 1897, 597, 5.

¹⁰⁰ *Színházépítési láz* 1896, 43, 11.

¹⁰¹ KISZLINGSTEIN 1900, 11, 58.

¹⁰² PORZÓ [ÁGAI ADOLF] 1890, 14, 222.

¹⁰³ *Kakas Márton*, 6(1899), 42, 14.

¹⁰⁴ *Corvina*, 35(1912), 21, 141.

¹⁰⁵ *Familienbuch* 1899, 282, 7. (Szó szerinti utánközlése: *Ének a mi antiquariusainkról* = *Corvina*, 22(1899), 30, 160.)

¹⁰⁶ VÁRADI 1900, 17, 88.

¹⁰⁷ SZOMAHÁZY 1919, 6, 2.

¹⁰⁸ SZOMORY 1917, 16, 263.

¹⁰⁹ *Látogatás a francia irodalom jeleseinél* 1912, 84, 130.

¹¹⁰ RÓMER 1907, 271, 2.

¹¹¹ ZUBOLY [BÁNYAI ELEMÉR] 1909, 175, 34.

hátán turkál a garmada számra felrakott könyvcsomóban” – még este nyolc óra után is, amikor pedig a szabályzatot betartani kénytelen könyvkereskedők már rég bezárták boltjaikat.¹¹² Ilyenkor, „az Auer-égők zöld fényében”¹¹³ az antikváriusok kirakatai még inkább vonzották a járókelőket – és ingerelték természetesen a konszolidált könyvkereskedőket. Az egyesületben folyamatosak voltak a panaszok a kötelező 7 órai záróra miatt, és lassanként egyre többen szegték meg azt. 1912-ben már maga az MKE elnöke, Benkő Gyula állapította meg, hogy „imitt-amott alkalmazkodni kell a körülményekhez. Például nem lehet szigorúan ragaszkodni a záróra betartásához a Múzeum-körúton, ahol sok az antiquarius.”¹¹⁴

Az ódondászok kirakatai is egészen más képet mutattak, mint a közönség által addig megszokott szolid, rendezett utcai vitrinek. Sokszor az egész kapualjat elfoglalták, többször kiváltva a házban lakók panaszát. Utóbbiak érvelése szerint ha a házban tűz ütne ki, a kapualjban felhalmozott könyvek szintén lángba borulnának, és senki sem tudna kimenekülni a házból. Ilyen indoklással költöztették ki például Ruzitska Ármin egyik fióküzletét a Kerepesi úton, de Vas József Erzsébet körúti antikváriuma ellen is készült ilyen beadvány.¹¹⁵

Az értékesebb árukészlettel rendelkező boltokat vasajtó védte. Ez sem gátolta azonban az ügyes tolvajokat: 1891-ben Polnauer Ignác Váci körúti boltjának külső ajtaját álkulccsal nyitották ki, majd a belső ajtó üvegtábláját lekváros papírral nyomták be. Ám a rablóknak nem a könyvanyagra fájt a foguk: a vegyes árukészletből inkább látcsöveket, hangszereket és ezüstneműket vittek el.¹¹⁶

A kirakatok „ujjnyi vastag”¹¹⁷ üvegtáblái mögött a lehető leglátványosabb elrendezésben sorakoztak a kortársak által felháborodva emlegetett „rikító színű”¹¹⁸, „hivalkodó”¹¹⁹, „szivárványszínű”¹²⁰ címlapok.¹²¹ De a „hangosan kiabáló színes rajzok”¹²² mellett még „öles falragaszok”¹²³, illetve „piros és kék cédulák”¹²⁴ is hirdették a bolt kínálatát. A kirakatok alján heverő könyvek fölé jellegzetes módon cérnákról lógatták be a legfrissebb, legkapósabb kiadványokat.¹²⁵

Az is előfordult, hogy a botrányos könyvekről szóló bombasztikus újsághíreket kivágták és a kirakat üvegére ragasztották. Ilyen volt például Mihail Petrovics

¹¹² -i. -l., *Lámpagyújtás után (Fővárosi séták)*, 1883, 113, 10.

¹¹³ RICHLY Rezső, *A kékfedelű könyv* 1910, 71, 8.

¹¹⁴ *Corvina*, 35(1912), 13, 90.

¹¹⁵ *A Párisi Áruház katasztrófája* 1903, 254, 9.

¹¹⁶ *Betörés* 1891, 261, 7.

¹¹⁷ *Izgalmas tüntetés a fővárosban* 1917, 162, 2.

¹¹⁸ TÁBORI 1909, 2, 125.

¹¹⁹ SZANA 1891, 4, 1.

¹²⁰ *Tally-hó! Tally-hó! vagy, hogy lesz boldog a magyar* 1902, 265, 7.

¹²¹ Ilyen élénk színű borítókkal jelentek meg többek között a rendkívül népszerű Karl May-regények, illetve a Nick Carter-, Rinaldo Rinaldini- vagy Sherlock Holmes-történetek.

¹²² *Küzdelem a pornográfia ellen* 1911, 6, 2.

¹²³ IRONICUS, *Vakáció után* 1888, 242, 1.

¹²⁴ *Az őszi szezon* 1899, 247, 7.

¹²⁵ *Múlt és jövő* 1898, 14, 6; TRAVELLER 1898, 37, 434; LY-, *Ellenmérget!* 1905, 48, 9.

Arcübasev *Szanin* című regényének esete, amelyet pornográf és szadista részei miatt a budapesti ügyészség elkobozott. A kínálkozó lehetőségre azonnal lecsapott Schimkó Gyula Teréz körüti antikvárius, és gyorsan piacra dobott egy kivonatos kiadást. Természetesen megindult az eljárás és ennek a kiadásnak az elkobzását is elrendelték, de addigra a kirakatokban is reklámozott kiadvány már jelentős hasznót hajthatott a mozgékony vállalkozónak.¹²⁶

4. ábra. A Szanint reklámozó újságkivágat egy budapesti antikvárium kirakatában (1909)¹²⁷

¹²⁶ Árulják a Szanint! 1909, 89, 4; Új Szanin kiadás 1909, 11, 81.

¹²⁷ Szanin-ügy 1909, 11, 14.

A mozgékonytárgyat egyébként olykor szó szerint is vehetjük, hiszen egy szegedi lap 1872-ben már három „mozgó antiquárius”-t említett, akik a legújabb Jókai-regényeket árulták a lövölde előtt.¹²⁸ De az eladási módszereik is kötetlenek voltak: egy kortárs visszaemlékezése szerint a diákkorában látogatott „apró piszkos bolt”-ban az összeszedett könyveket „Schlézinger apó rácsapta a mázsálóra s megmérte, hogy hány font. Mi pedig ugyanannyi 40 krajcárt fizettünk érte.”¹²⁹

A vevők figyelmét a kirakati példányok élénk színű átkötőszalagjaival is igyekeztek felkelteni. Ezek részben vagy egészben elfedték a borítót, és leggyakrabban a „Pikáns!” felirat szerepelt rajtuk.¹³⁰ S ezzel el is érkezünk a századforduló modern antikváriumai ellen felhozott leggyakoribb vádhoz: hogy pornográf könyveket árulnak. Ezek természetesen az antikváriumok legkapósabb árucikkei voltak. Még az igényesebb, színvonalasabb antikváriumok tulajdonosai is úgy látták, hogy „manapság (...) csak a pikáns irodalmi művek azok, melyeket a közönség kapva-kap; minden egyéb komoly irányú munka a könyves szekrényekben marad”.¹³¹

Az egyik vezető álcázó műfaj az úgynevezett népszerű orvosi irodalom volt, amely felvilágosította az olvasót a nászéjszaka és a házaselet titkairól, vagy arról, hogyan lehet „gyermektelenül szeretni”.¹³² Más kiadványok a nemi betegségeket tárgyalták olyan gazdagon és részletesen illusztrálva,¹³³ hogy a kirakatok csak úgy „gőzölögtek a pornográf könyvek buja címlapjaitól”.¹³⁴ Erotikus ábrákkal láttak el amúgy ártalmatlan regényeket is. Számtalan olyan „irodalmi” művet árultak, amelyek sokatmondó címükkel jelezték, hogy a vásárló izgalmas olvasmányt vihet haza. Ilyenek voltak többek között a *Modern Dekameron*, *Pezsgő vér*, *Casanova versei*, *Ámor tréfái*, de egész füzetsorozatok is léteztek pl. *Venus-könyvtár* vagy *A hálószobából* cím alatt. Ezek a füzetek nagyon olcsók voltak: általában nem kerültek többre 20–30 krajcárnál, így a kamasz fiúk is viszonylag könnyen megengedhették maguknak őket.¹³⁵ A „csitri lányok” pedig „néha pirulás nélkül is – »azt a Nagy Irmát«-t vásárolják meg”.¹³⁶ A korabeli sajtóban gyakoriak az olyan megfogalmazások, amelyek az antikváriusok kirakatait sertésliteratúráként, posványként¹³⁷ vagy irodalmi kloákaként¹³⁸ emlegetik, a vitrinekben „hentergő” termékeiket pedig szellemi kotyvaléknak, burjának, mérges bacilusoknak nevezik.¹³⁹

¹²⁸ *Szegedi Híradó*, 14(1872), 75, 3.

¹²⁹ *Nyitra* 1893, 255, 20.

¹³⁰ *Pikáns!* 1897, 36, 579; *Antiquariusok* 1898, 22, 109; SZINI 1918, 34, 8.

¹³¹ *Irodalmi dolgok* 1899, 31, 3. (A nyilatkozó itt Rozsnyai Károly.)

¹³² VÁRADI 1900, 17, 88.

¹³³ HAHN 1904, 17, 267.

¹³⁴ ANDOR 1918, 37, 842.

¹³⁵ SZANA 1891, 4, 1–2.

¹³⁶ TÁBORI 1909, 2, 122. Az emlegetett kötet: NAGY Irma, *Bűnös szerelmek, Egy úrileány valóságai*, Bp., Magyar, 1908.

¹³⁷ SEBESTYÉN 1905, 59, 1.

¹³⁸ GYALUI 1896, 249, 5.

¹³⁹ SÖPRŐ 1906, 19, 292.

A nagy keresletet kihasználva, az antikváriusok olykor szándékosan félre is vezették vevőiket. Egy egyszerű szakácskönyvet például *Buch des Genusses* (Az élvezet könyve) címmel, pikáns címlapképpel árultak, s annak természetesen óriási keletje volt. A vevők, mikor rájöttek a megtévesztésre, szégyenükben már nem mentek vissza panaszt tenni.¹⁴⁰

A magyar társadalom nem tudott mit kezdeni ezzel a jelenséggel. Az oly nehezen elért teljes sajtószabadság miatt nem lehetett betiltani a műfajt – csupán a kirakatba helyezésüket lehetett korlátozni. A kortárs szerint „mindenki úgy tesz, mintha nem látna semmit és a gaz üzlet virágzik. Néha-néha a főkapitányságot valami szent buzgalom szállja meg és (...) ezek az ocsmány dolgok eltűnnek a kirakatokból. (...) De ez a javulás mindig csak néhány hétig tart.”¹⁴¹ Olykor lefoglaltak egy-egy „ládára valót az erkölcsrontó, ocsmány nyomtatványokból”,¹⁴² de az intézkedés többnyire csupán a rendőr szóbeli intésére korlátozódott.¹⁴³

Olykor-olykor előfordult persze, hogy az ügyészség eljárást indított szemérem elleni sajtóvétség címén, de az ilyen ügyek nem hozták meg a várt eredményt. 1905-ben például Lederer Miklós joghallgatót és Cserna Rezső festőművészt fogták perbe – előbbi azért, mert lefordította franciából Sidonie-Gabrielle Colette *Claudine házassága* című pikáns regényét; utóbbit pedig a könyvhöz rajzolt igencsak egyértelmű címlaprajza miatt. A zárt ajtók mögött lefolyt tárgyalás után a bíróság mindkettőjüket felmentette. A könyvet Sachs Frigyes antikvárius dobta piacra, de ellene még eljárás sem indult.¹⁴⁴

Müller Adolfnál lefoglaltak „féltucat szemérmert sértő fotográfiát”, de az antikvárius azzal védekezett, hogy a képeket egy elbocsátott segédje, Szintai Gábor csempészte a boltjába, hogy így álljon bosszút rajta. A bíróság elhitte érvelését és felmentette Müllert.¹⁴⁵ A Sachs és Pollák cégnél a *Budapesti víg asszonyok* című frivol munkából találtak több példányt, de a két cégtárs megúszta 100–100 forint pénzbüntetéssel.¹⁴⁶

Igencsak kellemetlen ügy volt, amikor 1897-ben a lipcsei, darmstadti, bécsi és karlsruhei ügyészség átiratot küldött a magyar hatóságokhoz – sőt, a budapesti német főkonzul közvetlenül a magyar belügyminiszterhez fordult. Mindannyian azt kérték, hogy vessenek véget egy bizonyos Antal S. tevékenységének, aki nagy mennyiségben exportál szeméremsértő könyveket és fényképeket Magyarországról. A nyomozás során kiderült, hogy az ügyletek mögött Gerő Imre budapesti antikvárius rejtőzött, akinél több ládányi pornografikus anyagra bukkantak. A szintén zárt ajtós eljárás végén – kivételes ítéletként – Gerőt hatheti fogházzal sújtot-

¹⁴⁰ TRAVELLER 1898, 37, 434.

¹⁴¹ ALFA 1901, 267, 1.

¹⁴² SZANA 1897, 29, 1.

¹⁴³ *A bolond könyvek bolondjai* 1911, 24, 1468.

¹⁴⁴ *Claudine házassága* 1905, 1177, 12.

¹⁴⁵ *Pornográfia* 1897, 254, 18; *Disznóságok* 1897, 253, 13.

¹⁴⁶ *A «Budapesti víg asszonyok»* 1898, 293, 11.

ták, a nyomtatványokat készítő Márkus Samu nyomdász harminc forint bírságot kellett fizessen.¹⁴⁷

Egyetlen esetről tudunk, amikor 1897 nyarán a magyar parlamentben egy idősebb néppárti képviselő (Mócsy Antal) interpellációt intézett a belügyminiszterhez ez ügyben.¹⁴⁸ Felháborodva ecsetelte a körúti boltok kirakatában látható könyvek tartalmát és képi anyagát, a fiatalságot féltve tőlük. Válaszul másnap a belügyminiszter körrendeletet adott ki a rendőrségnek, amelyben nagyobb szigorrt írt elő,¹⁴⁹ de ennek sem volt hosszú távú hatása. Ugyanazon év szeptemberében Mócsy bizonyítékként be is vitt egy pikáns füzetet a parlamentbe,¹⁵⁰ amivel az újságok beszámolói szerint csak azt érte el, hogy a többi, addig békésen szundikáló képviselő mind felébredt és köréje sereglett, hogy megnézhesse. Beszéde végén a nagy érdeklődést keltő füzetet átadta Perczel Dezső belügyminiszternek,¹⁵¹ aki októberben válaszolt az interpellációra. Szerinte a bírságolásoknak köszönhetően „e tekintetben jelentékeny javulás és haladás van”. Mócsy nem fogadta el a semmitmondó választ és más okot feltételezett: szerinte azért nem lép fel a miniszter hatékonyabban az antikváriusok ellen, mert „az ilyen kihágási esetekben rendszerint izraeliták vannak érdekelve” akik támogatják a liberális kormányt.¹⁵² A témát a Ház gyorsan lezárta, ám a kínos eset után több képviselő meztelen nőket ábrázoló képeslapokat küldözgetett szegény öregúrnak.¹⁵³

De komolyra fordítva a szót: az 1878-ban elfogadott Büntető törvénykönyv¹⁵⁴ három havi fogsággal és 100 forintig terjedő büntetéssel sújtotta azt, aki a közszemérmert sértő iratokat állít ki, terjeszt vagy elárúsít – ám ez „jobbára írott malaszt” maradt és senki sem tartotta be.¹⁵⁵

¹⁴⁷ *Erkölcstelen nyomtatványok* 1897, 51, 9.

¹⁴⁸ *Pikáns képek* 1897, 153, 4.

¹⁴⁹ *A szemérmetlen kirakatok* 1897, 155, 9.

¹⁵⁰ *Pesti Hírlap*, 9(1898, 248, 4.; *Az erkölcstelen könyvek (Jelenet a tisztelt Házból)* 1898, 37, 585–586.

¹⁵¹ *Pikáns füzet a t. Házban* 1898, 248, 9.

¹⁵² *Pikáns képek és könyvek* 1898, 278, 4.

¹⁵³ *A t. Házból* 1898, 297, 3; *Mócsy Antal meghalt* 1900, 149, 6.

¹⁵⁴ 1878. évi V. törvény 248. § „Aki fajtalanyságot tartalmazó iratot, nyomtatványt vagy képes ábrázolatot nyilvános helyen kiállít, árul vagy terjeszt: a szemérem elleni vétséget követi el, és három hónapig terjedhető fogházzal, és száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. Az irat, nyomtatvány vagy képes ábrázolat szerzője, készítője, nyomtatója, ha ennek többszörözése, terjesztése vagy nyilvános helyen kiállítása az ő tudtával történik: hat hónapig terjedhető fogházzal, és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”

¹⁵⁵ DOLESCHALL 1909, 3, 197.

5. ábra. Ruzitska Ármín¹⁵⁶

A 19. század végi és 20. század eleji modern antikváriusokról elég nehéz adatokat találni, arcképet pedig szinte lehetetlenség. Az egyetlen modern antikvárius, akinek ismerjük az arcát, az Ruzitska Ármín, aki megírta élettörténetét és ehhez a portréját is mellékelte.

Ám annál több általános leírás maradt fenn az általuk képviselt típusról. A kortárs források klisészerű leírása szerint az antikvárius egy csoszogó, öreg, szemüveges ember,¹⁵⁷ aki „mustráló ajkbiggyesztéssel és fitymáló pillantással kezeli a használt könyvek eladóit”.¹⁵⁸ Könyörtelenül, kemény hangon diktálja az árakat, és „gonosz, zsugori ajkával” csókolgatja kincseit homályos kis boltja mélyén.¹⁵⁹ A rájuk használt jelzők többnyire igencsak kemények: pincérből, háziszolgából, „piaci kufárokból, házalókból lett s minden irodalmi műveltséget nélkülöző könyv-handlék”,¹⁶⁰ „nyilvános házakkal egyenrangú hivatást teljesítő, közveszélyes

¹⁵⁶ RUZITSKA 1887, 1.

¹⁵⁷ RÓMER 1907, 271, 2.

¹⁵⁸ *Zarándoklás az antikváriushoz* 1900, 168, 6.

¹⁵⁹ MARCO 1907, 25, 428.

¹⁶⁰ SZANA 1897, 29, 1.

egyének”,¹⁶¹ „szellemi méregkeverők”,¹⁶² „tudatlan schacherek”,¹⁶³ „lelkiismeretlen spekulánsok”,¹⁶⁴ „kapzsi kalmárok”,¹⁶⁵ „analfabéta könyvhiénák.”¹⁶⁶ Leggyakrabban a képzetlenségüket hánytorgatják fel: „egy sarki hordár, egy Teleki-téri zsidó, vagy egy kikopott ripacs-színész vedlik át ódonasszá”,¹⁶⁷ akinek minden tudása a „kétszerkettő: négy”.¹⁶⁸ Sűrűn állítják róluk, hogy megbízhatatlanok: „szemes, bár nem teljesen correct concurrens”,¹⁶⁹ de az sem ritka, hogy lopással is nyíltan meggyanúsítják őket.¹⁷⁰ A hozzájuk fűzött képzettársítások közül gyakori a fekély,¹⁷¹ a rothadás¹⁷² és a gomba,¹⁷³ amely „gazdagon burjánzik”¹⁷⁴ a fővárosban, és ahol „megvetette a lábait, ott bajosan nő a fű többet”.¹⁷⁵

A legerősebb vád azonban az, hogy „kivétel nélkül zsidók”.¹⁷⁶ A magyar könyvkereskedelemben amúgy is érzékelhető antiszemitizmus az antikváriusok ellen hatványozottan érezhető volt a 19. század végén és a századfordulón. Előfordul, hogy Bercsényi Mórt ironikusan „derék magyar ember”-nek, „olyan szittyfa fajtá”-nak titulálta egy kortárs,¹⁷⁷ de a *Religio* című lap 1902-ben már statisztikát közölt arról, hogy a 48 budapesti antikvárium tulajdonosai közül 32 zsidó.¹⁷⁸ Egy másik katolikus lap szerint ennek tulajdonítható az „aljas és hitvány irányzat”,¹⁷⁹ ami szerintük a használt könyv-piacon érzékelhető volt. Ha a korabeli antikváriusok neveit végig nézzük, láthatjuk, hogy többségük valóban zsidó volt, de – ismét kortárs idézetet használva: csupán túlélni próbáló „nyomorúsággal küzdő”¹⁸⁰ „szegény patkányok”.¹⁸¹

Ebből az üzletágból ugyanis nagyon kevesek gazdagodtak meg. A többség éppen csak eltartotta belőle a családját – erről egy igen szép novellát közölt a *Pesti Napló* 1891-ben. A történet szerint a Duna-parton „egy ódon zugban árulga-

¹⁶¹ *Az antikváriusok* 1900, 199, 6.

¹⁶² *Könyvesboltok* 1910, 183, 11.

¹⁶³ *Horovitz...* 1886, 36, 152.

¹⁶⁴ *AEGROTUS* 1905, 2, 9.

¹⁶⁵ *Corvina*, 36(1913), 256, 10.

¹⁶⁶ *ELEK* 1912, 20, 620; *Horovitz...* 1886, 36, 152.

¹⁶⁷ *GERGOLOVITS* 1904, 32, 185.

¹⁶⁸ *Antiquariusok* 1898, 22, 109.

¹⁶⁹ *FRANCISCUS* 1894, 30, 123.

¹⁷⁰ *RÉCSAY* 1896, 1–4, 85.

¹⁷¹ *ALIQUIS* [TETTEY NÁNDOR] 1886, 2, 7.

¹⁷² *Szemle = Népszava*, 33(1905), 31, 2.

¹⁷³ *JÄGER* 1904, 10, 59.

¹⁷⁴ á-r.: *Egy kis lamentáció* 1893, 292, 2393.

¹⁷⁵ *TARCALI* 1904, 11, 66.

¹⁷⁶ *TARCAZAY* 1917, 13–14, 596; *A tékozló fiú* 1889, 358, 2.

¹⁷⁷ *Az én naplóm* 1903, 1, 15.

¹⁷⁸ *Religio*, 1902, 34, 281.

¹⁷⁹ *A szenny-kufárok ellen* 1903, 3, 17.

¹⁸⁰ *GYÖRGY* 1883, 141, melléklet.

¹⁸¹ *KRÚDY* 1917, 128, 7.

tó” „fekete ruhás és valószínűleg fekete vérű” „pápaszemes emberke”, Pohl bácsi egyetlen életcélja az, hogy keresményéből kiházásíthassa egyetlen (nem túl szép) lányát.¹⁸² Ugyanezt a típust örökítette meg egy másik irodalmi forrás, Róna Béla verse is:

„Kapu aljába csöndes-egyedül
Öreg ember kínálja könyveit.”¹⁸³

Szemere György regényhőse volt Pollitzer Mór, az antikvárius¹⁸⁴ és több Krúdy-novellában felbukkan Ruzitska Ármin, a „girbe-gurba, toprongyos, elhanyagolt külsejű” „pergamenszínű emberke”, aki Bécsig vitte áruját a vevő után, de a városban omnibuszra ült és a vasút harmadik osztályán utazott haza.¹⁸⁵ A századforduló több híres-hírhedt antikváriusát vonultatta fel *A Hét* humoros novellája 1901-ben.¹⁸⁶

Természetesen sikeres életpályákra is van néhány példánk: Kun Dánielről például azt jegyezték fel halálakor, hogy „amikor boltját megnyitotta, a két hóna alatt elfért az egész könyvkészlete, most pedig, hogy meghalt, mintegy félmillió könyv maradt utána”.¹⁸⁷ Egy hasonlóan sikeres pálya csúcsát mutatja az egyetlen hiteles ábrázolás egy magyar antikváriumról: ez Ruzitska Ármin boltja a Múzeum körút 3. szám alatt.

Az antikváriumok értékéről és forgalmáról szintén kevés adat áll rendelkezésünkre. A korabeli napilapokban megjelent hirdetések szövegei mindenesetre igen értékes adatokat tartalmaznak. 1899-ben egy „Budapest legforgalmasabb főútján” elhelyezkedő antikvárium 6000 forintnyi könyvkészlettel és „értékes berendezéssel együtt” 8000 forintért volt eladó.¹⁸⁸ Egy évvel később „a főváros jobb hírnevű üzleteinek egyike” évi 4000 forintos tiszta jövedelemmel 3000 forintért került piacra.¹⁸⁹ 1903 nyarán egy „a főváros legforgalmasabb helyén”, 18–20 000 korona évi forgalommal működő céget az áruval együtt 8500 koronáért (4250 forintért) hirdettek.¹⁹⁰ Az ügylet elég sürgős lehetett, mert egy hónappal később már 5500 koronára (2750 forintra) engedték le az árat.¹⁹¹ 1905-ből ismerünk egy 10 000 koronáért (5000 forintért) hirdetett „szép forgalmú és régi jó hírnévnek örvendő” fővárosi antikváriumot.¹⁹²

¹⁸² GASPARONE 1891, 296, 1.

¹⁸³ RÓNA 1906, 5, 72.

¹⁸⁴ SZEMERE 1901.

¹⁸⁵ KRÚDY 1931, 19, 18; 1931, 31, 44.

¹⁸⁶ VESSZŐ 1901, 8, 125–126.

¹⁸⁷ *Kecskeméti Ujság*, 7(1914), 226. 3. További adatok Kun Dánielről és cégéről: *Pesti Napló* 1912, 206, 13; *Pesti Napló* 1912, 102, 50; *Halálozás* 1914, 27, 152.

¹⁸⁸ *Budapesti Hirlap*, 19(1899), 115, 20.

¹⁸⁹ *Budapesti Hirlap*, 20(1900), 57, 16.

¹⁹⁰ *Antiquarium* 1903, 28, 24. Időközben pénzváltás volt: egy forint két koronát ért.

¹⁹¹ *Antiquarium és könyvkereskedés* 1903, 40, 31.

¹⁹² *Kedvező alkalom üzletmegvételre* 1905, 18, 112.

6. ábra. Ruzitska Ármin antikváriuma 1887-ben¹⁹³

Természetesen a vidéki városokban ennél alacsonyabb árakkal találkozunk: 1908-ban Radics Sándor Kolozsváron 6000 forintért kínálta eladásra a fióküzletét.¹⁹⁴ Ugyanott 1909-ben „egy jól bevezetett, piac terén lévő sarok üzlet” 8000 koronás raktárkészlettel és havi átlagos 1000 koronás forgalommal mindössze 2000 koronáért volt átvehető.¹⁹⁵ Egy másik, meg nem nevezett vidéki nagyváros főterén „konkurencia nélkül” működő antikváriumot 1910-ben 4000 koronáért árultak. A hirdetésben megadott további adatok talán még értékesebbek a kutató számára: „a szeptemberi hónapban a könyvvásár tisztán 5000 koronát jövedelmez. Újságárusítás havi 100 koronát hoz. A benne lévő trafik is nagy forgalmat ér el. Háromszobás lakással összesen 350 forint házbért fizet.”¹⁹⁶

Hasonlóképpen érdekes lehet egy antikváriumi alkalmazott havi fizetése. Erre is csak szórványos adataink vannak, többnyire álláshirdetésekből (amelyek azonban a legritkább esetben adnak meg konkrét összeget). Kolozsváron 1907 júniusában 80 koronás kezdő fizetéssel keresett segédet Radics Sándor,¹⁹⁷ de – való-

¹⁹³ RUZITSKA 1887, hátsó borító.

¹⁹⁴ *Corvina*, 31(1908), 21, 127.

¹⁹⁵ *Önállósítás csekély 2000 koronával* 1909, 8, 60.

¹⁹⁶ *Papírkereskedés* 1910, 23, 23.

¹⁹⁷ *Corvina*, 30(1907), 17, 94.

színűleg érdeklődés hiányában – októberben fölemelte ajánlatát 100 koronára.¹⁹⁸ Budapesten széles volt a szórás: ismerünk 60 koronás állásajánlatot,¹⁹⁹ de 140 koronás fizetési igényt is.²⁰⁰ Az üzletvezetők nyilvánvalóan ennél magasabb bérezésre számíthattak: 1908-ban például Kolozsváron 160–200 koronáért,²⁰¹ míg Budapesten 250–300 koronáért alkalmaztak boltvezetőt.²⁰² Összességében megállapítható, hogy ezek a bérek nem tértek el lényegesen a hagyományos könyvesbolti alkalmazottak fizetésétől a korban.

A fizetési hierarchia legalján a kisegítő személyzet állt; ők jellemzően nem havi, hanem heti bért kaptak. 1904-ből ismerjük a Nemzeti antiquarium hirdetését, amelyben heti 20 koronát kínáltak egy tanulóknak,²⁰³ és ugyanaz a cég 1916-ban 15 koronát fizetett hetente egy kifutófiúnak.²⁰⁴ Sőt, az első világháború okozta munkaerőhiány miatt a Ruzitska antikvárium már kifutó leányt is keresett.²⁰⁵

A konszolidált könyvkereskedelemben ismeretlen jelenség, hogy óvadékkal alkalmazzanak valakit. Márpedig 1907-ben a Nemzeti antiquarium „egy gyönyörű katonai festmény terjesztésére” keresett „intelligens urakat” 100–150 korona heti keresetet ígérve nekik. A feltétel: 25 korona óvadék letétele az alkalmazáskor.²⁰⁶ Hasonlóképpen a Pátria antikvárium 1916-ban pénztárosnőt keresett 500 korona óvadék mellett.²⁰⁷ Úgy tűnik, hogy a pénzügyi nyilvántartások alóli mentesség elég nagy csábítóerő lehetett az alkalmazottak számára...

Az alkalmazottakon kívül még számos kispénzű ember kötődött anyagilag a modern antikváriumokhoz. A korábban említett figyelemfelhívó átkötőszalagokat például kézzel írták meg, és egy-egy ilyen megbízás megszerzése bizony a túlélést is jelenthette. Lovik Károly egyik remek írása éppen egy ilyen kétségbeesett keresgélést mutat be:

„Felkutattuk az egész várost, irodákat, hivatalokat, szerkesztőségeket. Sehol semmi. (...) Végre egy becsületes antikvárius átadott tízezer címszalagot, hogy azt írassuk meg.

Diadallal vittük haza az ívet. (...) Gáspár Hannibal triumfusára valló módon lobogtatta meg a fehér szalagokat.

– Itt a munka, kiáltotta, itt a kenyér! Ezer szalagért jár három forint!”²⁰⁸

Vékonypénzű egyetemisták dolgoztak fordítóként is, a korábban szintén említett felületes, csonkított antikváriusi kiadásokon. „Huszonnyolc-huszonkilenc

¹⁹⁸ *Corvina*, 31(1908), 28, 168.

¹⁹⁹ *Budapesti Hirlap*, 22(1902), 90, 18. (A hirdető: Bródy F. antikváriuma, Váci körút 28.)

²⁰⁰ *Corvina*, 34(1911), 34, 222.

²⁰¹ *Corvina*, 31(1908), 21, 127.

²⁰² *Corvina*, 31(1908), 2, 12.

²⁰³ *Friss Ujság*, 9(1904), 300, 5.

²⁰⁴ *Friss Ujság*, 21(1916), 177, 5.

²⁰⁵ *Pesti Hirlap*, 37(1915), 351, 26.

²⁰⁶ *Pesti Hirlap*, 29(1907), 176, 27.

²⁰⁷ *Pesti Hirlap*, 38(1916), 111, 22.

²⁰⁸ LOVIK 1897, 310, 2.

éves, halvány, csipetős ember, olyan kávéházi figura, amelyet ezeknek a villanyfényes éjjeli menedékhelyeknek mindegyikében találni egy-kettőt. (...) Egzisztenciája a legbizonytalanabb alapokon nyugszik: (...) regényeket fordít az antikváriusoknak.”²⁰⁹ Egy másik emlékezés kissé pozitívabb hangulatú: „jómagam egy Üllői úti antikváriusnak rémregényeket írogattam s így a jövedelem mennyisége ellen nem is volt panasz.”²¹⁰

Már az eddigiekből is láthattuk: a modern antikváriátus történetét azért nehéz kutatni, mert rendkívül kevésbé reprezentált a forrásanyagban. A könyvkereskedők, irodalmárok és újságírók túlnyomórészt negatív hangnemű szövegtömegével ellentétben ők igen ritkán (mindössze egy-két cikkben) szólaltak meg.²¹¹ Annál többet írtak a könyvkereskedők, akik a század végére már a pusztta létüket látták veszélyeztetve a gyorsan terjeszkedő konkurencia által. A kortárs lapokban megjelenő megoldási javaslatok – az idő múlásával és az elkeseredés növekedésével – a kezdeti naivitástól eltávolodva egyre agresszívabbá váltak.

Az enyhébb ötletek egyike az volt, hogy a vevők bojkottáljanak minden antikváriust, hiszen „a poloskát csak így lehet irtani”.²¹² Egy felháborodott polgár azt követelte Kolozsvár polgármesterétől, hogy tiltsa el Schwartz Lipót helyi antikváriust attól, hogy kirakatába erkölcstelen nyomtatványokat helyezzen.²¹³ Ugyanezt kérte Budapesten a városi tanácstól Kurfürst Miksa.²¹⁴ Egy középiskolai tanár a rendőrséggel ellenőriztette volna, hogy az antikváriusok bizonyos koron aluli személyektől ne vehessenek könyvet.²¹⁵ Valaki szintén a rendőröktől várta volna, hogy razziázzanak rendszeresen és kobozzanak el minden erkölcstelen kiadványt.²¹⁶ Egy buzgó polgár rendelettel szabályoztatta volna, hogy a megjelenés után „mennyi idő múlva lehet egy könyvet ódondászatban árulni”.²¹⁷ Egy másik azt szerette volna, hogy utasítsák ki az antikváriumokat „oda, ahol a többi zsisbárosok vannak, messze ki a város szélső részeire”.²¹⁸ Könyvkereskedői körökből érkezett az a felvetés, hogy adjanak ki a kiadók olyan gyenge minőségű tankönyveket, amik nem bírnak ki egy második használatot. Így egy év után „mint elnyűtt rongyot, sutba kell azokat hajítani”, és nem tudnak majd kereskedni velük az ódondászok.²¹⁹ A fertőző betegségek témájához kapcsolódva az Országos Közegészségügyi Egyesület azt az igencsak furcsa javaslatot tette, hogy az antikváriusok „csakis az iskolaév elején vásárolhassanak és csakis az iskolaév végén adhassanak el iskolai

²⁰⁹ BÁTTASZÉKY 1903, 642, 1.

²¹⁰ FALK 1901, 266, 2.

²¹¹ RUZITSKA 1905, 4, 24–25.

²¹² tt: *Családapák és családanyák!* 1913, 541.

²¹³ *Egy veszélyes kirakat* 1900, 78, 5.

²¹⁴ *Az erkölcstelen képek* 1897, 152, 8.

²¹⁵ *Erkölcsei veszedelem* 1895, 215.

²¹⁶ *Familienbuch* 1899, 282, 7; *Ének a mi antiquariusainkról* 1899, 30, 160. [az előző utánkölésé]; SCHRAMM 1906, 7, 12; *A betű mérge* 1908, 47, 6.

²¹⁷ ETREPATAKY 1892, 51, 605.

²¹⁸ L–I: *Zsisbárosok a könyvpiacon* 1899, 39, 458.

²¹⁹ FRANCISCUS, *Könyvvásár után* 1894, 30, 123.

könyveket. A vásárlás és eladás között eltelő tíz hónap elegendő volna arra, hogy a könyvekből mindennemű bacillus önmagától kipusztuljon.”²²⁰

Az egyre radikálisabb elképzelések között szerepelt az is, hogy ítéljék fegyházbüntetésre az erkölcsrontó könyvárusokat,²²¹ vagy hogy égessék el a kirakatok bűnös könyveit.²²² Thury Zoltán író már egészen durva megoldást javasolt: a gyermekeiket féltő szülők hozzanak létre egy ligát, akik „a disznólkodó kirakatokat beverik. Ötven ember egy hónap alatt képes rendbe hozni ilyenformán az utca képét.”²²³ Tóth Béla tehetetlen dühében már azt vizionálta, hogy fel kéne robbantani az összes „undok barlangot” melinittel (ekrazittal).²²⁴

Ezzel szemben igen kevés az elfogulatlan vagy pozitív vélemény az antikváriusokról. Schimkó Gyuláról például feljegyezték, hogy „furcsa ember. Délelőtt katona, délután könyvkereskedő, és ha az ember felfedez nála valami érdekeset, azt nem hajlandó eladni. Szereti a ritkaságait.”²²⁵ Ugyanezt írta Krúdy Gyula is Ruzitska Árminról: „a vén ember (...) szerelmes a portékáiba, hosszú lelki tusakodásba kerül, amíg elszánja magát az értékei megmutatására.”²²⁶ De néhány őszinte könyvkereskedő a szakmai képességeiket is dicsérte: „Ezek az emberek dolgoznak”, áruját mindegyik „minden tőle telhető módon el akarja adni, s el is adja”. Tevékenységük „bámulatos kereskedői éles látásra vall, de kitartó szorgalmat is mutat” és módszereikből tanulniuk kellene a könyvkereskedőknek.²²⁷ Egy másik „céhbeli”, aki fiatal korában, tanoncként beleláthatott a használt könyvkereskedők munkájába, igazi tisztelettel nyilatkozott róluk. Szerinte a szortiment legnagyobb hibája, hogy „olyan mélységes megvetéssel viseltetik az antiquar könyvkereskedők ellen”, pedig „az igazi könyvkereskedő, már mint kereskedő, tulajdonképpen az antiquarius!” Szerinte a szortimenteknek „azt a bizonyos kalmárszerepet kell vinni az üzletbe” és a haszonból százalékot kellene adni a segédeknek, hogy motiváltak legyenek az eladásokban.²²⁸ Egy másik könyvkereskedő szerint „hirdessünk, reklámozzunk mi is”, mert az antikváriusok ezt (is) jól csinálják.²²⁹

Többnyire kedves vonalakkal rajzolják meg az antikvárius jellegzetes alakját a korabeli vicclapok.²³⁰ Jóízűen mosolyognak a buzgón ajánlgatott unikumból tíz

²²⁰ Budapest és az epidémiák, Beszélgetés dr. Gerlőczy Zsigmonddal 1910, 206, 6.

²²¹ Esti levél, Pénzszerzés 1904, 292, 12.

²²² NEMÉNYI 1897, 597, 5; Az antikváriusok 1900, 199, 6; k. b. [KÖHALMI BÉLA] 1913, 2. 6.

²²³ Esti levél, A kirakat 1904, 316, 12; GERGOLOVITS 1904, 32, 185.

²²⁴ TÓTH 1899, 29, 3.

²²⁵ Egressy a színészoktatásról 1917, 35, 15.

²²⁶ KRÚDY 1931, 31, 44.

²²⁷ F–f: A szortiment védelme I. Visszhang Barta Lajos cikkére 1904a, 2, 8.

²²⁸ SCHRAM Gusztáv, Megjegyzések a könyv eladásáról és a könyvkereskedőkről 1909, 34, 245–246.

²²⁹ R. T., Tanulságok 1911, 36, 234.

²³⁰ Fületlen gombok 1883, 40. 8; Értékemelkedés 1892, 300, 19; A Czenczi néni kosarából 1893, 13, 6; CZÁNGI RELDA [ADLER Ignác] 1894a, 11, 39; Önfeláldozó antikvárius 1899, 31, 8; Bolond Istók, 24(1901), 35, 10; LUCIÁN, Felfedező eskü, Jelenet a csödbíróság előtt 1904, 147, 14; Szemel-

példányt eladó ódondáson²³¹ és „megsúgják” azt is, hogy a Magyarországra látogató Dreyfus kapitány „Franciaországot 7 frt 50 krért eladta. A vevő Ruzitska Ármin, múzeumkörúti antikvárius”.²³² Sőt, remek humorú beszámolót közöltek arról is, hogy „Ruzicska Manó, a népszerű múzeum-körúti antiquárius (...) jól fölszerelt földszinti és pince-raktáraiban igen nagy mennyiségű, a legveszedelmesebb fajtájú izgatókönyvekre és röpiratokra találtak”. Ezért bilincsbe verve hurcolták az „agg szabadgondolkozó könyvmolyt” a vésztörvényszék elé, ahol a vádlott azzal próbált védekezni, hogy a nyomtatványokat a múzeumi könyvtár kiselejtezett duplikátumaiból szerezte be. „Minthogy Ruzicska ijedtében elfelejtett magyarul s csak ékes anyanyelvén, lengyelül makogott”, a tolmácsról pedig kiderült, hogy nem tud lengyelül, az öreg könyvest elítélték és „Ruzicska Manó szörnyű kivégeztetése megtörtént”.²³³

Ám az antikváriusok a szoros értelmében is áldozatokká válhattak. 1904-ből ismerünk egy esetet, amikor egy Müller Károly nevű kereskedősegéd bement egy antikváriumba, és alkudozni kezdett egy könyvre. Mikor nem jutott dűlőre a bolt alkalmazottjával, ennek engedélyével bevitte a könyvet a hátsó szobába, hogy majd a főnökkel megalkuszik. Nemsokára a könyv nélkül jött ki, mondván, hogy nem sikerült megegyezni. Miután távozott, a főnök megjelent a könyvvvel, és odaadta alkalmazottjának, mint frissen vásárolt árut. Ezután természetesen mindketten Müller után vetették magukat és az utcán üldözték. Az elkapott csalót három napi fogházra ítélte a bíróság.²³⁴

Igen kevés könyvkereskedő volt hajlandó belátni, hogy nem a modern antikváriátus a hibás abban, hogy a hagyományos könyvkereskedelem végzetesen lemaradt a piaci versenyben. Néhány (főként vidéki) könyvkereskedés gyorsan reagált az új helyzetre és kibővítette tevékenységi körét a használt könyv-kereskedelemmel is, így keresve kibúvót a szabályzat kötöttségei alól.²³⁵ Erről szóló tájékoztatásokat olvashatunk például 1884-ben Kolozsváron²³⁶ és 1892-ben Pécsen,²³⁷ de 1897-ben Kecskeméten egyszerre három könyvkereskedő jelentette be, hogy üzletében ezentúl antikvár részleg is működik.²³⁸ Cegléden a harminc éve működő ódondász Márton Géza és a használt könyv-üzletbe frissen belevá-

vények egy antiquarius könyvjegyzékéből 1906, 8, 12; *A pornográfia ellen* 1910, 44, 6; dé, *A harmadik alapvizsga* 1911, 253, 14; *Csodálatos* 1918, 25, 7.

²³¹ CZÁNGI RELDA [ADLER Ignác] 1894b, 23, 87.

²³² *Kaszinótag* 1898, 48, 14.

²³³ *A Ferrer-eset nálunk* 1909, 43, 8.

²³⁴ *Az antikváriusnál* 1904, 288, 16.

²³⁵ ALIQUIS [TETTEY NÁNDOR] 1886, 2, 7; SENNOWITZ Adolf, *Milleniumi előkészületek* 1895, 32, 132; *Szerkesztői posta = Corvina*, 20(1897), 17, 93.

²³⁶ *Magyar Polgár [Kolozsvár]*, 18(1884), 196, 5. (Demjén László)

²³⁷ *Antiquarium Pécsen* 1892, 78, 4. (Valentin Károly)

²³⁸ *Kecskemét*, 28[25](1897), 29, 3. (Gallia-féle könyvkereskedés Metzger Béla, Fekete Mihály, Steiner Mihály)

gó Sárík Gyula könyvkereskedő össze is vesztek azon, hogy ki írhatja fel cégére az „első magyar antiquarius” jelzőt.²³⁹

A szortimenterek többsége azonban bénultan, egy kortárs megfogalmazása szerint „birkatürelemmel” nézte a gyors változásokat.²⁴⁰ Felvetődött egy olyan elképzelés is, hogy egy különálló vidéki szortiment-kereskedői szövetség védelmet nyújtana úgy a kiadók, mint a modern antikváriusok ellen, de ez – szétszórtságuk és gyenge anyagi helyzetük miatt – megvalósíthatatlannak bizonyult.²⁴¹ Olvashatunk néha olyan megnyilvánulásokat is, amelyek szerint felül kellene vizsgálni az egyesületi szabályzatot – és ebből leggyakrabban a bizományi rendszert tartották elavultnak. Egy névtelen szakmabeli úgy fogalmazott, hogy a megoldás a „szabad könyvpiac”, vagyis a „francia viszonyok, ahol minden szortimenter (...) készpénzen vásárol, természetesen nagyobb százalék mellett, és így nincs kötve keze az eladásban és nem tartozik felelősséggel senkinek.”²⁴² Egy másik hasonlóképpen: „szakítsunk a régi, német alapon álló rendszerrel s a bizományi számlát lehetőleg kerüljük.”²⁴³

A szabályzat azonban érvényben maradt, de a századforduló táján már minden szakmabeli számára nyilvánvaló volt, hogy a bolti ár egy „merő ámitás”,²⁴⁴ „kaucsukká változott”,²⁴⁵ „illusoriussá vált”.²⁴⁶ A rabatt-egyezményt mindenki ott játszotta ki, ahol csak tudta. Szó szerint mindenki üzletelt az antikváriumokkal: a Magyar Tudományos Akadémia például „kocsiszám” adott túl kiadványain és főlöszleges másodpéldányain a Kohn testvéreken keresztül.²⁴⁷ A különböző egyesületek, kaszinók és önképzőkörök beszerzési javaslatot kértek több hagyományos könyvkereskedéstől és antikváriumtól – és az óriási árkülönbség hatására természetesen ők is az utóbbiaktól rendelték meg szükségletüket.²⁴⁸ Ugyanezt tették az iskolák,²⁴⁹ sőt, még a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által összeállított beszerzési tanácsadó is azt javasolta a közművelődési egyesületeknek és a népkönyvtáraknak, hogy antikváriustól vásároljanak. Az iránymutatás szerint „legjobb valamely fővárosi cégnél megrendelni, mivel ezekkel árak s választék tekintetében a vidéki antikváriusok jobbra nem versenyezhetnek. Ily fővárosi

²³⁹ Panasz 1902, 296, 3.

²⁴⁰ TARCALI Dezső, *Magyar szortiment könyvkereskedők szövetsége* 1904, 11, 65.

²⁴¹ *Vidéki könyvkereskedők szövetsége* 1903, 23, 6; JÄGER 1904, 10, 59–61; *Magyar Kereskedők Lapja* 24(1904), 22, 6.

²⁴² ...i...f, *Rabatt minimum és rabatt maximum!* 1892, 21, 89.

²⁴³ H. V. 1907, 7, 36.

²⁴⁴ BALOGH 1894, 37, 309.

²⁴⁵ BARTA 1904, 1, 3.

²⁴⁶ JÄGER 1904, 10, 60.

²⁴⁷ *Ismertető antiquar-jegyzék* 1888, 358, 4; *Tévedés* 1888, 52, 375.

²⁴⁸ ROB 1905, 10, 61.

²⁴⁹ *A Szerb-Nagy-Szent-Miklósi Magyar. Kir. Állami „Berta” Polgári Fiúiskola értesítője az 1900–1901. tanévről*, 1901, 45.; *Értesítő a budapesti Református Főgymnásiumról az 1897–98. tanévben*, 1898, 103.

cégek: Kun S., Rozsnyai Károly, Szilágyi, Kunos és társa, Vas József stb.”²⁵⁰ Hiába tiltakozott egy-egy kisvárosi könyvesbolt tulajdonosa (mint Vészi Dezső Makón), hogy a helyi közkönyvtár beszerzéseinél háttérbe szorult Kun Dániel budapesti antikvárius sokkal jobb ajánlata miatt – sem a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, se Makó város tanácsa nem tudott segíteni rajta.²⁵¹

Ruzitska Ármin antikváriumából vásárolt maga Tisza Kálmán volt miniszterelnök is 1890-ben²⁵² és József főherceg is 1892-ben,²⁵³ mint azt a korabeli sajtó megírta. Sőt, olyan trükkök is előfordultak, hogy a megszorult vevő által antikváriumban eladott lexikont egy részletfizetési ügynök vásárolta meg, majd saját szakállára újból eladta részletekre az eredeti áron.²⁵⁴ Arra is volt példa, hogy a könyvkereskedők a kiadóktól bizományba kapott példányokat eladva, olcsón visszavették antikváriumban ugyanazt a könyvet és a húsvéti elszámoláskor visszaküldték a kiadónak, mintha nem sikerült volna eladniuk azt.²⁵⁵ Érkezett panasz konszolidált egyleti tag ellen is, miszerint könyveket adott el egy antikváriusnak, holott ezt a szabályzat határozottan tiltotta. A panasztevő Nádor Kálmán „maga látta, hogy Ruzitska antiquarius egy embere a Grünbaum és Steiner cég üzletéből egy csomó új könyvvel jött ki.”²⁵⁶

Helyzetük megerősödésével párhuzamosan egyre több példát olvashatunk az antikváriusok kollektív fellépésére, közös érdekeik mentén tett összehangolt lépésekre. Ezekről általában informális, kávéházi gyűléseken egyeztettek, és előfordult, hogy közös nyilatkozatot adtak ki – például az iskolai könyvekkel kapcsolatosan.²⁵⁷ 1895 őszén aztán létrehozták saját szervezetüket, a Magyar könyvtárosok és antikváriusok egyesületét. (Néhány hónappal korábban, 1895 márciusában jött létre az osztrák egylet, a Vereinigung der Wiener Antiquariatsbuchhändler is.)²⁵⁸

Az alakuló közgyűlést 1895. szeptember 29-én este tartották a Kerepesi úti Elit kávéházban.²⁵⁹ Az új egyesület deklarált célja: „a könyvkereskedők anyagi és erkölcsi érdekeit megóvni, továbbá egyöntetű üzleti szokásokat és szabályzatokat teremteni”. Elnökké Ruzitska Ármint, alelnökké Rozsnyai Károlyt, titkárrá Cserő Gyulát, ügyésszé Füredi Mór ügyvédet, pénztárossá Glücksthal Somát, ellenőrré pedig Szilágyi Bélát választották.²⁶⁰ Az alapszabályokat a kormány 1896 júliusában megerősítette.²⁶¹

²⁵⁰ GULYÁS 1909, 110–111. Ugyanezt a tanácsot adja az első szakszerű könyvtártani kézikönyv is: FERENCZI 1903, 140.

²⁵¹ *Corvina*, 36(1913), 17, 100.

²⁵² *Tisza Kálmán könyvvásárlása* 1890, 349, 4.

²⁵³ THEWREWK 1892, 7, 101.

²⁵⁴ *Néhány szó válaszul Kalapácsnak* 1903, 10, 51.

²⁵⁵ l. n.: *A H. V. elszámolás* 1912, 2, 12.

²⁵⁶ *Corvina*, 11(1888), 29, 124.

²⁵⁷ *Nyilatkozat* 1888, 241, 7.

²⁵⁸ *Corvina*, 18(1895), 10, 42.

²⁵⁹ *Budapesti Hirlap* 15(1895), 265, 10.

²⁶⁰ *Grafikai Szemle*, 5(1895), 10, 172; *Fővárosi Lapok*, 32(1895), 277, 2516.

²⁶¹ *Pesti Napló*, 47(1896), 182 (esti kiadás), 4.

A könyvkereskedői berkekből érkező rendkívül gúnyos beszámolóval²⁶² ellenében az antikváriusok egyesülete stabilan működött. Három évvel az alapítás után, 1898-ban átvette az elnöki széket Rozsnyai (Rosenbaum) Károly, aki hosszú évekig volt Ruzitska Ármin üzletvezetője, mielőtt 1889-ben önállósította magát.²⁶³ A szervezet alelnöke ekkortól May Jakab, titkára Szilágyi Béla, pénztárnoka Ungár Adolf, ellenőre Pollák Gyula lett. 1904–1905 táján kisebb átszervezés következett be: pénztárnok Pfeiffer Manó, ellenőr Herczka Árpád lett és megszűnt az ügyészi állás.

1905-ben a *Corvina* arról tudósított, hogy március 5-én az antikváriusok egyesülete gyűlést tartott és új tisztkart választott. A hír szerint Ruzitska Ármin lett volna (ismét) az elnök, alelnök Kun Dániel, titkár Faragó Zsigmond, ellenőr Győző Andor. A választmányba Adorján Sándor, Lantos Adolf, Hertzka Árpád, Kostyál Jenő, Martos Adolf és Vas József került volna be.²⁶⁴ Ez azonban vagy álhír volt, vagy egy kérészetű hatalmi harc nyoma, mert a hivatalos nyilvántartások szerint Rozsnyai Károly és testülete egészen a szervezet fennállásának végéig (1918) változatlanul szolgált.

A taglétszámról csupán két évben közölt adatot a hivatalos forrás: 1917-ben és 1918-ban 53 tagjuk volt országszerte. Az egyesület székhelye 1895–1903 között a Károly körút 26. alatt (a titkár Szilágyi Bélánál), 1904–1918 között pedig a Múzeum körút 15. szám alatt (az elnök Rozsnyai Károly antikváriumában) volt.²⁶⁵

Szervezett működésükre több jel is utal. 1897-ben például bojkottot hirdettek egyik társuk ellen, aki még saját antikvárius kollégáit is becsapta és megkárosította. (A meghirdetett bolti áron alul tette rendelhetővé egyik kiadványát vidékre, később még olcsóbban „beáztatta” a könyvvel a pesti antikváriusokat, majd végül kitette a példányokat a saját kirakatába – mindenkinél olcsóbban.) Erre hat fővárosi cég (Magyar József, Mai Jakab, Rozsnyai Károly, Ruzitska Ármin, Szilágyi Béla és Sachs Frigyes) írógépen sokszorosított nyilatkozatot küldött szét a kollégák között „Bizalmas értesítés” címmel. Ebben kijelentették, hogy Vass Józseffel és az általa vezetett Minta-antiquáriummal mindennemű üzleti kapcsolatot megszakítanak és azokkal sem kereskednek, akik nem teszik ugyanezt. A bojkottált kereskedő sajtópert indított a kartell tagjai ellen²⁶⁶ és ez a belső konfliktus még évekig fennállt.

²⁶² ARIC [ADLER Ignác] 1896, 25, 280–281.

²⁶³ *Antiquarium megnyitása* 40(1889), 328 (esti kiadás), 2.

²⁶⁴ *Magyar Antiquariusok Egyesülete* 1905, 7, 45.

²⁶⁵ *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1896–1897, 249; 1898, 331; 1899, 323; 1900–1901, 341; 1901–1902, 360; 1902–1903, 365; 1903–1904, 378; 1904–1905, 405; 1905–1906, 419; 1906–1907, 417; *Mihók-féle Magyar Compass* 1906, 462; 1907, 642; 1908, 700; 1909, 739; *Pénzügyi Compass* 1908–1909, 542; 1909–1910, 521; 1910–1911, 549; 1912–1913, 734; *Magyar Pénzügyi Compass* 1913–1914, 660; 1914–1915, 598; 1915, 569; *Nagy Magyar Compass* 1916, 976; *Magyar Pénzügyi Compass* 1916–1917, 622; 1917–1918, 645; *Nagy Magyar Compass* 1918, 998.

²⁶⁶ *Antikváriusok sajtópöre* 1897, 244, 10; *Bojkottált könyvkereskedő* 1897, 65, 10–11; *Antikváriusok háborúja* 1897, 65, 3; ARIC [ADLER Ignác] 1897, 34, 189; ADLER 1897, 35, 195. (A Magyar Hírlap eltérő névsort közölt, amelyen Pollák Gyula és Kun Dániel szerepelt Sachs Frigyes helyett.)

Vass József ellen még az antikváriumok alkalmazottak is kollektíven léptek fel egy alkalommal (bár nekik sosem volt saját önálló szervezetük, mint a könyvkereskedő-segédeknek). Vass ugyanis több száz példányt felvásárolt Zimándy Ignác: *Kossuth Lajos a történelem ítélőszéke előtt* (Budapest, 1896) című munkájából, és boltjában árulta ezeket. A századvégi Kossuth-kultuszban felnőtt fiatal segédje, Szolga Sándor számára bántó lehetett a könyv gyalázkodó hangneme, s ezért egy példány eladása után így referált főnökének: „Ismét eladtam egy szemetet.” A főnök erre állítólag „éktelen haragba jött, (...) rárohant és agyba-főbe verte” alkalmazottját. A botrányos esetnek azonnal híre ment, és aznap este a fővárosi antikvárius segédek felháborodásukban gyűlést tartottak, ahol tiltakoztak az eljárás ellen.²⁶⁷

Az antikváriumok megerősödött önbizalmát és piaci erejét mutatja egy 1913-ban történt eset, amikor a magyar kiadói szféra egyik legkomolyabb szereplőjével, a Révai Testvérek Rt.-vel kerültek konfliktusba. A vita bizonyos elfekvő kiadói készletek kiárusítási joga körül alakult ki, melyek könyvbazár típusú értékesítésére egy fővárosi antikvárius céggel szerződtek le. A többi ódondász azonban igencsak rossz néven vette, hogy kimaradtak a nagy üzletből, és szervezkedni kezdtek. Ebből az ügyből kifolyóan – először a magyar könyvkereskedelem történetében – az antikváriumok kimondták a bojkottot a Révai Rt. ellen és a cég összes kiadványait eltávolították kirakataikból.²⁶⁸

Olyan esetről is tudunk 1917-ből, amikor egy kiszivárgott minisztériumi terv kapcsán még aznap éjjel bizalmas tanácskozást tartottak és közös nyilatkozatot írtak alá az általuk alkalmazandó egységes árakról.²⁶⁹

Kialakult tehát egy új kereskedelmi forma, amely tömeges is volt, szervezett is volt, és a hagyományos könyvkereskedelmet immár teljesen háttérbe szorította.

A pathhelyzet megoldására természetesen az lett volna a legészszerűbb megoldás, ha kinyitják a Magyar Könyvkereskedők Egylete kapuit és felveszik az antikváriusokat is. Így tett a századfordulón már a lipcsei Börsenverein, valamint a bécsi Verein der österreichisch-ungarischen Buchhändler is²⁷⁰ – ám a magyar könyvkereskedők hajthatatlanok voltak. Nádor Kálmán például 1886-ban már harmadszor folyamodott felvételért, de harmadszor is elutasították.²⁷¹ Ugyanígy járt 1908-ban a szatmárnémeti Weisz Zoltán, akit hiába támogatott írásos nyilatkozatban az összes helyi iskola igazgatója, az MKE közgyűlése – hosszú vita után

²⁶⁷ Véres botrány Zimándy könyve miatt 1900, 90, 4–5; Bojkottált antikvárius 1900, 88, 4; A Zimándy könyve 1900, 107, 5–6.

²⁶⁸ *Corvina*, 36(1913), 35, 229–230.

²⁶⁹ *A kultuszminiszter, a tankönyvkiadók, a papírgyárak, a szegény szülők és a hős antikváriusok* 1917, 120, 6.

²⁷⁰ [WIESNER Jakab] 1909b, 19, 129.

²⁷¹ *Corvina*, 9(1886), 4, 15.

– szavazásra bocsátotta a kérdést, és a többség elutasította.²⁷² Szabó Lipót is hiába kérte felvételét.²⁷³ Ismerünk olyan felvételi kérelmet, amely 22 évig feküdt elintézetlenül (Adorján Sándorét),²⁷⁴ de a többséget azonnal visszadobták.

Persze rendkívül sokat üléseztek, több bizottságot jelöltek ki és irányadó tanulmányokat közöltek a kérdésről. Az első konkrét bővítési javaslat 1886-ban készült el,²⁷⁵ ezt Révai Mór olvasta fel az éves közgyűlésen. A nagy külföldi egyesületek példájára hivatkozott, köztük a Börsenvereinra és a Cercle de la librairie-re – ám javaslatát a közgyűlés elfektette: a kérdés tárgyalását a választmányra bízták, amely egy bizottságot küldött ki.²⁷⁶ A bizottság tagjai (Révai Mór, Wodianer Arthur, Zilahy Sámuel, Grill Richárd és Wolfner József) komolyan vették ugyan feladatukat, és Révai Sámuel írásban is közölte – eléggé naiv – elképzeléseiket.²⁷⁷ Javasataikat azonban az 1888-as közgyűlés már nem is vette napirendre, mert ekkor leginkább a lipcsei egylet szabályzatmódosítása foglalta le a tagok figyelmét.²⁷⁸

1895-ben Otto Harrassowitz lipcsei antikváriushoz fordult a Magyar Könyvkereskedők Egyesülete, tájékoztatást kérve arról, vajon hogyan ellenőrzik az antikváriusok vásárlásait odakint – és meglepődéssel olvasták a választ, miszerint sehogyan.²⁷⁹

1896-ban több budapesti antikvárius közösen nyújtott be belépési kérelmet, amivel kellemetlen helyzetbe hozták a könyvkereskedőket. Az elvi kérdés megvitatására természetesen bizottságot jelöltek ki,²⁸⁰ amely hat ízben is ülésezett a nyár folyamán. Megállapítottak bizonyos feltételeket, amelyek mellett befogadnák az antikváriusokat – például, hogy azok újonnan megjelent könyvet egy éven belül ne árusíthassanak, és biztosítékul nagyobb összegű pénzbeli fedezetet kelljen letétbe helyezniük. Közvetlenül kapcsolatba léptek „az antiquariusok kiválóbbjaival” (Rozsnyai Károly, Politzer Zsigmond, Ruzitska Ármin és Szilágyi Béla) és felkérték őket, hogy tudassák a többiekkel a feltételeket. Az ódondászok²⁸¹ – immár

²⁷² *Jegyzőkönyv a Magyar Könyvkereskedők Egyletének folyó év november hó 22-én tartott közgyűléséről* 1908, 34, 220–222.

²⁷³ *Óvás a közönséghez!* 1908, 288, 6.

²⁷⁴ 1896-ban kérte felvételét, de kérelme még 1918-ban is elintézetlenül feküdt. Ld. *Jegyzőkönyv a Budapesti Könyvkereskedők Egyesülete 1918. március 24-én megtartott alakuló közgyűléséről* 1918, 10, 49.

²⁷⁵ *Corvina*, 9(1886), 21, 81.

²⁷⁶ *Corvina*, 9(1886), 24, 100–101; *A magyar könyvkereskedők egylete* 1886, 231, 1.

²⁷⁷ Révai 1887, 28, 119; 1887, 29, 122–123.

²⁷⁸ *A magyar könyvkereskedők egylete 1887. augusztus 20-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyve* 1887, 25, 107.

²⁷⁹ *Corvina*, 18(1895), 9, 35.

²⁸⁰ *Corvina*, 19(1896), 33, 321. A bizottság tagjai: Noséda Tivadar, Ranschburg Viktor, Lévai Mór, Strasser Lipót, Wodianer Arthur és ifj. Wolfner József.

²⁸¹ Részt vettek: May H. & fia, Pfeifer Manó, Kun Dániel, Kostyál Jenő, Sachs & Pollák, Eisler Gizella, Politzer Zsigmond, Rozsnyay Károly, Ruzitska Ármin és Szilágyi Béla.

1897 nyarán – értekezletet tartottak és szintén feltételeket szabtak belépésük garanciájaként.²⁸² Szinte nem is meglepő: semmi sem történt.

Pedig – ezzel a tárgyalással összefüggésben – 1897 októberében Politzer Zsigmond „hadat üzent az összes budapesti szortimentereknek”. Kiadott egy elkeseredett hangú körlevelet, amelyben leírta, hogy már jó ideje próbálkozik belépni a Magyar Könyvkereskedők Egyletbe, de kérelmére még csak nem is válaszoltak. Ezért kijelentette, hogy azonnal visszakéri az összes bizományba szállított könyvét, és a továbbiakban nem szállít csak készpénzért, 10% engedménnyel. Ha csak egy egyszerű antikváriusról lett volna szó, senki se figyelt volna rá oda – de a legnagyobb jogi könyvkiadók egyikéről (is) volt szó...²⁸³ Mégsem sikerült egyezségre jutni – ekkor még.²⁸⁴ A konfliktus feloldását Politzer Zsigmond fiának, Adolfnak a felvétele jelentette 1901 decemberében,²⁸⁵ de ez csupán egy kivételes eset volt.

1905-ben az MKE titkára, Wiesner Jakab ismét megpróbálkozott az égető kérdés felvetésével,²⁸⁶ amelyet 1906-ban is kitartóan napirenden tartott a könyvkereskedők szaklapjában.²⁸⁷ A „mai tarthatatlan állapotok”-ra megoldásul tett felvetéseire több válasz érkezett,²⁸⁸ de konkrét eredmény nélkül. 1910-ben aztán a választmány ismét kijelölt egy bizottságot, amely foglalkozzon a kérdéssel,²⁸⁹ de 1911-ben²⁹⁰ és 1913-ban²⁹¹ még mindig a kérdés megoldatlanságáról írt a könyvkereskedők szaklapja.

Egészen addig, amíg az első világháború ki nem tört és az addigra teljesen szétforgácsolódott magyar könyvszakma kényszerhelyzetbe nem került. 1914-ben még csak öt antikvárius tagja volt a Magyar Könyvkereskedők Egyletének (őket kiadói tevékenységük okán vették fel még korábban).²⁹² Csupán 1917 elején figyelhetők meg az első esetek, amikor antikváriust vesznek fel,²⁹³ majd 1918-ban

²⁸² *Jelentése a Magyar Könyvkereskedők Egylete választmánya által az antiquáriusoknak az Egyletbe belépése kérdésének tanulmányozására kiküldött hattagú bizottságnak* 1906, 12, 60–61.

²⁸³ xy, *Hadiüzenet* 1897, 28, 157.

²⁸⁴ X-Y, *Levél a szerkesztőhöz* 1898, 22, 109–110.

²⁸⁵ *Corvina*, 14(1901), 2, 5.

²⁸⁶ W. [WIESNER Jakab] 1905, 3, 16.

²⁸⁷ W. [WIESNER Jakab] 1906, 4, 18–19.

²⁸⁸ FRANKÉ 1906, 5, 24–25; 1906, 6, 28–30; SCHÖN 1906, 6, 30; STEINHOFFER 1906, 7, 34; [WIESNER Jakab] 1909a, 17, 113–114.

²⁸⁹ *Jegyzőkönyv a Magyar Könyvkereskedők Egyletének folyó évi november hó 27-én tartott közgyűléséről* 1910, 33, 203–204; *Corvina*, 33(1910), 34, 216. A bizottság tagjai voltak: Bach János, Benkő Gyula, Gárdos Alfréd, Gabos Soma, Heumann Leó, Hegedűs Sándor, Kerpel Izsó, Kovács János, Kemény Miksa, Láng József, Noseda Tivadar, Ranschburg Gusztáv, Ranschburg Viktor, Révai Ödön, Szilágyi Béla, Schwarcz Károly, Várnay Dezső, Vészi Dezső, Vitéz H., Victor Manó, Wiesner Jakab és Wolfner József.

²⁹⁰ *Corvina*, 34(1911), 34, 215–216.

²⁹¹ *Corvina*, 36(1913), 35, 229.

²⁹² Révai Nagy Lexikona, XII, 146. (Könyvkereskedelem)

²⁹³ *Corvina*, 40(1917), 4, 19. (Lantos Adolfot veszik fel)

már egyre több ilyen példa fordult elő.²⁹⁴ A csoportos felvételek csúcsa az 1918 júniusában felvett 22 új tag,²⁹⁵ amelyet további bővítések követtek.²⁹⁶ Időközben azonban szétesett és összeolvadt a magyar könyvszakma. 1918. március 24-én alakult meg a Budapesti Könyvkereskedők Egyesülete (ide léptek be az antikváriusok),²⁹⁷ 1918. július 26-án a Magyar Könyvkiadók Egyesülete,²⁹⁸ majd 1919 decemberében újra egyesült az összes szétforgácsolódott egylet (és itt most nem foglalkozom a zeneműkiadókkal).²⁹⁹

Csakhowy közben olyan új, tömeges könyvterjesztési módok alakultak ki, mint a napilapok (pl. *Est*, *Pesti Hírlap*, *Érdekes Újság*, *Tolnai Világlapja*) vagy a vasúti elárúsítás (Általános Beszerzési Rt.). A háború végén az Általános Beszerzési Rt. és az *Est* kb. 1750 árusítóval és 8–10 000 rikkancsral dolgozott, míg az egylet tagjainak száma mindössze 410 volt.³⁰⁰ A hagyományos könyvkereskedelem végképp elvesztette korábbi súlyát.

Emellett a történelem is közbeszólt: a trianoni békeszerződés következtében a magyar könyvpiac egyharmada „kifutott” az egész szakma lába alól. Az 1919-ben létrejövő (rövid életű) tanácsköztársaság pedig, ha lehet, még bizonytalanabb állapotokat teremtett: a közoktatásügyi népbiztosság 25. számú rendelete³⁰¹ szocializálta a könyvkereskedéseket. Az antikváriumokat magánkézből hagyták ugyan, de agyonszabályozták a tevékenységüket. Nem sok jóra utalt azonban a könyvkereskedők szaklapjában 1919 júliusában megjelent irányadó cikk, amely szerint „ezekre a mai antikváriumokra, legalább is azok legnagyobb részére, egy szocialista államban szükség nincsen”.³⁰²

Ám hiába volt minden politikai változás, hiába üldözték az antikváriusokat még háborús uzsorázás vádjával is,³⁰³ a fővárosi sajtó az első világháború végén semmi változást nem tapasztalt: „csupa zsúfolt antikváriumot láttunk Budapesten”.³⁰⁴

²⁹⁴ *Corvina*, 40(1917), 16, 70. (kilenc új tag); *Corvina*, 41(1918), 5, 21. (Stemmer Ödön); *Corvina*, 41(1918), 7, 36. (Goldgruber Mór és Wottitz József); *Corvina*, 41(1918), 15, (hét új tag, köztük Győző A. Andor és Aczél Bertalan).

²⁹⁵ *Corvina*, 41(1918), 18, 93; 22 új tag 1918, 18, 94.

²⁹⁶ *Corvina*, 41(1918), 24, 135 (kilenc új tag); *Corvina*, 41(1918), 35, 185 (kilenc új tag).

²⁹⁷ *Jegyzőkönyv a Budapesti Könyvkereskedők Egyesülete 1918. március 24-én megtartott alakuló közgyűléséről* 1918, 10, 48–50.

²⁹⁸ *Magyar Könyvkiadók Egyesülete* 1918, 23, 131.

²⁹⁹ *Az új egyesülés* 1919. nov. 30, 1–2; *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Országos Egyesülete* 1919, 2.

³⁰⁰ *Corvina*, 41(1918), 21. (Wiesner Jakab utolsó titkári jelentése)

³⁰¹ *A közoktatásügyi népbiztosság 25. K. N. számú rendelete* = *Corvina* 1919, 13–15, 47.

³⁰² *VEDRESS* 1919, 19, 89–91.

³⁰³ *TÁBORI* 1918, 198, 11; *Le kell törni a könyvuzsorát* 1918, 156, 8. (Ekkor Politzer Zsigmond, Pfeiffer Manó, Bródy József és a Kühn antikvárium ellen indult eljárás.)

³⁰⁴ *Diákok cserekönyvüzlete* 1918, 210, 4.

Hivatkozott irodalom

- A balassagyarmati múzeum tolvajai* = *Független Magyarország*, 4(1905), 1313, 11.
- A betű mérge* = *Borsszem Jankó*, 41(1908), 47, 6.
- A bolond könyvek bolondjai* = *Tolnai Világlapja*, 11(1911), 24, 1468.
- A «Budapesti víg asszonyok»* = *Magyar Hirlap*, 8(1898), 293, 11.
- A Czenczi néni kosarából* = *Borsszem Jankó*, 26(1893), 13, 6.
- A Ferrer-eset nálunk* = *Borsszem Jankó*, 42(1909), 43, 8.
- A hála* = *Magyarország*, 14(1907), 167, 11.
- A jogtalanul kiadott regény* = *Pesti Napló*, 50(1899), 39, 12.
- A közoktatástügyi népbiztosság 25. K. N. számú rendelete* = *Corvina*, 42(1919), 13–15, 47.
- A kultuszminiszter, a tankönyvkiadók, a papírgyáarak, a szegény szülők és a hős antikváriusok* = *Az Est*, 8(1917), 120, 6.
- A magyar könyvkereskedők egylete* = *Pesti Napló*, 37(1886), 231, 1.
- A magyar könyvkereskedők egylete 1887. augusztus 20-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyve* = *Corvina*, 10(1887), 25, 107.
- A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Országos Egyesülete* = *Corvina*, 42(1919), 2.
- A magyar nyelv teljes szótára*, szerk. Ballagi Mór Bp., Franklin Társulat, 1867, II.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1967, I.
- A makulatúra mint irodalmi per tárgya* = *Ügyvédek Lapja*, 5(1888), 15, 2–5.
- A megbüntetett trafikos* = *Pesti Napló*, 46(1895), 22, 6. (Grossmann Jakab, Miskolcon.)
- A meglopott múzeumi könyvtár* = *Az Ujság*, 5(1907), 76, 13.
- A Párisi Áruház katasztrófája* = *Budapesti Napló*, 8(1903), 254, 9.
- A pornográfia ellen* = *Kakas Márton*, 17(1910), 44, 6.
- A szemérmetlen kirakatok* = *Budapesti Hirlap*, 17(1897), 155, 9.
- A szenny-kufárok ellen* = *Corvina*, 26(1903), 3, 17.
- A Szerb-Nagy-Szent-Miklósi Magy. Kir. Állami „Berta” Polgári Fiúiskola értesítője az 1900–1901. tanévről*, Nagyszentmiklós, Wiener Nathan, 1901, 45.
- A t. Házból* = *Pesti Hirlap*, 9(1898), 297, 3.
- A tanári tiszteletpéldányokról* = *Az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye*, 46(1912), 32–33, 749.
- A tékozló fiú* = *Budapesti Hirlap*, 9(1889), 358, 2.
- A Zimándy könyve* = *Magyarország*, 7(1900), 107, 5–6.
- Adalék az uzsoravétség fogalommeghatározásához* = *A Jog*, 8(1889), 52, 23–24.
- ADLER Ignác, *Még egynehány szó az antiquariusok kartelljéről* = *Corvina*, 20(1897), 35, 195.
- Adomák* = *Az Üstökös*, 13(1870), 2, 22.
- AEGROTUS, *Irodalmi dugáru* = *Corvina*, 28(1905), 2, 9.
- ALFA, *Erkölc-srendörök* = *Budapesti Hirlap*, 21(1901), 267, 1.
- ALIQUIS [TETTEY NÁNDOR], *Könyvkereskedelmünk mizériái. (Egy szortimenter töprenkedései)* = *Corvina*, 9(1886), 2, 7.
- ANDOR József, *Irodalom és pornográfia* = *Élet*, 10(1918), 37, 842.

- Antikváriusok háborúja* = *Fővárosi Lapok*, 34(1897), 65, 3.;
- Antikváriusok sajtópöre* = *Magyar Hirlap*, 7(1897), 244, 10.;
- Antikváriusok tiltakozása* = *Fővárosi Lapok*, 1893, 273, 2234.
- Antiquarium* = *Tolnai Világlapja*, 3(1903), 28, 24.
- Antiquarium és könyvkereskedés* = *Tolnai Világlapja*, 3(1903), 40, 31.
- Antiquarium megnyitása* = *Pesti Napló*, 40(1889), 328 (esti kiadás), 2.
- Antiquarium Pécssett* = *Pécsi Figyelő*, 20(1892), 78, 4. (Valentin Károly)
- Antiquariusok* = *Corvina*, 21(1898), 22, 109.
- Antiquar-könyvkereskedés a fővárosban* = *Religio*, 1889, 13, 103–104.
- á-r., *Egy kis lamentáció* = *Fővárosi Lapok*, 1893, 292, 2393.
- ARIC [ADLER Ignác], *Az antiquariusok kartellje* = *Corvina*, 20(1897), 34, 189.
- ARIC [ADLER Ignác], *Mit is akarnak az antiquáriusok?* = *Corvina*, 19(1896), 25, 280–281.
- Árulják a Szanint!* = *Ellenzék [Kolozsvár]*, 30(1909), 89, 4.
- Az antikváriusnál* = *Pesti Napló*, 9(1904), 288, 16.
- Az antikváriusok* = *Hazánk*, 7(1900), 199, 6.
- Az antiquárius, mint orgazda* = *Pesti Hirlap*, 30(1908), 34, 22.
- Az én naplóm* = *Zászlónk*, 2(1903), 1, 15.
- Az erkölcstelen képek* = *Budapesti Hirlap*, 17(1897), 152, 8.
- Az erkölcstelen könyvek (Jelenet a tisztelt Házból)* = *A Hét*, 9(1898), 37, 585–586.
- Az iskolakönyv és az ódondász* = *Corvina*, 38(1915), 25, 101.
- Az olcsó könyvek* = *Az Ujság*, 5(1907), 96, 19.
- Az őszi szezon* = *Pesti Napló*, 50(1899), 247, 7.
- Az új egyesülés* = *Corvina*, 42(1919), nov. 30, 1–2.
- B. L., *Szaporodunk* = *Corvina*, 20(1897), 8, 45.
- BALOGH Arthur, *Könyvekről, írókról és kiadókról* = *Fővárosi Lapok*, 31(1894), 37, 309.
- BARTA Lajos, *A szortiment védelme* = *Corvina*, 27(1904), 1, 2–3.
- BÁTTASZÉKY Lajos, *Szilveszteri románc* = *Független Magyarország*, 2(1903), 642, 1.
- Betörés* = *Pesti Hirlap*, 13(1891), 261, 7.
- Bojkottált antikvárius* = *Magyar Polgár [Kolozsvár]*, 23(1900), 88, 4.
- Bojkottált könyvkereskedő* = *Budapesti Hirlap*, 17(1897), 65, 10–11.
- Budapest és az epidémiák, Beszélgetés dr. Gerlőczy Zsigmonddal* = *Pesti Napló*, 61(1910), 206, 6.
- Budapesti cím- és lakjegyzék, 1881–1907*, Bp., Franklin-Társulat.
- CATHERIN, *Flavigny grófnő* = *Ország-Világ*, 16(1895), 21, 332.
- CERBERUS, *Tatárjárás* = *Corvina*, 25(1902), 23, 102. (Vass József körleveleiről.)
- Claudine házassága* = *Független Magyarország*, 4(1905), 1177, 12.
- CZÁNGI RELDA [ADLER Ignác], *Libris humor* = *Corvina*, 17(1894a), 11, 39.
- CZÁNGI RELDA [ADLER Ignác], *Libris humor* = *Corvina*, 17(1894b), 23, 87.
- CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1867, IV.
- Csodálatos* = *Bolond Istók*, 41(1918), 25, 7.
- dé, *A harmadik alapvizsga* = *Pesti Napló*, 62(1911), 253, 14.
- DÉLIBÁB, *A Wodianer-bacilus* = *A Hét*, 12(1901), 37, 605–606.
- Diákok cserekönyvüzlete* = *Az Ujság*, 1918, 210, 4.

Disznóságok = *Magyar Hirlap*, 7(1897), 253, 13.

DOLESCHALL Alfréd, *A pornographia elleni védekezés* = *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2(1909), 3, 197.

Egressy a színészoktatásról = *Pesti Napló*, 68(1917), 35, 15.

EGY KIADÓ, *A kiadó álláspontja* = *Corvina*, 29(1906), 11, 56.

Egy veszélyes kirakat = *Magyar Polgár [Kolozsvár]*, 23(1900), 78, 5.

Egykor és most = *Corvina*, 28(1905), 7, 43.

EISENSTEIN, Jacques, *Der Antiquarbuchhandel in Österreich und Ungarn = Oesterreich-Ungarische Buchhändler-Korrespondenz, Festnummer anlässlich des 50jährigen Bestehens 1860–1910*, Red., Carl Junker, Wien, Hollinek, 1910, 62–69.

ELEK Artúr, *Magántudósok* = *Nyugat*, 5(1912), 20, 620.

Elítélt könyvkötő és antikvárius = *Pesti Napló*, 49(1898), 57, 10.

Erkölcsei veszedelem = Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1894–1895, Bp., Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1895.

Erkölcstelen nyomtatványok = *Pesti Napló*, 48(1897), 51, 9.

Értékemelkedés = *Pesti Hirlap*, 14(1892), 300, 19.

Értesítő a budapesti Református Főgimnáziumról az 1905–1906. tanévben, Bp., Buschmann Ferenc, 1906.

Értesítő a budapesti Református Főgymnásiumról az 1897–98. tanévben, Bp., Buschmann F. könyvnyomdája, 1898.

Esti levél, Iskolai könyvek = *Pesti Hirlap*, 23(1901), 244, 9.

Esti levél, A kirakat = *Pesti Hirlap*, 26(1904), 316, 12.

Esti levél, Iskolai könyvek = *Pesti Hirlap*, 23(1901), 244, 9.

Esti levél, Pénzszerzés = *Pesti Hirlap*, 26(1904), 292, 12.

ETREPATAKY Nándor, *Karácsonyi könyvvásárlás* = *Magyar Szemle*, 4(1892), 51, 605.

FALK Richard, *Gontran lovag* = *Magyarország*, 8(1901), 266, 2.

Familienbuch = *Budapesti Napló*, 4(1899), 282, 7. (Szó szerinti utánközlése: *Ének a mi antiquariusainkról* = *Corvina*, 22[1899], 30, 160.)

Faublas – Zolától = *Hazánk*, 8(1901), 148, 6.

FERENCZI Károly, *A szortiment hanyatlása* = *Corvina*, 28(1905), 34, 216.

FERENCZI Zoltán, *A könyvtáratan alapvonalai*, Bp., Athenaeum, 1903, 140.

F–f, *A szortiment védelme I. Visszhang Barta Lajos cikkére* = *Corvina*, 27(1904a), 2, 8.

F–f, *A szortiment védelme IV.* = *Corvina*, 27(1904b), 8, 46–47.

FRANCISCUS, *Könyvvásár után* = *Corvina*, 17(1894), 30, 123.

FRANKE Pál, *Kibontakozás. Szélgjegyzetek a «Corvina» i. e. 4-ik számában «Kibontakozás» címmel megjelent cikke* = *Corvina*, 29(1906), 5, 24–25.

Fületlen gombok = *Borsszem Jankó*, 16(1883), 40, 8.

GALLUS, *Írói dicsőség* = *Vásárhely és Vidéke*, 10(1892), 39, 2.

GASPARONE, *Az antiquariusnál* = *Pesti Napló*, 42(1891), 296, 1.

GERGOLOVITS Vilmos, *A kirakat parazitái* = *Corvina*, 27(1904), 32, 185.

GROSSMANN B. UTÓDA, *Tisztességtelen verseny* = *Corvina*, 28(1905), 19, 113–114.

GULYÁS Pál, *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése*, Bp., Athenaeum, 1909.

- GULYÁS Pál, *Oesterreich-Ungarische Buchhändler-Korrespondenz. Festnummer anlässlich des 50jährigen Bestehens 1860—1910. Red. v. Karl Junker, Wien, 1910, Hollinek-testvérek kny. 4- r. 98, 110, 24, 45. 1. = Magyar Könyvszemle, 18(1910), 2, 173–178.*
- GYALUI Farkas, *Irodalmi üzérkedés, Tisztességtelen irányzat a könyvpiacra = Fővárosi Lapok, 33(1896), 249, 5.*
- Gyanús könyvek = *Budapesti Hirlap, 28(1908), 36, 18.*
- GYÖRGY Aladár, *Akik az irodalomból élnek = Nemzet, 2(1883), 141, melléklet.*
- H. V. = *Corvina, 30(1907), 7, 36.*
- HAHN Dezső, *Megjegyzések a nemi betegségek prophylaxisához = Gyógyászat, 44(1904), 17, 267.*
- Halálozás = *Corvina, 37(1914), 27, 152.*
- Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785 = *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból, IV. köt., Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1906.*
- HARASZTI Károly, *A legelső pesti antiquar könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár a XIX-ik század elején = Corvina, 36(1913), 13, 66–68.*
- Hogy kell könyvet eladni? = *Pesti Napló, 57(1906), 39, 11.*
- Horovitz Fülöp 1813–1886 = *Corvina, 9(1886), 36, 152–153.*
- i. -l., *Lámpagyújtás után (Fővárosi séták) = Pesti Hirlap, 5(1883), 113, 10.*
- ...i ...f, *Rabatt minimum és rabatt maximum! = Corvina, 15(1892), 21, 89.*
- Irodalmi dolgok = Székely Lapok [Marosvásárhely], 39(1899), 31, 3.*
- IRONICUS, *Vakáció után = Pesti Napló, 38(1888), 242, 1.*
- Ismertető antiquar-jegyzék = Pesti Hirlap, 10(1888), 358, 4.*
- Ismét az antiquarius = Corvina, 28(1905), 3, 18.*
- Irodalmi pör = Budapesti Hirlap, 13(1891), 347, 3–4.;*
- Irodalmi per = Corvina, 23(1900a), 3, 15.*
- Irodalmi per = Magyar Nemzet, 19(1900b), 188, 7.*
- Izgalmas tüntetés a fővárosban = Pesti Napló, 68(1917), 162, 2.*
- Jánosi a toloncházban = Pesti Hirlap, 32(1910), 120, 15.*
- JÄGER Gusztáv, *Harc nagyban – kicsinyben = Corvina, 27(1904), 10, 59–61.*
- JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997, 219–229.*
- JAKÓ Zsigmond, *Burián Pál (1790–1860), Erdély első antikváriusa = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK, 1998, 523–535.*
- Jánosi a toloncházban 1910, /120, 15.*
- Jegyzőkönyv = Corvina, 27(1904), 24, 133.*
- Jegyzőkönyv a Magyar Könyvkereskedők Egylete Vidéki Szövetségének Kassán 1903. május 31-én tartott alakuló gyűléséről = Corvina, 26(1903), 17, 86.*
- Jegyzőkönyv a Magyar Könyvkereskedők Egyletének folyó év november hó 22-én tartott közgyűléséről = Corvina, 31(1908), 34, 220–222.*
- Jegyzőkönyv a Magyar Könyvkereskedők Egyletének folyó évi november hó 27-én tartott közgyűléséről = Corvina, 33(1910), 33, 203–204.*

- Jelentése a Magyar Könyvkereskedők Egylete választmánya által az antiquáriusoknak az Egyletbe belépése kérdésének tanulmányozására kiküldött hattagú bizottságnak* = *Corvina*, 29(1906), 12, 60–61.
- Jegyzőkönyv a Budapesti Könyvkereskedők Egyesülete 1918. március 24-én megtartott alakuló közgyűléséről* = *Corvina*, 41(1918), 10, 48–50.
- JENŐ Sándor, *Óvodász* = *Magyar Nyelvőr*, 28(1899), 560.
- k. b. [KÖHALMI BÉLA], *Strófák a kiadók budapesti nemzetközi kongresszusa alkalmából* = *Könyvtári Szemle*, 22(1913), 2, 6.
- KALAPÁCS, *Néhány szó az antiquariusokról* = *Corvina*, 26(1903), 8, 40; 9, 45–46.
- KÁLLAY Zoltán, *Jogi szeminárium* = *Egyetemi Lapok*, 22(1909), 14–15, 25.
- KARINTHY Frigyes, *Eladom a könyvem* = *Az Ujság*, 12(1914), 52, 40; *Borsszem Jankó*, 48(1915), 36, 6.
- Kaszinótag* = *Kakas Márton*, 5(1898), 48, 14.
- Kedvező alkalom üzletmegvételre* = *Corvina*, 28(1905), 18, 112.
- KISS József, *A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig* = *Magyar Könyvszemle*, 95(1979), 1, 58.
- KISZLINGSTEIN Sándor, *A könyv* = *Corvina*, 23(1900), 11, 58–59.
- KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 119–120.
- Könyvirodalmunk hanyatlása* = *Uj Fővárosi Lapok*, 1(1897), 6, 2.
- Könyvesboltok* = *Pesti Hirlap*, 32(1910), 183, 11.
- Könyvkereskedői műszavak* = *Corvina*, 7(1884), 19, 75
- Könyvkereskedők és antiquáriusok* = *Corvina*, 17(1894), 3, 10–11.
- Könyvkereskedők és antiquáriusok harca* = *Budapesti Hirlap*, 13(1893), 271, 8.
- Könyvkötő és ódondász* = *Magyarország*, 5(1898), 55, 9.
- Könyvtolvajok* = *Nemzet*, 2(1883), 283, 2.
- KRÓNIKÁS, *Egyről-másról*, *Budapesti levél* = *Pécsi Napló*, 11(1902), 199, 3.
- KRÓNIKÁS, *Napról-napra*, *Bús elmélkedések* = *Corvina*, 21(1898), 13, 71.
- KRÚDY Gyula, *Az irodalom orgazdái* = *Magyarország*, 24(1917), 128, 7.
- KRÚDY Gyula, *Kékszalag hőse* = *Pesti Napló*, 82(1931), 19, 18; 82(1931), 31, 44.
- Kufárok az egyetem templomában* = *Pesti Napló*, 55(1904), 253, 5.
- Küzdelem a pornográfia ellen* = *Magyar Közigazgatás*, 29(1911), 6, 2.
- l. n., *A H. V. elszámolás* = *Corvina*, 35(1912), 2, 12.
- Látogatás a francia irodalom jeleseinél* = *Pesti Hirlap*, 34(1912), 84, 130.
- Le kell törni a könyvujsorát* = *Népszava*, 46(1918), 156, 8.
- L–l: *Zsibárusok a könyvpiacon* = *Magyar Szemle*, 11(1899), 39, 458.
- Lopás a fővárosi statisztikai hivatalban* = *Ellenőr*, 12(1880), 635, 4.
- Lopás a Nemzeti Múzeumban* = *Az Ujság*, 7(1909), 206, 9.
- LOVIK Károly, *Történetek Thessáról* = *Magyar Hirlap*, 7(1897), 310, 2.
- LUCIÁN, *Felfedező eskü*, *Jelenet a csődbíróság előtt* = *Pesti Napló*, 9(1904), 147, 14.
- Lx-, *Ellenmérget!* = *Pesti Napló*, 56(1905), 48, 9.
- Magyar Antiquariusok Egyesülete* = *Corvina*, 28(1905), 7, 45.
- Magyar Könyvkiadók Egyesülete* = *Corvina*, 41(1918), 23, 131.
- Magyar Pénzügyi Compass 1913–1918*.
- MARCO, *Vándorlások* = *A Hét*, 18(1907), 25, 428.

- Megbüntetett antiquarius = *Corvina*, 31(1908), 5, 33.
- Megcsonkított művek = *Pesti Hirlap*, 21(1901) 286, 5.
- MÉSZÁROS Ildikó, *Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán* = *Budapesti Negyed*, 5(1997), 2–3, 145–162.
- Métely = *Székelly Napló*, 41(1911), 193, 2.
- Mihók-féle Magyar Compass 1906–1909.
- Mócsy Antal meghalt = *Magyar Szó*, 1(1900), 149, 6.
- Múlt és jövő = *Budapesti Napló*, 4(1898), 14, 6.
- Muster-Katalog = *Független Magyarország*, 2(1903), 629, 10. (Szilágyi Béla katalógusairól.)
- Művészet és erkölcs = *Pesti Hirlap*, 22(1900), 76, 1.
- NAGY Ferenc, *A magyar kereskedelmi jog kézikönyve különös tekintettel a bírói gyakorlatra és a külföldi törvényhozásokra*, Bp., Athenaeum, 1904, I.
- NAGY Irma, *Bűnös szerelmek, Egy úrileány vallomásai*, Bp., Magyar, 1908.
- Nagy Magyar Compass, 1916; 1918.
- Néhány szó válaszul Kalapácsnak = *Corvina*, 26(1903), 10, 51.
- NEMÉNYI Imre, *Métely a könyvkereskedelemben* = *Pesti Napló*, 48(1897), 597, 5.
- Nyilatkozat = *Budapesti Hirlap*, 8(1888), 241, 7.
- Nyilatkozat = *Magyarország*, 11(1904), 218, 12.
- Nyitra = *Pesti Napló*, 44(1893), 255, 20.
- Ócska könyvek = *Székelly Nemzet*, 24(1896), 144, 4.
- Ócska könyvek = *Vasárnapi Ujság*, 53(1906), 37, 601.
- Óvás a közönséghez! = *Somogyvármegye*, 4(1908), 288, 6. (Szabó Lipót, Kaposváron.)
- Önállósítás csekély 2000 koronával = *Corvina*, 32(1909), 8, 60.
- Önfeláldozó antikvárius = *Kakas Márton*, 6(1899), 31, 8.
- Övé a dal! = *Pesti Hirlap*, 10(1888), 352, 10.
- Panasz = *Czegléd*, 20(1902), 296, 3.
- Papírkereskedelem = *Pesti Napló*, 32(1910), 23, 23.
- PÁSZTOR Mihály, *Cifra nyomorúság*, Bp., Nap nyomda, 1909. (Átveszi: *Cifra nyomorúság* = *Szeged és Vidéke*, 11[1912], 277, 8.)
- Pénzügyi Compass 1908–1913.
- Pikáns füzet a t. Házban = *Pesti Hirlap*, 9(1898), 248, 9.
- Pikáns képek = *Pesti Hirlap*, 19(1897), 153, 4.
- Pikáns képek és könyvek = *Pesti Hirlap*, 9(1898), 278, 4.
- Pikáns! = *Magyar Génusz*, 6(1897), 36, 579.
- POGÁNY György, *A magyar könyvkereskedelem rövid története*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2004.
- Pornográfia = *Budapesti Hirlap*, 17(1897), 254, 18.
- PORZÓ [ÁGAI ADOLF], «Budapest chez nuit» = *A Hét*, 1(1890), 14, 222.
- R. T., *Tanulmányok* = *Corvina*, 34(1911), 36, 234.
- RANSCHBURG Viktor, *A magyar könyvkereskedelem helyzete és szerepe* = *Corvina*, 23(1900), 3, 13–14. (Ugyanaz megjelent: *Magyar Kritika*, 1900, 8, 106–108.)
- RÉCSAY Viktor, *A pannonthalmi Szent Benedek-Rend központi könyvtára* = *Magyar Könyvszemle*, 4(1896), 1–4, 85.
- Révai Nagy Lexikona, Bp., Révai Testvérek, 1914, XII. (Könyvkereskedelem)

- RÉVAI Sámuel, *Az ódondászat rendezése (Közügyi indítvány)* = *Corvina*, 10(1887), 28, 119; 10(1887), 29, 122–123.
- RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók, Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, I–II, Bp., Révai Testvérek, 1920.
- RICHLI Rezső, *A kétfedelű könyv* = *Soproni Napló*, 14(1910), 71, 8.
- ROB, *Egy kis böjti prédikáció* = *Corvina*, 28(1905), 10, 61.
- RÓNA Béla, *A modern magyar könyvkereskedelem, Szortimenterség, modern antiquariatus* = *Corvina*, 25(1902), 5, 22.
- RÓNA Béla, *A vén antikvárius, Párizsi emlék* = *Magyar Lányok*, 12(1906), 5, 72.
- RÖMER Pál, *Vénusz* = *Somogyvármegye*, 3(1907), 271, 2.
- RUZITSKA Ármán, *Egy égető kérdés!* = *Corvina*, 28(1905), 4, 24.
- RUZITSKA Ármán, *Életemből*, Bp., Anglo Nyomda, 1887.
- SCHÖN Adolf, *A kibontakozás* = *Corvina*, 29(1906), 6, 30.
- SCHRAMM Ede, *Budapester Specialitäten, Levél a szerkesztőhöz* = *Az Ujság*, 4(1906), 37, 12.
- SCHRAM Gusztáv, *Megjegyzések a könyv eladásáról és a könyvkereskedőkről* = *Corvina*, 32(1909), 34, 245–246.
- SEBESTYÉN Árpád, *Mit olvas az ifjúság? (Mételyhintő könyvesboltok)* = *Ellenzék [Koloszvár]*, 26(1905), 59, 1.
- SENNOWITZ Adolf, *A magyarországi antiquar-könyvkereskedelemtől* = *Corvina*, 11(1888), 34, 142–143; 11(1888), 35, 147; 11(1888), 36, 151–152; 12(1889), 1, 2–3; 12(1889), 3, 10–11; 12(1889), 4, 15–16; 12(1889), 5, 17–19; 12(1889), 6, 22; 12(1889), 7, 26–27; 12(1889), 8, 31–32.
- SENNOWITZ Adolf, *Milleniumi előkészületek* = *Corvina*, 18(1895), 32, 132.
- SIMON Melinda, *Egy erdélyi származású bécsi antikvárius és műkereskedő dinasztia: a Kende család* = *Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 494–496.
- SIMPLEX, *Szeptemberi história a kolléga-gyártásról és az apostol-levelekről* = *Corvina*, 25(1902), 27, 122. (Pfeifer Manó, illetve Kostyál Jenő körleveleiről.)
- SÖPRŐ, *Művésznők* = *Magyar Szemle*, 18(1906), 19, 292.
- STEINHOFFER Károly, *Kibontakozás, Levél a szerkesztőhöz* = *Corvina*, 29(1906), 7, 34.
- STEMMER Ödön, *Egy antikvárius visszaemlékezései*, Bp., Szépirodalmi, 1985.
- Strófák a kiadók budapesti nemzetközi kongresszusa alkalmából* = *Könyvtári Szemle*, 22(1913), 2, 6.
- SZANA Tamás, *A szennyos irodalom* = *Pesti Napló*, 42(1891), 4, 1–2.
- SZANA Tamás, *Könyveink sorsa* = *Fővárosi Lapok*, 32(1895), 236, 2728.
- SZANA Tamás, *Métely a kirakatban* = *Magyarország*, 4(1897), 29, 1.
- Szanin-ügy* = *Borsszem Jankó*, 42(1909), 11, 14.
- SZÉKELY István, *Az antikváriusnál* = *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, 37(1903–1904), 706.
- Szemelvények egy antiquarius könyvjegyzékéből* = *Az Üstökös*, 49(1906), 8, 12.
- SZEMERE György, *A Dobay-ház*, Bp., Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata, 1901.
- Szemle* = *Népszava*, 33(1905), 31, 2.
- Szerkesztői posta* = *Corvina*, 20(1897), 17, 93.
- Szerkesztői üzenetek* = *Budapesti Napló*, 3(1898), 279, 7.
- SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, Bp., Hornyánszky, 1902.

- Színházépítési láz = *Pesti Hirlap*, 18(1896), 43, 11.
- SZINI Gyula, *Fifi* = *Tolnai Világlapja*, 18(1918), 34, 8.
- SZINNYEI József, *Irodalmi viszonyaink 1845- és 1888-ban* = *Nemzet*, 7(1888), 50, melléklet.
- „Szíves megemlékezés végett” = *Irodalomtörténeti Közlöny*, 19(1884), 157.
- SZOMAHÁZY István, *Régi könyvek közt* = *Színházi Élet*, 8(1919), 6, 2.
- SZOMORY Dezső, *Egy levél alkalmából* = *Nyugat*, 10(1917), 16, 263.
- TÁBORI Kornél, *A pesti könyvvuzsora* = *Pesti Napló*, 69(1918), 198, 11.
- TÁBORI Kornél, *A ponyvairodalom társadalmi hatása* = *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2(1909), 2, 122–134.
- Tally-hó! Tally-hó! vagy, hogy lesz boldog a magyar* = *Magyar Szó*, 3(1902), 265, 7.
- TARCALI Dezső, *Magyar szortiment könyvkereskedők szövetsége* = *Corvina*, 27(1904), 11, 65, 66.
- TARCAZAY György, *Irodalom és könyvterjesztés* = *Magyar Kultúra*, 5(1917), 13–14, 596.
- THEWREWK István, *József főhercegnél Fiumében* = *Magyar Génusz*, 1(1892), 7, 101.
- Tévedés* = *Fővárosi Lapok*, 25(1888), 52, 375.
- Tisza Kálmán könyvvásárlása* = *Budapesti Hirlap*, 12(1890), 349, 4.
- Tíz könyvkereskedő a vádlottak padján* = *Pesti Napló*, 64(1913), 13, 16.
- Tolvaj a főv. stat. hivatalban* = *A Hon*, 18(1880), 344, 3.
- Tolvaj sztenográfia* = *Pesti Napló*, 48(1897), 294, 9.
- TÓTH Béla, *Egy apának* = *Pesti Hirlap*, 21(1899), 29, 3.
- TRAVELLER, *A könyvkiadások* = *Magyar Szemle*, 10(1898), 37, 434.
- tt, *Családapák és családanyák!* = *Magyar Kultúra*, 1(1913), 541.
- Új Szanin kiadás* = *Corvina*, 32(1909), 11, 81.
- Üzérkedés az egyetemen* = *Alkotmány*, 9(1904a), 218, 6.
- Üzérkedés az egyetemen* = *Alkotmány*, 9(1904b), 219, 6.
- Üzérkedés az egyetemen* = *Corvina*, 27(1904), 26, 147.
- Üzérkedés az egyetemen* = *Magyar Nemzet*, 23(1904), 219, 5.
- Üzérkedés az egyetemen* = *Magyarország*, 11(1904), 219, 8.
- VÁRADI Ödön, *Séta az antiquarius boltok előtt* = *Corvina*, 23(1900), 17, 88.
- VEDRESS János, *Az antiquar-könyvkereskedések jövőjéről* = *Corvina*, 42(1919), 19, 89–91.
- Véres botrány Zimándy könyve miatt* = *Szabadság [Nagyvárad]*, 27(1900), 90, 4–5.
- Veszedelemes vendég* = *Pesti Hirlap*, 23(1901), 195, 14.
- VESSZŐ, *A pikáns Armand barátai* = *A Hét*, 12(1901), 8, 125–126.
- Vidéki könyvkereskedők szövetsége* = *Magyar Kereskedők Lapja*, 23(1903), 23, 6.
- W. [WIESNER Jakab], *Egy égető kérdés* = *Corvina*, 28(1905), 3, 16.
- W. [WIESNER Jakab], *Kibontakozás* = *Corvina*, 29(1906), 4, 18–19.
- WIESNER Jakab, *Egyesületünk és a magyar könyvkereskedelem* = *Corvina*, 28(1905), 26, 152–156; 28(1905), 27, 162–166; 28(1905), 28, 171–174.
- [WIESNER Jakab], *Ki lehet egyesületünk tagja?* = *Corvina*, 32(1909a), 17, 113–114.
- [WIESNER Jakab], *Ki lehet egyesületünk tagja? (Második közlemény)* = *Corvina*, 32(1909b), 19, 128.
- xy, *Hadüzenet* = *Corvina*, 20(1897), 28, 157.
- X-Y, *Levél a szerkesztőhöz* = *Corvina*, 21(1898), 22, 109–110.
- Zarándoklás az antikváriushoz* = *Budapesti Napló*, 5(1900), 168, 6.

ZUBOLY [BÁNYAI ELEMÉR], *Villamos színházak = Pesti Napló*, 57(1906), 350, 5.
 ZUBOLY [BÁNYAI ELEMÉR], *A Gyölde = Pesti Hirlap*, 31(1909), 175, 34.

Simon, Melinda

The plebeians of the book trade – Modern antiquarian bookshops in Hungary in the late 19th and early 20th centuries

Modern research is revealing more and more about the prominent figures of the 19th-century Hungarian book trade. In contrast, the Hungarian literature on the antiquarian book trade is almost completely neglected – the few existing publications deal only with *academic antiquarian bookshops*. These ‘gentlemanly’ establishments were located in the heart of the capital, had museum-quality stock and a select clientele.

However, the last two decades of the 19th century also saw the rapid proliferation of so-called *modern antiquarian bookshops*, which sold large quantities of new books, too. The rapid development of cultural life and cities (especially the capital) in the early 1880s led to a huge increase in the demand for books. These new businesses met this demand by selling new or second-hand books at a fraction of the retail price.

According to the rules of the Hungarian Booksellers’ Association, books could not be sold below the retail price. The owners of antiquarian bookshops were not allowed to be members of the Association (due to their lack of qualifications), but as a result, they were not subjected to these restrictions either. These firms attracted a huge crowd of customers, thus causing a significant loss of income for their ‘aristocratic’ bookseller counterparts.

The Hungarian Booksellers’ Association watched the spread of this new type of business with a reserved, contemptuous attitude. In their official newspaper, they referred to them using harsh terms such as “scoundrels”, “poachers”, “parasites”, and their disapproval often had anti-Semitic overtones.

By the early 20th century, however, when many small bookshops were already on the verge of bankruptcy, their resentment had turned to fear. Despite this, the Booksellers’ Association continued to cling to its regulations and would not listen to the few internal reformers who advocated the admission of antiquarian booksellers. So, in 1895, an alternative organisation, the Hungarian Antiquarian Booksellers Association, was set up. However, in the absence of their journal (and other manifestations), it is extremely difficult to gather information about them, their numbers and their activities. This is the gap the author attempts to address.

Keywords: book trade, modern antiquarian bookshops, 19th century, second-hand books, 20th century, Hungarian Booksellers’ Association, Hungarian Antiquarian Booksellers Association, Hungarian Antiquarian Booksellers’ Association.

KÖZLEMÉNYEK

Bánfihunyadi János asztrológiai kézirata. Idén februárban elektronikus levelet kaptam egy jónevű londoni antikvárium munkatársától, aki arról értesített, hogy megvettek egy 17. századi asztrológiai kéziratos kötetet, amelynek szerzője három nyelven írt bele feljegyzéseket, nemcsak latinul és angolul, hanem magyarul is. Sara Trevisan, aki a Sokol antikváriumban ezt a kéziratot katalogizálásra előkészítette, azért fordult hozzám, mert sikerült kiderítenie, hogy a 149 lapból álló quarto formátumú kézirat szerzője magyar volt, méghozzá nem más, mint Bánfihunyadi János (1576–1644) aranyműves, alkimista és vegyész, aki élete nagyobb részét Londonban töltötte. A jól olvasható kéziratot két horoszkóp leírása alapján¹ lehetett azonosítani, az egyik Dorothy Coulsonról, Bánfihunyadi angol feleségéről, a másik pedig fiáról, a nagy gonddal nevelt ifjabb Bánfihunyadi Jánosról, angol néven Hans vagy John Hunniadesről készült. Sara Trevisan arra kért, írjak meg neki mindent, amit tudok Bánfihunyadi Jánosról, a rózsakeresztesekkel is kapcsolatot tartó tudósról, akiről sok évvel korábban tanulmányt közöltem az *Ambix* című, alkímiával foglalkozó folyóiratban, és akivel nemrég egy újabb tanulmányban foglalkoztam.² Levelére azonnal válaszoltam és nem sokkal később fel is kerestem a Sokol antikváriumot, ahol kezembe vehettem és átlapozhattam ezt a becses kéziratot, amelyet azóta megvett, de még nem katalogizált egy amerikai intézmény.³

A kézirat szép bőrkötése az előzéklapok vízjelei alapján 1759 után készült, ezután egy ideig, mint azt az előtábla belső oldalára ragasztott, címeres exlibris tanúsítja, William Monsonnak, Burton hatodik bárójának (1796–1862) tulajdonában volt. A kötet bejegyzései többnyire fekete, néha piros és zöld tintával készültek, pár oldal bejegyzésein kívül mind Bánfihunyadi János másutt is fellelhető, így általam már ismert kézírásával. A latin szöveg főleg Heinrich Rantzau német asztrológus *Tractatus astrologicus, de genethliacorum thematum iudiciis pro singulis nati accidentibus* című művének másolata, de Bánfihunyadi egy antik római szerző, Marcus Manilius asztrológiai versét is bemásolta. A magyar nyelvű, főleg horoszkópkészítésre vonatkozó megjegyzések csak a kézirat közepe táján kezdődnek, a *Modus Erigendi Coeleste Thema per Tabula Domorum* cím alatt, amelyet Bánfihunyadi egy másik, oxfordi kéziratban találhatott,⁴ és azonnal látni, milyen nehézséget okozott az erdélyi születésű magyar szerzőnek a még nem létező magyar csillagászati, illetve asztrológiai szaknyelv keresése. Példaként hadd idézzek pár mondatot az eredeti helyesírással:

¹ Valószínűnek tűnik, hogy a kézirat egy része elveszett, és ez tartalmazta a fenti két horoszkópot, amelyről csak a kézirat végén olvasható feljegyzésből tudunk.

² GÖMÖRI 1977, 170–174. Magyar változata: GÖMÖRI 1978, 93–99; Uő 1989, 66–73.

³ A kézirat, amelyet a Sokol Books az Országos Széchényi Könyvtárnak is felajánlott, több tízezer euróért kelt el.

⁴ A kézirat, amelyet John Killingworth birtokában volt, jelenleg a Bodleian könyvtárban található meg a Houzeau-Lancaster I., 4586 jelzet alatt. Az adatot Sara Trevisan katalógusleírásából vettem át.

Mikoron imár az Ephimeridisben aszt az esztendőt az melikben az ember találtad apontében (?) az Holnapbol es az holnapnak napiát, az órák minútáinak es az ottani Almunelnak tablaian asztis ki kerested az micsoda planeta gubernalt annak mind ide fel baligcsen (?) megh hallad mint kell ki keresed.⁵

Miért és kinek írta magyarul Bánfihunyadi ezeket az utasításokat? Joggal feltételezhető, hogy fiának, aki éppen 1638-ban töltötte be a 19. évét, és azért magyarul, hogy senki más ne értse és ne tudjon az ő módszerével horoszkópokat készíteni.

Magával Bánfihunyadival az első *Ambix*-cikk után elég sokat foglalkoztam, írtam róla magyarul és angolul is, többek között egy tanulmányt a skót–lengyel John Jonsonnal való kapcsolatáról.⁶ Később közzétettem egyetlen fennmaradt angol nyelvű levelét, amelyet William Oughtred matematikusnak írt.⁷ Utóbbiból kiderül, milyen fontosnak tartotta az idősebb Bánfihunyadi János, hogy fia jól elsajátítsa az algebrát, amiért mint jómódú ember megfelelő módon tudott fizetni Oughtrednek.

De visszatérve magára az asztrológiai kéziratra, az Rantzau táblázatain kívül még tartalmaz számításokat a 16. századi francia Claude Dariot és egy „Anglicus Autor”-ként jelölt, 17. századi angol alkimistától is, az utóbbiban Trevisan Bánfihunyadi barátját, a népszerű William Lillyt véli felismerni.⁸ Bánfihunyadi, aki 1633-ban már órákat adott a Gresham College-en kémiai és metallurgiából, valószínűleg 1634-ben kezdte a kéziratot, erre mutatnak annak „almuten” (a legerősebb bolygó) számításai, valamint „ephemerides”-e az 1633–1634-es évre, de a kézirat utolsó lapjain már az 1638-as évre vannak számítások, ami folyamatos feljegyzésekre mutat. A kézirat elveszett része azért lett volna különösen érdekes, mert az tartalmazta az ifjabb Bánfihunyadi János horoszkópját, aki vagyonos emberként 1696-ig élt Londonban.⁹

Ennek a Bánfihunyadi-kéziratnak talán a legfontosabb része az egyes városokról készített horoszkóp-sorozat, amelyből kiderül, hol járt a magyar tudós, mielőtt angol földre lépett volna. A kézirat 48. lapján három erdélyi város horoszkópját olvashatjuk, ezek Nagybánya („Rivuli Minerorum”), ahol a szerző született, Gyulafehérvár („Alba Julia”), ahol valószínűleg tanult és Kolozsvár („Klausenburg”), ahol egy ideig élt. Természetesen London is szerepel a horoszkópok között, de a Német-római Birodalom területéről csak egyetlen város: a protestáns egyeteméről híres, magyar peregrinusok által gyakran útba ejtett, Odera melletti Frankfurt. Az asztrológiai kéziratban szerepelnek Origanus, azaz David Origanus-Tost (1558–1628/29) táblázatai, akivel a magyar aranyműves és alkimista személyes kapcsolatban is állhatott Frankfurtban.

Ez a tény viszont megcáfolja korábbi elméletemet, amely szerint Bánfihunyadi kapcsolatban állt volna a tudós Móric herceggel, Kassel urával és Szenci Molnár Albert pártfogójával, és rá vonatkozna az oxfordi magyar Bibliába kézzel beírt versnek az a része mely szerint a „Princeps doctissimus ille/ CATORUM MUSAS qui pius usque fovet.”¹⁰ Ezt a hipotézisemet Martyn Rady is elfogadta,¹¹ bár minden a fenti két latin sor értelmezésén múlik: mivel Móric herceg maga nem volt történetíró, ma úgy látom, a „nagyon tudós fejedelem” kitétel csakis az angol királyra, I. Jakabra vonatkozhat. Utóbbinak *Basilikón dórón* című művét, amely „a fia tanitásaért királyi ajándéka” a kor egyik legnépszerűbb írásának számított, több nyelvre, köztük magyarra is lefordították: Szepsi

⁵ A Sokol-kézirat 20241215–124540 sora alapján.

⁶ GÖMÖRI 2004, 35–52.

⁷ GÖMÖRI 2017, 481–483. „[Oughtred] életében híresebb volt külföldön, mint hazájában, idegen matematikusok jöttek Angliába, hogy konzultáljanak vele”, lásd: SCURR 2015, 221.

⁸ Ld. 2. lábjegyzet: Trevisan-katalógus.

⁹ Síremléke a londoni St. Leonardban, Shoreditch városnegyed templomában található.

¹⁰ Christ Church Library, Oxford, jelzete: NA.5.2

¹¹ RADY 1994, 140–151.

Korotz György latinból készített fordítása 1612-ben jelent meg Heidelbergben.¹² Ezen kívül Jakab, még skót királyként egy történeti művet is írt¹³ és szorgalmazta a teljes Biblia újrafordítását, amelyet az angol és skót egyház azóta is használ. Bánfihunyadi János egyébként minden valószínűség szerint többször is járt az Odera melletti Frankfurtban, mert azon 1617-es hazalátogatása idején is áthaladhatott. Meglehet, oda készült 1644-ben is, amikor német területen keresztül vissza akart végleg térni Erdélybe, és útközben, ismeretlen körülmények között, Amszterdamban érte a halál.¹⁴ Bár nem tudjuk bizonyítani, feltételezhetjük, hogy ez a megcsonkított asztrológiai kézirat, illetve annak teljes példánya akkor már fia, „John Hunniades” tulajdonában volt és haláláig nála is maradt.

Hivatkozott irodalom

- GÖMÖRI, György, *New Information on Janos Banfihunyadi's Life = Ambix*, 24(1977), 170–174. (DOI: 10.1179/amb.1977.24.3.170) Magyar változata: GÖMÖRI György, *Bejegyzések Bánfihunyadi János oxfordi bibliájában és adalékok angliai működéséhez = Magyar Könyvszemle*, 94(1978), 93–99.
- GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., Akadémiai, 1989.
- GÖMÖRI György, *Erdélyi merítések*, Cluj-Napoca, Komp-Press, 2004 (Ariadné Könyvek).
- GÖMÖRI, György, *English Letter by János Bánfihunyadi (aka Hans Hunniades) = Notes and Queries*, 64(2017), 481–483. (DOI: 10.1093/notesj/gjx075)
- KROPF Lajos, *Magyar alchimisták = Budapesti Szemle*, 29(1907), 32–37.
- RADY, Martyn, *A Transylvanian Alchemist in Seventeenth-Century London = Slavonic and East European Review*, 72(1994), 140–151.
- SCURR, Ruth, *John Aubrey: My Own Life*, London, Chatto and Windus, 2015.

GÖMÖRI GYÖRGY

¹² RMNy 1038.

¹³ Első kiadása: *The true lawe of free monarchies, or, the reciprock and mutuall dutie betwixt a free king, and his naturall subiectes*, Edinburgh, Robert Waldegrave, 1598. (A szabad királyságok igazi törvénye)

¹⁴ Richard Smyth Obituary-ja alapján: KROPF 1907, 32–37.

Hirmondók a váradi és a kassai református iskola könyvtárából.* Még a legjelentősebb kora újkori református iskolai könyvtárak bemutatása sem egyszerű feladat a könyvek és a rájuk vonatkozó források pusztulása miatt. A fejedelmi alapítású gyulafehérvári Collegium Academicumnak írmagja sem maradt a török hadak prédálása után (1658). A debreceni kollégium könyvtáráról a 18. század elejénél, a pápai kollégium könyvtáráról a 19. század elejénél korábbi jegyzéket nem ismerünk. A sárospataki kollégium gyűjteménye kivételesen jól vizsgálható: a 17. század első harmadától kezdve maradtak fenn összeírások.¹ A 17. század közepén virágzó váradi és a kassai református iskolai könyvtárról sem ismerünk jegyzékszerű összeírást, ezért a ritkán felbukkanó kötetek összegyűjtésével nyerhetünk némi betekintést az egykori gyűjteményekbe. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában folyó kutatások során az elmúlt hónapokban több olyan kötet is a kezünkbe került, amelyek a váradi vagy a kassai diákok kezén forogtak egykor.

Váradi könyvkultúrájáról részben az ott kinyomtatott könyveket vizsgálva kaphatunk képet. A Bethlen István támogatásával és Szenci Kertész Ábrahám vezetésével 1639-től működő tipográfia az ország egyik legkiválóbb műhelyének számított, alkalmas volt olyan egyedülálló teljesítményre, mint a *Váradi Biblia* kinyomtatása.² Kassán mindössze néhány évig működött református nyomda (1621–1622, 1695–1704?), ugyanakkor a városi nyomda a 17. század egyik jelentős műhelyének számított.³ Míg a váradi magán- és intézményi könyvtárakról alig tudunk valamit, a kassai könyvtárak történetének vizsgálatához jók a forrásadottságok: a város polgárságának, a domonkos és a ferences szerzeteseknek, a Szent Erzsébet-templomnak, a városi gyógyszerháznak és a városi nyilvános könyvtárnak a jegyzéke nyomtatásban is megjelent.⁴

A váradi református kollégium újabb könyve

Váradi református kollégiumának történetét Csernák Béla és Herepei János írásai nyomán ismerjük, újabban Pálfi József összegezte a rá vonatkozó adatokat. A város reformációjának évében, 1557-ben alapított protestáns iskola élén kiváló, külföldi egyetemeken képzett tanárok álltak, I. Rákóczi György már három professzori állásról rendelkezett 1636-ban. Felesége, Lorántffy Zsuzsanna jelentős adományokkal segítette az intézmény működését, amelynek 1629-ben 35 öregdiákja és 100 alsóbb osztályos tanulója volt. A virágzó iskolai életnek az 1660. évi török ostrom vetett véget, amely után a diákság Martonfalvi Tóth György professzor vezetésével Debrecenben talált menedéket.⁵ Csernák és Herepei szerint a váradi kollégium volt a 17. század közepén a hazai puritán mozgalom egyik fellelegvára, ám Pénzes Tiborc Szabolcs óvatosságra intett a helyi református értelmiségiek egyöntetű puritán besorolásával kapcsolatban.⁶

A váradi református kollégium könyvei közül eddig mindössze egyetlen kötet került elő, Ősz Sándor Előd kutatásai nyomán, a Segesvári Evangélikus Gimnázium gyűjteményében. Théodore de Bèze két házassági jogi traktátusát Túri Szántó János köttette egybe a heidelbergi tanulmányai idején, majd az 1630-as években egy ismeretlen jótévő adományaként került a kollégium tulajdonába.⁷

* A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Ld.: *Protestáns intézményi könyvtárak* 2009, 20–223, 252–330.

² V. ECSÉDY 1999, 119.

³ V. ECSÉDY 1999, 90–93.

⁴ Ld.: *Kassa város olvasmányai* 1990 1–187.

⁵ CSERNÁK, 1992, 74–86, 121–134, 164–170, 232–242; HEREPEI 1966, 30–117; PÁLFI 2009, 126–174.

⁶ PÉNZES 2014, 57–66.

⁷ ŐSZ 2024, 101–105.

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára őrzi a váradi kollégium egy másik, eddig ismeretlen könyvét.⁸ Az eredeti, német típusú fatáblás reneszánsz bőrkötésben fennmaradt kötetben két meghatározó helvét református teológus alapvető dogmatikai munkáját találjuk bekötve. Az egyik a zürichi Heinrich Bullingertől, a „Második Helvét Hitvallás mellett a legjelentősebb művé”-nek számító⁹ *Dekádok* (*Sermonum decades quinque...*) 1567. évi zürichi kiadása. A másik Wolfgang Musculus *Loci communes*ének 1564. évi bázeli kiadása. Musculus vaskos munkája a 16. század egyik legnépszerűbb dogmatikai kézikönyve volt, számos latin nyelvű kiadása mellett francia és angol fordítása is készült, a kortársak közül Melius Juhász Péterre és Szegedi Kis Istvánra is hatással volt. A Szentírásból merített 69 locuson kívül bővebb etikai és részletes homiletikai részt is magába foglalt.¹⁰

A kötet provenienciája a reformáció egyetemére mutat. A kötésébe préselt supralibros szerint Teleki János¹¹ köttette egybe Bullinger és Musculus műveit a wittenbergi tanulmányai idején, 1570-ben. 1576-ban már egy másik egykori wittenbergi peregrinus, Szegedi Lőrinc (?–1596/1597), akkori szatmári lelkész tulajdonában lehetett, ő ajándékozta tovább (Bodrog/Várad?) Olasziban.¹² A fólió alakú könyv több kézen megfordult a következő évtizedekben, közülük többek élete és pályája nem ismert. Eözevgy Imre például Németiben vásárolta meg a kötetet négy rajnai aranyért és ötven dénárért. Bogácsi L. György (1644-ben perbenyiki lelkész)¹³ 1623-ban a nagykarolyi vásárban jutott hozzá 3 tallérért. (Ekkoriban négy rókabőr 3 forint 50 dénárt, két karmazsin csizma 5 forintot, egy tehén 13–15 forintot ért, 100 tallért pedig 130–150 forintra váltottak).¹⁴ A közelebből nem azonosítható Balassa Mihály és Balassa György is tulajdonolta a kötetet, vélhetően még a 17. század közepe előtt.

A könyv Váradra vezető útjának utolsó állomása Técsi Joó István (1619–post 1654?) magánkönyvtára volt. Técsi Joó sárospataki és szatmári diák volt, bodrogkeresztúri rektorsága után 1644-től Franekerben és Leidenben tanult. 1646-tól a váradi kollégiumban tanított, a következő évben a város lelkészévé választották.¹⁵ Técsi Joó adományából („legatus in ra[t]ione Coetus Varadiens[is]”) jutott a kötet a Kollégiumba. Az azonban nem világos, hogy hagyatéki eljárás részeként, az elhunyt lelkész könyvtárából szolgáltatták ki a váradi kollégiumra hagyott könyvet (esetleg több más könyvvel együtt), vagy még életében ajándékozta az iskolának. A bejegyzés nem sejteti, hogy elhunyt volna, hiányzik a korban erre utaló „beatae/piae memoriae” megjegyzés. Zoványi és Herepei annak alapján, hogy 1655-ben már Nagyari Benedek volt a váradi reformátusok lelképásztora, arra a megállapításra jutott, hogy Técsi Joó az előző évben elhunyt. Részben ellentmond ennek egy forrás, amely arról tanúskodik, hogy a nagybányai református iskolának adományozott könyveinek elszállításáért 5 forintot fizetett az intézmény 1655 júliusában. Nem világos azonban – ahogyan a váradi kötet adományozása esetében sem –, hogy ajándékozás vagy hagyatéki eljárás részeként kerültek a könyvek Nagybányára.¹⁶

A Bullinger művének címlapján olvasható kéziratos bejegyzés szerint a kötet Kabai Bodor Gellért (1640–1681) könyvtárának is része volt egy ideig. Kabai Bodor nagybányai és debreceni diák volt, 1665–1667 között négy németalföldi egyetemen is megfordult. Hazatérve, 1668-tól Kassán szolgált másodpapként, majd a város reformátusságát sújtó ellenreformációs események miatt

⁸ Jelzete: F 543. Ld. a tanulmány végén.

⁹ CSUKÁS 2024, 149–150.

¹⁰ LÁNYI 2005, 15–16.

¹¹ Teleki János 1570. szeptember 24-én írta alá a wittenbergi egyetem anyakönyvét. Ld.: SZABÓ 2017, 261.

¹² Szegedi 1562 júliusától tanult Wittenbergben, Ld.: SZABÓ 2017, 230–231.

¹³ *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei* 2017, 237.

¹⁴ Ld.: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon* 1863, 13, 21.

¹⁵ ÉGER 2024, 205–206.

¹⁶ ÉGER 2024, 206.

1674-től Debrecenben volt lelkész.¹⁷ Az ő hagyatékából kerülhetett a debreceni kollégiumba a kötet, vélhetően a halála után.

A kassai református iskola könyvei

Kassán meglehetősen későn, csak 1644-ben alakult meg a református gyülekezet I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna támogatásával. Tíz évvel később a kálvinisták már a saját templomukban hirdették az igét. Az iskolaépület számára 1650-ben kaptak telket a várostól, Czeglédi István prédikátor buzgalmának köszönhetően az 1650-es és az 1660-as években több jelentős adomány érkezett az iskola és a diákság javára. 1663-ban három mester tanított 7 classisban. 1656-ból fennmaradtak az iskola törvényei, ám Révész Kálmán szerint azok „csak a fegyelem fenntartására vonatkoznak s a tanrendszert, tananyagot egészen figyelmen kívül hagyják”, és a könyvtárról sem szolgálnak adatokkal. 1666 után olyan kiváló értelmiségiek érkeztek a tanári karba, mint Felvinczi Sándor, Lisznyai Kovács Pál és Kabai Bodor Gellért (utóbbi a dogmatika tanáraként működött Kassán). 1668-ban 350 diákja volt az intézménynek, amelynek főiskolai tagozatán „teológiát, fizikát, etikát, logikát, görögöt, latint, történetet, geográfiát” tanítottak. Az intézmény virágzásának az ellenreformáció vetett véget, 1674-ben a katonaság kikergette a diákságot a városból. Az oktatás néhány évig egy fából ácsolt épületben folyt a város falain kívül, majd a következő bő három évtizedben fokozódó nehézségek között működött az iskola.¹⁸

Az intézmény könyvtárából a katonaság prédálása után megmaradt 4 hordónyi könyvet Felvinczi Sándor mentette át Debrecenbe.¹⁹ Ekkor kerülhetett a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába az alább bemutatandó négy kötet, mint ahogyan az említett kassai tanárok is kisebb vargabetűkkel Debrecenben találtak otthonra.

1. Kálvin bibliamagyarázatos munkái

Egy kötetét vesztett, szúrágta könyv 1670-ben már a kassai iskola tulajdonába volt. A kötet Kálvin János három, 1572–1580 között, Jean Crispin és Eustathius Vignon műhelyében megjelent művét őrzi: a szinoptikus evangéliumokból szerkesztett *Harmóniát*, az Apostolok cselekedeteihez írott kommentárt és a páli levelekhez írott kommentárt, amellyel együtt nyomtatták ki a reformátornak a katolikus levelekhez (Péter, János, Jakab és Júdás leveleihez) fűzött magyarázatait.²⁰

A kötet a csonkasága ellenére is sokat elárul a múltjáról. A címlapon szereplő monogram szerint az a Szepsi Wendéghi Balázs vásárolta meg a wittenbergi tanulmányai alatt, 1585–1586-ban, aki 1595-től Szepsiben lelkészkedett az 1599 táján bekövetkezett haláláig.²¹ Ezután a vaskos kötet Pele[...] András nevű feketeardói lelkész²² tulajdonában volt, aki tovább ajándékozta egy Miklós keresztnévű személynek. 1656-ban (?) már Azari G. Zsigmond tulajdonában volt, aki 1647-ben a debreceni, 1650-ben a pataki tógások közé iratkozott be, majd Sztatmárra ment tanítani. 1653-tól

¹⁷ ZOVÁNYI 1977, 287.

¹⁸ Az intézmény történetére ld.: SZABÓ 1944, 36–65; KÓNYA 2022, 225–234; RÉVÉSZ 1893, 550–558.

¹⁹ SZABÓ 1944, 70.

²⁰ Jelzete: E 729. Ld. a tanulmány végén.

²¹ SZABÓ 2017, 241.

²² Az ismert feketeardói lelkészek egyikével sem azonos. Ld.: *Magyar Református Egyházak javainak tára* 1999, 69.

Franeker és Groningen egyetemén tanult, hazatérése után egy ideig újra Szatmáron rektorkodott.²³ Tőle kerülhetett a kötet Kassára.

2. Johann Jakob Grynaeus teológiai értekezései

Johann Jakob Grynaeus (1540–1617) Bázélban és Tübingenben tanult. 1565-ben rötelni elsőpap volt, 1575-től a bázeli, 1584-től a heidelbergi, 1586-tól élete végéig ismét a bázeli egyetemen tanított. Az ortodox református teológus a kor szokása szerint kiterjedt levelezést folytatott, 18 magyarországi partnerétől 62 levél maradt fenn, Baranyai Decsi Jánostól Szenci Molnár Albertig többen kapcsolatba kerültek vele. Része volt a kora újkor több hazai szerzőségű teológiai sikerkönyvének kiadásában: Szegedi Kis István és Fegyverneki Izsák loci communeseinek, valamint Szegedi Kis *Speculum Romanorum Pontificum*ának, Thoraconymus Mátyás és Beregszászi Lőrinc Péter *De controversiis religionum*ának megjelentetésében is.²⁴

Grynaeus Heidelbergben és Bázélban tartott egyetemi disputációi két részben jelentek meg (*Disputationes theologicae...*, Genf–Bázél, 1584–1586), az összesen több mint ezer oldalt kitevő gyűjteményben több magyar diák által megvédett értekezést is találunk. Más egyetemi professzorok szerkesztésében is megjelentek hasonló gyűjtemények: korábban megvédett értekezéseket rendezett sajtó alá számos magyar tanítvány praesesekeként a heidelbergi David Pareus (*Collegiorum theologicorum*, I–II, 1611, 1620).²⁵

Az Anhalt és Pomeránia címerét viselő, reneszánsz bőrkötéses kötet supralibrosa („S. C. B. 1603”) alapján Grynaeus disputációs gyűjteményét Béltteki Csanádi István (?–post 1621?) szerezte meg Wittenbergben.²⁶ Béltteki 1603-tól tanult a reformáció egyetemén, 1607-ben Sátoraljaújhelyen volt rektor, 1617–1621 között Zemplénben lelkészkedett.²⁷ A könyv a következő évtizedekben ismeretlen tulajdonosok útján vándorolva jutott el 1670-ben Kassára, a reformátusok iskolájába, majd néhány évvel később az iskola elűzésekor, Felvinczi hordóiban kerülhetett Debrecenbe. A Debreceni Református Kollégium bejegyzését az akkor hivatalban lévő könyvtáros diák, Mindszenti Sámuel 1777-ben megújította.

3. Samuel Rutherford hitvédelmi irata

Az előző kettőnél jóval frissebb teológiai kiadvány volt a kassai iskolába való érkezésekor Samuel Rutherford (1600?–1661) skót presbiteriánus lelkész 1651-ben Franekerben megjelent hitvitázó munkája.²⁸ A műben a kegyelem tanával kapcsolatos ortodox református álláspontot védelmezte az arminiánusokkal és jezsuitákkal (Francisco Suárez, Gabriel Vasquez, Leonrad Lessius, Pedro da Fonseca, Roberto Bellarmino) szemben. A predestináció tanát kritikai vizsgálat alá vonó Jacobus Arminius (1560–1609) és követői ugyanis azt állították, hogy az egyénnek lehetősége van visszautasítani az isteni kegyelmet. Az 1618–1619. évi dordrechti zsinaton végül az arminiánus nézettel szemben álló ellenállhatatlan kegyelem tanát fogadták el.²⁹ A katolikus álláspontot közvetítő jezsuita hitvitázókkal pedig a szabad akarat kérdésében és a jócselekedeteknek a megváltásban játszott szerepét illetően ütközhetett Rutherford álláspontja.

²³ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában* 2013, 268; HÖRCSIK 1998, 81; ZOVÁNYI 1977, 34–35; BOZZAY, LADÁNYI 2007, 307, 2176.

²⁴ Ld.: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai* 1989, 5–8.

²⁵ RMK III 5828, 6089

²⁶ Jelzete: F 137. Ld. a tanulmány végén.

²⁷ SZABÓ 2017, 98.

²⁸ Jelzete: C 409. Ld. a tanulmány végén.

²⁹ *Religion Past and Present* 2007–2013, 388.

Az alig két évvel korábban megjelent polemikus munkát Somosi Petkó János (1625?–1684) szerezte meg a peregrinációja során. Az egykori sárospataki diák néhány éves szikszói rektorság után, 1651–1653 folyamán 4 németalföldi egyetemen is tanult (Franecker, Utrecht, Groningen, Leiden), 1651–1652-ben a londoni Gresham College hallgatója volt. Hazatérve Szikszón, Tarcalon, Megyaszón és Mádon szolgált lelkészként. Megválasztották az abaúj-torna-sárosi egyházmegye esperesének, több munkája megjelent nyomtatásban.³⁰ Rutherford Németalföldről hazahozott művét szintén 1670-ben írták be a kassai iskola gyűjteményébe, ám a bejegyzés szövege nem azonos az előző két kötetben olvashatóval, mint ahogyan a kézírás alapján a bejegyzés is mástól eredt. A kötet nem sokkal később már a Debreceni Református Kollégium tulajdonában volt, 1722 és 1726 folyamán két debreceni diák kezén is megfordult. Ezután egy időre kikerülhetett az intézményből, ugyanis 1755-ben a későbbi professzor, Sinai Miklós (mint könyvtáros diák) jegyezte be a kötet visszatérését az első kötetáblá belső oldalára.

4. Cicero filozófiai munkái

A református kollégiumokban folyó oktatás sarokköve a klasszikus latin szerzők ismerete volt, s a 18. század első harmadáig a „klasszikus latin stíluseszmeny, az *aurea latinitas* megingathatatlan tekintélyű képviselőjének Cicerót tartották”. Az ékesszólás tanítása mellett a szövegek magyarázatával alapvető régiségteni, történelmi és politikai ismereteket is át lehetett adni.³¹ Ezúttal nem Cicerónak, a kisdíákok által gyakran forgatott leveleit vagy beszédeit hordozó kötetre bukkantunk, hanem a filozófiai műveire, amelyet a bölcsészeti szinten tanulók hasznosíthattak. A strassburgi Jacques Dupuys és Josias Rihel költségén, 1581-ben megjelent edíció a 16. század egyik legkiválóbb humanistája, a párizsi Collège de France professzora, Denis Lambin (Lambinus) által közreadott szöveget tartalmazza, amely 1566-ban jelent meg először Cicero opera omniájának Lambin-féle kiadásában.

A Nagykönyvtárban őrzött példány³² Újfalvi Katona Imre (1572–1610) útján került a Kárpát-medencébe. A kötésbe préselt supralibros szerint 1596-ban, a wittenbergi egyetemre való beiratkozásának évében jutott hozzá. Az egykor Sárospatakon tanuló, majd Szepsiben rektorkodó, Wittenbergben és Heidelbergben peregrináló Újfalvi Katona a hazatérését követően Patakon vállalt rektorságot, majd Rákóczi Zsigmond szerencsi prédikátora volt. Gyülekezeti lelkészként szolgált Szepsiben, Göncön és Bodrogekertszőlőn.³³ Az 1610-ben bekövetkezett halála után a könyve egy vagy két ismeretlen tulajdonos közvetítésével (a bejegyzéseik talán az elveszett előzéklapon voltak), a 17. század közepén kerülhetett Kassára, majd onnan a már említett hordókban Debrecenbe. A kassai iskola kézíratos possessori bejegyzése ezúttal datálatlan.

*

A várad református kollégium 1 újabb kötetét (benne 2 mű) és a kassai református iskola 4 kötetét (összesen 7 mű) mutattuk be, amelyek kivétel nélkül peregrinus diákok útján kerültek a Kárpát-medencébe: Wittenbergben, Heidelbergben vagy Németalföldön vásárolták őket. Heinrich Bullinger, Wolfgang Musculus, Kálvin, Johann Jakob Grynaeus és Samuel Rutherford ortodox református szellemű teológiai munkái, illetve Cicero műveinek Lambinus-féle edíciója példázza, hogy milyen magas színvonalon folyt az oktatás az intézményekben. A korszak egyik legjobb,

³⁰ HÖRCSIK 1998, 77; BOZZAY-LADÁNYI 2007, 295, 1297, 2166, 2739; GÖMÖRI 2005, 254; UGRAI 2017, 69, 219, 230, 236; ZOVÁNYI 1977, 550.

³¹ BARTÓK-KECSKEMÉTI 1993, 656–657.

³² Jelzete: G 1119. Ld. a tanulmány végén.

³³ SZABÓ 2017, 279–280.

főiskolai szintű tagozattal rendelkező református iskolája, a váradi kollégium esetében ez természetesnek vehető. A kassai iskolát tekintve a fenti kötetek tovább erősítik azt a képet, hogy az időről időre Sárospatakról érkező hallgatók³⁴ zavartalanul folytathatták a főiskolai tanulmányaikat a felső-magyarországi városban.

Talán nem a véletlen műve, hogy a négyből három kassai provenienciájú kötet kéziratos tulajdonosi bejegyzése is ugyanabban az évben keletkezett. Feltételezhetjük, hogy 1670-ben készült egy katalógus az iskola akkor meglévő könyveiről.

Melléklet

A váradi református kollégium könyve Debrecenben

F 543

koll. 1.

BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades quinque, de potissimis Christianae religionis capitibus, in tres tomos digestae*, authore Henrycho Bullingero, Tiguri [Zürich], in officina Christoph. Froschoveri, 1567, [32], 388 fol., 2°. – VD 16 B 9699

koll. 2.

MUSCULUS, Wolfgang: *Loci communes sacrae theologiae, iam recens recogniti et emendati*, per Wolfgangum Musculum, Basileae [Basel], per Ioannem Hervagium, 1564, [8], 649, [38] fol., 2°. – VD 16 M 7294

Kötés Fatáblás bőrkötésben. A kötéstáblák sávózással keretezettek. A külső keretben palmettás, a középsőben az erényeket ábrázoló (Caritas–Spes–Fides–Prudentia), a belsőben szőlőindás görgető lenyomata. A középmezőkben lemezről nyomott kép (erősen kopottak, elől közepén Jael, hátul Judit?). Supralibros: I[ohannes] T[eleki] 1570.

Possessor *A Reuerendo Viro Laurentio Zegedino A[nno] D[omini] 1576 In Olazj[nj?]* (a hátsó kötéstábla belső oldalán)

Paulus [M...] (a hátsó kötéstábla belső oldalán)

Sum Emerici Eozuegi Nimethini Emptus R[henensis] 4 d[enarios] 50. (az első kötéstábla belső oldalán)

Emtus in nundinis Carolyini. I die Junij, Tall[eros] 3. magno satis. vides, lector amice, precio. Anno 1623. G[eorgius] L. Bogacsi. (az első kötéstábla belső oldalán)

Hodie meus propediem tuus G[eorgius] L. Bogacsi. (címlap)

Sum possessor hujus libri Michael Balassa (előzéklap)

Sum Possessor hujus libri Michael Balassa. Emptus Est hic liber Tibi frater Michael Balassa in Duos Florenos. Vale Tibi frater Quasq[ue]. Vivas Annos Vivas. Grate pater Georgius Balassa (Koll. 1. végén)

S[tephani] Tetsi mp. (címlap)

A Clariss[im]o D[omi]no Stephano J[oó] Tetsi legatus in ra[ti]one Coetus Vara-diens[is] (előzéklap)

Gerhardi Kabai (címlap)

³⁴ KÓNYA 2022, 231–233.

*A kassai református iskola könyvei Debrecenben***C 409**

RUTHERFORD, Samuel: *Exercitationes apologeticae pro divina gratia: in quibus vindicatur doctrina orthodoxa de divinis decretis, et Dei tum aeterni decreti, tum gratiae efficacis operationis, cum hominis libertate consociatione et subordinatione amica, adversus Iacobum Arminium ejusque asseclas, et Iesuitas imprimis vero Fran. Suaregium, Gabri. Vasquezium, Lodiv. Molinam, Leonard. Lessium, Pet. Fonsecam et Robertum Bellarminum*, studio et industria Samuelis Rhaetorfortis, Franekeræ [Franeker], impensis Johannis Dhüiringh, 1651, [16], 529 [539!], [3] p., 8°.

Kötés Pergamenkötésben.

Possessor Johan[nis] P. Somosi (címlap)

Liber Scholae Helv[eticae] Conf[essionis] Cass[oviensis] A[nno] 1670 (az első kötéstábla belső oldalán)

Tandem factus est Scholae Debrecinensis (az első kötéstábla belső oldalán)

Usuavit Ge[o]rg[ius] H. Szoboszlaj A[n]no 1722. B[ibli]thecario H[umanissime]

D[omine] Steph[ano] Dioszegi (előzéklap)

Usuavit Andr[eas] Szőnyi Anno 1726 (előzéklap)

Liber hic post varios ceteros redditus est Bibliothecae Collegii Refor[matorum]

Debrecin[ensis] A[n]no 1755. d[ie] 23 Maii Bibliothecario Nicol[ao] Sinai mpr.

(az első kötéstábla belső oldalán)

E 729**koll. 1.**

CALVIN, Jean: *Harmonia ex evangelistis tribus composita, Matthaeo, Marco, et Luca, commentariis Iohannis Calvini exposita*, [Geneva], Anchora Crispiniana, 1572, [20], 598, [12] p., 2°. – *Bibliotheca Calviniana*, 72/3

koll. 2.

CALVIN, Jean: *Ioannis Calvini commentarii integri in Acta Apostolorum*, Genevae [Geneva], excudebat Eustathius Vignon, 1573, [12], 258, [28] p., 2°. – *Bibliotheca Calviniana*, 73/2

koll. 3.

CALVIN, Jean: *Joannis Calvini commentarii in omnes Pauli Apostoli epistolas, atque etiam in epistolam ad Hebraeos, adiunximus eiusdem authoris commentarios in omnes epistolas canonicas*, Genevae [Geneva], apud Eustathium Vignon, 1580, [8], 624, [24], 116, [14] p., 2°. – *Bibliotheca Calviniana*, 80/3

Kötés Kötés nélkül.

Possessor B[asilius] W[endighi] Sz[epsinus] (címlap)

Christus. Sufficientis Gratiae [Asylum?] Sigism[und]i G. Azari 165[6?] (címlap)

Fratrj amando et [...] D[omi]no Andreae Pele[...] pastoris Ecclesiae A[...] Nicolaus

Ch. [...] ob gratitudine I. Julij 16[...] Fekete ard[oini] (címlap)

[Liber S]cholae Cassoviensis [Helveticae] [Confessionis] Ref[ormatorum] 167[0?]

(előzéklap)

F 137**koll. 1.**

GRYNAEUS, Johann Jakob: *Disputationes theologicae quae annis aliquot proxime praeteritis habitae sunt in Basiliensi Academia [pars prima]*, per Johannem Jacobum Grynaeum, Genevae [Geneva], excudebat Eustachius Vigon, 1584, [12], 544 p., 4°.

koll. 2.

GRYNAEUS, Johann Jakob: *Pars altera Theologicarum disputationum de praecipuis aliquot doctrinae*

Christianae capitibus, eas complectens quas ... proxime praeterito biennio in Academia Heidelbergensi; et post reditum in Basiliensi instituit habuitque Ioan. Iacobus Grynaeus, Basileae [Basel], per Conradum Waldkirch, 1586, [20], 479, [24] fol., 4°.

Kötés Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. A külső keretben szőlőindás, a belsőben emberalakos-növényi ornamentikus görgető lenyomata. A középmezőben lemezről nyomott címerek. Az első táblán Anhalt, a hátsón Pomeránia címere. Supralibros: S[tephanus] C[hanadi] B[eltekinus] 1603.

Possessor *Liber Scholae Cassovien[sis] Helv[eticae] Conf[essionis] Ref[ormatorum]* 1670 (az első kötéstábla belső oldalán)

Jam nunc Scholae R[e]fforma[tae] Debrecin[ensis] (az első kötéstábla belső oldalán)
Sig[navit] Sam[uel] Mindszenti B[iblio]th[ecarius] 1777 (az első kötéstábla belső oldalán)

Megjegyzés A két rész egybekötve. – *Valet den[arios]* 75 (az első kötéstábla belső oldalán)

G 1119

CICERO, Marcus Tullius: *M. T. Ciceronis philosophicorum librorum, pars prima, id est, Academicarum quaestionum editionis secundae, liber primus, Ad Varronem. Acad. quaest. editionis primae, lib. 2 qui a Nonio quartus numeratur simpliciteria nonnullis inscribitur, Lucullus: et recte. De finibus bonorum et malorum libri V. Tusculanarum quaestionum libri V., ex Dionys. Lambini emendatione, Argentorati [Strassburg], impensis Iosiae Rihelij et Jacobi Dupuys, 1581, [1], 251, [73] fol., 8°. – VD 16 ZV 3586*

Kötés Bőrkötésben. A kötéstáblák sávozással keretezettek. A külső keretben Anjou-liliomos, a belsőben pálcátagos görgető lenyomata. A középmezőben lemezről nyomott képek: az első táblán a Német-Római Birodalom, a hátsón Erős Ágost százsz választófejedelem címere. Supralibros: E[mericus] K[atona] V[yfalvinus] 1596.

Possessor *Tit[us] 2. 12. [...] E[mericus] K[atona] U[yfalvinus]* '96. (címlap)
Scholae Cassov[iensis] Helv[eticae] Confess[ionis] (címlap)

Megjegyzés Széljegyzetekkel. – *Symbolum. Mihi sex menses satis sunt vitae, Septimum orco spondeo.* (címlap, hátsó szennylap)

Hivatkozott irodalom

- BARTÓK István, KECSKEMÉTI Gábor, *Cicero levelei a protestáns iskolákban = Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. Kecskeméti Gábor, Bp., Balassi, 1993 (Régi Magyar Próza Emlékek, 10), 656–660.
- BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15).
- CSERNÁK Béla, *A református egyház Nagyváradon, 1557–1660*, 2., jav. kiad., Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1992.
- CSUKÁS Gergely, *Krisztus és az egyház, Bullinger Heinrich relációs teológiája = Református Szemle*, 117(2024/2), 149–150.
- ÉGER Gábor, *Prozopográfiai adalékok kora újkori protestáns lelképásztoraink élettrajzához, Kérdések, kételyek, kiegészítések, konzekvenciák = Doktorandusz hallgatók XI. konferenciájának tanulmányai*, szerk. Gyebnár Kristóf, Héjjas Flóra, Kiszely Tóth Anett, Eger, EKKE Liceum K., 2024 (Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések, 20), 193–211.
- GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14).
- HEREPEI János, *Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*, szerk. Keserű Bálint, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézet, Szeged, JATE, 1966 (Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2).

- HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998.
- Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában, szerk. Szabadi István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, I–II.
- Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai, szerk. Herner János, közread. Szabó András, Szeged, JATE, 1989 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 22).
- Kassa város olvassmányai, 1562–1731, szerk. Monok István [et al.], Szeged, JATE Központi Könyvtára, Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1990 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 15).
- KÓNYA Annamária, *Egy kissé elfeledett iskola, A kassai református iskola története = Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról, Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely K., 2022 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 32), 225–234.
- LÁNYI Gábor János, *Wolfgang Musculus Dusanus élete és művei = Studia Caroliensia*, 2005, 3–22.
- Magyar Református Egyházak javainak tára, A határontúli református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga, I, FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta [et al.], Kárpátaljai Református Egyház, I, Máramaros-Ugocsa Egyházmegye, Bp., Debrecen, Országos Református Gyűjteményi Tanács, 1999 (A Magyar Református Egyházak Gyűjteményi Összeírása, 1).
- Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon, Nagy-Körös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból, szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor, Bp., MTA, 1863 (Török-magyarokori Történelmi Emlékek. Okmánytár, 1).
- ŐSZ Sándor Előd, *Hirmondó a Várad Schola könyvtárából = Magyar Könyvszemle*, 140(2024), 101–105.
- PÁLFI József, *Református felsőoktatás Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009.
- PÉNZES Tibor Szabolcs, „Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak...”, *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*, Nagyvárad, Partium, 2014.
- Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750: jegyzékszerű források, szerk. Monok István, sajtó alá rend. Oláh Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2).
- Religion Past and Present, Encyclopedia of Theology and Religion*, ed. Hans Dieter Betz [et al.], Leiden, Boston, Brill, 2007–2013.
- RÉVÉSZ Kálmán, *A kassai református iskola törvényei 1656-ból = Történelmi Tár*, 16(1893/3), 550–558.
- SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017.
- SZABÓ Lajos, *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*, Kassa, Wiko Nyomdai Műintézet, 1944.
- A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei, A kezdetektől a millenniumig: adattár*, szerk. Ugrai János, 3., bővített, javított kiad., Sárospatak, Tiszaújváros, [s. n.], 2017.
- V. ECESEDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999.
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3., jav., bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

OLÁH RÓBERT

Adalékok nemzeti klasszikusaink magyarországi német nyelvű recepciójához. – Arany János (Pester Lloyd, 1854–1867). A magyarországi német sajtó kutatására, szisztematikus feltárására irányuló törekvések noha megjelennek olykor intézményi szinten, pl. a regionális sajtó esetében, jobbra inkább csak projektekről, egyéni kutatási teljesítményekről lehet beszámolni.¹ Jelen sorok szerzőjének elsősorban a 19. második felében megjelent fővárosi német nyelvű *Lloyd*-lapokból kinyerhető irodalmi és színházi vonatkozásokra van rálátása, leginkább a tárcarovat alapján (*Pester Lloyd* első ötven éve, 1854–1904, *Ungarischer Lloyd*, 1867–1876, *Neuer Freier Lloyd*, 1869–1872). Ennek kapcsán igyekszem közreadni minél több hiánypótló adatközlő tanulmányt, melyek hozzájárulhatnának egyes szerzők recepciótörténetének vizsgálatához, illetve a kinyert adatok becsatornázhatók lehetnének a kritikai kiadásokba. A vállalkozás elsősorban a nemzeti klasszikusokra (tk. Arany, Jókai,² Madách, Petőfi, Vörösmarty) koncentrálna.

A korszak legjelentősebb fővárosi lapjának az 1854-ben indult *Pester Lloyd* számított. Noha a Falk Miksa előtti érában elsősorban mérvadó gazdasági közlönyként funkcionált, a kultúráközvetítő szerepre is fokozatos hangsúlyt fektetett, főként Dux Adolf színre lépésével. Az A. D. szignó 1855 márciusában jelent meg, és innentől kezdve Dux szakmai pályafutása haláláig (1881) egybeforrta a lap kulturális (irodalmi és színházi) rovatával, illetve rövid ideig az azonos szerkesztőgárdával dolgozó *Ungarischer Lloyd*éval.³ Tevékenysége kétirányú volt: egyrészt fordításokat, másfelől bírálatokat adott közre. Versközlései, fordításai a vizsgált időszakban az alábbi költeményeket érintik: *A tetétleni halmon*, *Katalin*, *Zách Klára*, *A magyar táncz* (*Egy töredék beszélyből*), *Szondi két apródja*, *Széchenyi emlékezete*. Bírálatai közül a *Buda halála* kapcsán négy részben közölt elemzés a mű részletes, Dux saját fordításaival alátámasztott értelmezését nyújtja.

Versközlések

Dux elsőként *A tetétleni halmon* című verset adta közre minden kísérő szöveg, magyarázat nélkül *Auf dem Tetétlener Hügel* címmel 1855 júliusában.⁴

Bő évvel később jelent meg Arany János Heckanastnál kiadott verseskötete, amit Dux röviden méltatott a feuilletonrovatban, mutatványként pedig saját fordításában közreadta a *Zách Klárát*.⁵ Dux úgy látja, hogy irodalmi művekről, különösen lírai alkotásokról más nyelven írni nem egyszerű feladat, ugyanis minél elhivatottabb a költő, annál szervezesebb a kapcsolódás a forma és a költemény szellemisége között. Éppen ezért maga is kritikaírás helyett csak Arany költeményeinek jellemzésére vállalkozik.

Értékelése szerint Arany verseiből egy nagyon határozott körvonalakkal rendelkező személyiség rajzolódik ki. „Az a nyugalom, letisztultság, tapasztaltság, amely megtalálható a költeményeiben, azok szerzőjét első pillantásra *férfiként* látattja a szó legnemesebb értelmében.”⁶ Műveiben visszaköszön a

¹ UJVÁRI 2015, 15–23. Két monografikus feldolgozás a 19. század vonatkozásában: UJVÁRI 2012; RÓZSA 2013.

² Az 1867 utáni másfél évtizedhez ld.: UJVÁRI 2011.

³ Pályaképéhez, életéhez, identitásához, irodalomközvetítő szerepéhez ld. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* online, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>; FRIED 2013, 103–114; BÓDYNÉ MÁRKUS 2009, 208–220; HÁSZ-FEHÉR 2017, 41–70; UJVÁRI, 2011, 51–54. (Min-den online tétel utolsó ellenőrzése: 2024. szeptember 5.)

⁴ *Auf dem Tetétlener Hügel* (Nach Johann Arany von Adolf Dux) = *Pester Lloyd*, 1855. július 8. (A továbbiakban csak *PL*.) A régi kritikai kiadás (AJÖM, I) az alábbi fordításokat ismeri: Kertbeny: Gedichte; Nordheim Julius: Ung. Gedichte. Ld. AJÖM I, 486. A továbbiakban még az alábbi köte-tekre hivatkozunk: AJÖM, III; AJÖM, IV.

⁵ *Arany János költeményei* = *PL*, 1856. szeptember 14., benne: A. D., Zách Klára.

⁶ Kiemelés az eredetiben. A tanulmányban közölt fordítások tőlem – U. H. – származnak.

jelenkor a „tompá fájdalom és sztoikus rezignáció váltakozásával”,⁷ majd megjelenik a rezignációból kinyert vidámság, amely Aranynál kedves humorrá női ki magát. S mindehhez nemzeti érzület társul.

Arany maga sem tagadta, hogy élénk figyelemmel kísérte a világirodalom klasszikusait, mestereinek nevezte Homéroszt, Ossziánt és Dantét, mások hatása pedig említés nélkül is felismerhető műveiben, például az *Emlények* című versében maga utal Petőfire („S döbbenve ismerem fel rajzomon / Egy-egy vonást, mit szellemujja von.”). Saját alkotásai ennek ellenére semmit nem veszítenek eredetiségükből. Dux ennek alátámasztásaként *A hegedű* Hans Sachsra és Goethére emlékeztető humorát, illetve a balladákban visszaköszönő egyszerű, erőteljes népi humort hozza fel. Zsánérképei pedig a legjobbak közé tartoznak, méltán állíthatók Petőfi mellé. A *Katalin*ban kedves és sötét hangok váltakoznak, az egyszerű tematikát ragyogó drámává alakítja, mindehhez egyéni erőteljes kifejezőmód és művészi ábrázolás társul, csupán a külső forma emlékeztet Puskinra. Dux szerint Arany mindig lát maga előtt irodalmi mintákat, de véleményével nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy „ne állna saját lábán”. Csupán arra akart utalni, hogy Arany hangja „nemcsak nemzeti, hanem általános jelentéssel” is bír.⁸

Műfordítóként dicséri Arany nyelvhasználatát „az új hangok”, a ritmikus hangzás, a rímalkotás újszerűsége miatt. A tömör kifejezőkészség a költő egyik erőssége, ugyanakkor emiatt nehéz verseinek fordítása. Ennek szemléltetésére a *Zách Klárát* adja közre saját fordításban. Előljáróban arra figyelmeztet, hogy a témák rendezésének bemutatására ugyan alkalmas a német szöveg, de a költő kifejezőmód szemléltetésére már kevésbé.

A *Katalin*⁹ fordítása négy részben jelent meg 1856 végén. A német nyelvű közlés a szerkesztőség (nyilván Dux által jegyzett) rövid, lap alján közzétett kommentárjával kezdődik, szándékuk szerint a nem magyar ajkú olvasóközönség számára. Arany Jánost úgy említik, hogy „vitathatatlanul a jelenkor legjelentősebb költője”.¹⁰ Művei minden nemzet dicsőségére válnának, a magyar eposz megteremtője; kimagasló érdeme, hogy a nép körében jól ismert Toldi-mondát „igazi nemzeti formába öntötte”.¹¹ Toldijával kiérdemelte a Kisfaludy Társaság jutalmát, egyben megalapozta költői hírnevét. Arany a nagy epikusok minden tulajdonságával rendelkezik: művei mély és drámai alapokra, antik egyszerűsége épülnek, a klasszika nyugalmát árasztják, miközben „a poézis illata” lengi körbe őket. Jellemábrázolásban a pszichológiai hitelességre törekszik, élénk természetábrázolásai meleget árasztanak, a cselekmény „friss és izgalmas”.¹² Mesterien bánik a magyar nyelvvel, rejtett kincseit igyekszik kiaknázni. Kifejezőmódja érthető, mégis költői. Az eposz mellett a balladaköltészet terén is szép sikereket ér el. A *Katalin* című művében ugyan némileg letért eredeti költői útjáról, a költeményen érződik Byron hatása, mégis bővelkedik erőteljes részekben, melyek révén Arany költészetének ereje jól megmutatkozik.¹³

⁷ Uo. Kiemelés az eredetiben.

⁸ Kiemelés az eredetiben.

⁹ *Katalin von Johann Arany, Deutsch v. Adolf Dux = PL*, 1856. december 28., 30., 31. és 31. esti kiadás. Ha másképp nem jelölöm, reggeli kiadás. Kötetben: *Ungarische Dichtungen von Johann Arany, Deutsch von Adolf Dux*, Pest, Lauffer und Stolp, 1861.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ A Török Zsuzsa gondozásában megjelent korszerűsített kritikai kiadás (Arany János. *Elbeszélő költemények*, 2019, 892) adatai: ARANY, Johann, *Ungarische Dichtungen*, Deutsch von Adolf Dux, Pest, Lauffer & Stolp, 1861, 1–52, (ezt megadja az AJÖM III., 308 is), valamint *Gedichte von Johann Arany*, Aus dem Ungarischen von Ludwig Korodi, Kronstadt, Verlag von Haberl & Sindel, 1863, 62–112 (*Katalin: Poetische Erzählung*).

Ezt követte 1857 elején *A magyar táncz (Egy töredék beszélyből)* közlése *Der ungarische Tanz. Bruchstück aus einer ungarischen Erzählung* címmel.¹⁴ Dux hamarosan közreadta a *Szondi két apródját* is *Die beiden Edelknaben Szondis* címmel, ezúttal Gottlieb Stier¹⁵ tolmácsolásában¹⁶.

Széchenyi halála kapcsán 1860-ban jelent meg Aranytól a *Széchenyi emlékezete* magyar nyelven,¹⁷ majd másnap Dux fordításában *Széchenyi's Andenken* címmel németül¹⁸.

Bírálatok

Még mielőtt Dux a *Pester Lloyd*hoz került volna, megjelent egy háromrészes sorozat a lapban, mely a magyar költészet jelenét tárgyalta.¹⁹ A szerző szerint Arany írásművészetében megmutatkozik a találékonyság, a plasztikus ábrázolásmód, a nagyszerű jellemrajz, objektivitása pedig semmilyen más magyar költőhöz nem hasonlítható. Mindez jól érzékelhető a Petőfivel való összevetésben. Arany nyugodt, „mentes a szív idealizmusától”, egy középkori költő naivitása jellemzi, ugyanakkor megvan benne egy modern művész önérzete és az alkotó képzelet; robusztus alakjai ezekből táplálkoznak, „nem a csalóka idealizmusból”.²⁰ Emellett formai tisztaság jellemzi.²¹

Dux miután a *Pester Lloyd*hoz szerződött, első tárcáját *Ungarische Literaturbriefe* címmel jelentette meg.²² Írásával egy, a magyar nyelvű sajtóban kibontakozott vitához kapcsolódott, ugyanis Arany Jánost és Petőfit egy kritikus epigonnak nevezte, ami miatt Gyulai tollat ragadott, és a *Budapesti Hirlap* hasábjain a költők védelmére kelt, elsősorban teljesítményük miatt.²³

Dux szerint az 1850-es évek közepén az irodalom feladata abban áll, hogy „egyedüli hordozója a nemzeti létnek”, nemzetfenntartó szerepe van.²⁴ A reformkori költőnemzedék természetesen még nem szembesült ezekkel a feladatokkal. Petőfi és Arany eredeti művekkel, a nemzet lelkébe hatoló alkotásokkal állt elő, és nemcsak dicsőítették, hanem olvasták is őket, így érthető Gyulai felháboro-

¹⁴ A. D., *Der ungarische Tanz: Bruchstück aus einer ungarischen Erzählung, Nach Johann Arany* = PL, 1857. február 1. A kritikai kiadások további fordításokat nem adnak meg.

¹⁵ Heinrich Christoph Gottlieb Stier (1825, Bázél – 1896, Dessau): tanár, történész, filológus.

¹⁶ *Die beiden Edelknaben Szondis, Ballade von Johann Arany, Übersetzt von Gottlieb Stier* = PL, 1857. augusztus 15. A kritikai kiadás (AJÖM I, 499) az alábbi fordításokra hivatkozik: Handmann, Arany's ausgew. Gedichte, valamint Sponer, Dóczy és Gragger-Lüdeke fordításai.

¹⁷ *Széchenyi emlékezete, Arany Jánostól* = PL, 1860. október 14.

¹⁸ A. D., *Széchenyi's Andenken, Von Arany János* = PL, 1860. október 15. Az S. Varga Pál gondozásában megjelent *Kisebb költemények, 1860–1882* (2019, 479) által hivatkozott fordítások: *In memoriam Széchenyi*, Aus dem Ungarischen von Dr. Heinrich Gartner, Bp., 1908; *Dem Andenken Széchenyis*, Gedichtet von Johann Arany, ins Deutsche übertragen von Nicolaus Balogh (= Sonderdruck aus dem Programm der Statl.[ichen] Höheren Handelsschule für Knaben zu Baja, Corvin nyomda, 1931, 7); *Széchenyi's Angedenken* (Szemere László) = *Ungarische Dichtungen*, übertragen von Ladislaus [László] Szemere, Bp., R.[ezső] Gergely Verlag, 1935, 141–146. Az AJÖM I, 515 hivatkozásai: STURM Albert, *Széchenyi's Andenken, Gedicht von Johann Arany*, übersetzt von Adolf Dux, *Literarische Berichte aus Ungarn*, Bd. 4, 1880, 612–616, valamint Szemere László, *Budapester Tagblatt*, 1910, 83. sz.

¹⁹ N. N., *Die ungarische Poesie der Neuzeit* = PL 1854. június 6., 25., 28., 29.

²⁰ PL, 1854. június 25.

²¹ PL, 1854. június 29.

²² A. D., *Ungarische Literaturbriefe*, I = PL, 1855. március 11.

²³ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle*, I = *Budapesti Hirlap*, 1855. január 24.; Szépirodalmi szemle, II = *Budapesti Hirlap*, 1855. február 15., február 21. Gyulai hivatkozásaiban megadja a *Pesti Napló*ban 1853–54-ben közölt írásait.

²⁴ DUX, *Ungarische Literaturbriefe*.

dása. Rájuk nem hajdan volt nagyságok epigonjaiként szabad tekinteni, sokkal inkább a következő nemzedékek előfutáiraiként. Erre jogosít fel az elmúlt hét év élénk irodalmi élete, amely a szellemi prosperitás érdekében az életkedvre, az alkotóerőre hat. Az is reményre ad okot a jelen neves költőinek szerepét illetően, hogy „a nemzetnek még meg kell ünnepelnie az európai elemek felvételét a nemzeti életébe, csatlakozását a civilizáció szelleméhez a költészetben”.²⁵

Dux úgy vélte, a nemzeti szellem megjelenésének egyik tiszta formája Arany *Toldija*. Toldi Miklós képe élénken él a nemzet emlékezetében, és már ezáltal sokkal alkalmasabb arra, hogy egy nemzeti költemény hőségé váljon, mint egy jóval ideálisabb figura, aki viszont nem létezik a nép tudatában. Arany már témaválasztásában bizonyította költői érzékét, az anyag feldolgozásában pedig költői erejét: az egyszerű, csupán testi erővel megáldott hős Arany keze alatt szinte megdicsőül, már az első perctől kezdve hat az érzelmeinkre. A tartalma mellett a költeményt formailag is hatásosnak érezte.

Duxtól Arannyal kapcsolatos bírálatok az 1860-as években jelentek meg ismét. A *Bolond Istók* első éneke kapcsán megint arról ír, hogy Byron formai hatása érződik Arany költeményén, azt ügyesen alkalmazza. Stancái nemcsak hangzatosak, hanem gondolatgazdagok és költői tartalomban is bővelkednek, ahogy műveinek szereplői és cselekménye is; ez egy közepszerű tehetségnek nem adatott volna meg. A *Bolond Istók*ban élet és halál tematikáját jeleníti meg. A mű egyik fénypontja egy cigány horda bemutatása, akiknek kezébe kerül Istók, valamint annak a környezetének az ábrázolása, továbbá számtalan szellemes, a költő humorában bővelkedő fordulat. Dux azt kívánja, hogy a szerzőnek adassék erő és kedv a megkezdett mű folytatásához.²⁶

Dux a magyar költők hazai és külföldi fogadtatását tárgyaló tárcájában kijelenti, hogy Arany költeményeinek kiadására nagy szükség mutatkozik a magyar irodalomban. Vannak jelentős művei, pl. *Az elveszett alkotmány*, amely már alig hozzáférhető a nagyközönség számára, míg más költeményei még meg sem jelentek nyomtatásban. Ebből adódik az igény, hogy mind az előbbi, mind az utóbbi költemények összkiadásban is legyenek elérhetőek. Ennél jóval égetőbbnek látja, hogy megszülessenek azok a művek is, amelyekből csupán töredékek léteznek. A *Toldi*-trilógiából csak két rész van meg, az Attila-trilógiából mindössze a *Buda halála* készült el. Ezen nagyszerű alkotások befejezéséhez azonban az kellene, hogy a jelenlegi időigényes egyéb tevékenységei mellett az írásra is tudjon időt fordítani.²⁷

Dux Arannyal kapcsolatban első terjedelmesebb bírálatát a *Buda halála* nyomán írta, mely néhány szövegrészlet fordításával együtt négy részben jelent meg 1864-ben.²⁸ Kritikájának elején tudatja olvasóival, hogy a mű 1864-ben elnyerte az Akadémia legjobb epikus költeményért kiírt Nádasdy-díját. Az ítések szerint nemcsak a legjobb volt a beérkezett 11 pályamű közül, hanem a magyar elbeszélő költészet kimagasló alkotásai közé sorolható, és amennyiben az előszóban felvázolt trilógia ugyanilyen minőségben elkészül, úgy szerzője a nemzetét egy korszakos művel ajándékozza meg. A bírálók sorában foglalt helyet Kemény Zsigmond, Jókai Mór és Gyulai Pál, utóbbi részletes észrevételeit ismerteti Dux.

E kimagasló munka egy nagyobb eposz terveit körvonalazza. Szerzője nem kisebb dologra vállalkozik, minthogy a népköltészetből már kiveszett vagy ott is csak részlegesen jelen volt régi naiv eposzt beemlje a műköltészetbe. Tárgyát, a hun mondakört íróink eddig figyelmen kívül

²⁵ A. D., *Ungarische Literaturbriefe*.

²⁶ A. D., *Részvét könyve* = PL, 1863. június 21.

²⁷ A. D., *Ungarische Dichter in der Heimat und in der Welt* = PL, 1866. december 29.

²⁸ A. D., *Buda halála (Buda's Tod), Episches Gedicht von Johann Arany, I–IV*, = PL, 1864. március 26., 31., április 10., 21. Fordításokhoz ld. AJÖM IV, 207: STURM Albert, *König Buda's Tod, Ein Epos von Johann Arany aus dem Ungarischen übersetzt*, Leipzig, 1879; SPONER Adolf, *Rege a Csodaszarvasról fordítása, Dichtungen von Johann Arany, Aus dem Ungarischen übertragen*, Leipzig, 1880.

hagyták, noha irodalmi feldolgozásra kifejezetten alkalmasak. A *Buda halála* szerzője mesterien bányik a témával, kiválóan ötvözi a mondákat, meséket, történeteket, melyeket akár a germán Attila-mondákkal vagy a *Nibelungen-énekek* is összekapcsol. A régi epikusok invencióját sem hagyja figyelmen kívül; Hadur és Ármány új, energikus alakot ölt, a történethez szervesen kapcsolódnak. Arany stílusát az egyszerű és erőteljes ábrázolásmód, ízlés és józan számítás jellemzi, kerüli a sötét színeket, az érthetőségre törekszik. A trilógia alapkoncepciója Zrínyi és Vörösmarty nyomán vigaszt kíván nyújtani, a nemzeti érzést hivatott erősíteni, ehhez szerencsés történetészövés és jellemábrázolás társul. A cselekmény már az expozícióval indul, majd ez érdeklődés folyamatos fenntartása mellett jut el a katasztrófaig. Semmi felesleges mellékszál, ciráda, lírai szólam nem zavarja meg az „elbeszélés egyszerű magasztosságát”,²⁹ a szereplők jellemfejlődése a vezetőszál. Arany nemcsak a tartalom, de a forma mestere is, megszokott korijambusait jóhangzású, ritmikusabb alexandrinusok váltották fel. Nyelvhasználata is mesteri, a régi magyar nyelv és a népnyelv ízléses, sallangmentes elegyét alkotja, méltó a mű tárgyához.

Dux szerint az ítések bírálata jól mutatja Arany vállalkozásának a nehézségeit, azaz a naiv eposzt akarja visszahozni a műköltészetbe, azt a naiv eposzt, amely vagy soha, vagy csak részleteiben volt meg. Véleménye szerint ez az állapot nemzetenként változó, egy nemzet művészi tudatának (*Kunstabewußtsein*) függvénye. Minél korábban, egy nép minél naivabb állapotában alakul ez ki egy nemzet életében, annál teljesebb nemzeti eposz jöhet létre. A legszerencsésebb pillanat a görögök számára adatott meg. A németek esetében a naiv eposz, ha nem is sokkal, de még a művészi tudat kialakulása előtt jelent meg, így ők állnak a legközelebb a görögökhöz. Ennek következtében nem elég a költői tehetség egy nemzeti eposz megalkotásához, hanem a nép géniusza, az ősi alkotóelemek is nélkülözhetetlenek. A magyar nép esetében utóbbiak csak igen csekély mértékben adtak meg. Az Árpáddal bevonult magyarok és a hunok közötti genetikai kapcsolat csak hipotézis, a magyar nyelvemlékek viszonylag fiatalok, a hun nyelvemlékek, illetve mondáik közül pedig alig maradt fenn valami. Arany vállalkozása, egy előzményekből alig meríteni tudó naiv eposz megalkotása ezért rendkívüli teljesítmény. A létrejött mű pedig csodálatra méltó, még akkor is, ha a természetes úton keletkezett eposzokhoz nem hasonlítható, de azok számtalan erényét fel tudja mutatni.

Dux kifejti továbbá, hogy Arany vállalkozása, a hun időkhoz való visszatérés még hatalmas tehetsége ellenére akkor is nagy merészségre vallana, ha nem lenne két tényező, amivel ez magyarázható. Egyik a patrióta hevület által vezérelt akarata a hazai kulturális élet más nemzetekhez hasonló felvirágoztatására, ami által a művelt népeknél oly nagy szerepet játszó nemzeti művelődéstörténet is felértékelődne, azaz a hősi és mitikus múlt, amely a görögöket annyira lelkesítette, illetve a germán népeknél hasonló szerepet játszott. Ezt a múltba való visszatekintést kellene a magyaroknál is felébreszteni, valamint a hiányzó részeket lenne szükséges mesterségesen megalkotni. A másik tényező pedig a tudomány, amely a múlt minden területét illetően (állat- és növényvilág, filozófia, történelem stb.) jelentős adatokat tárt fel.

Arany a *Nibelungen-éneke* és hasonló költeményekre legalább támaszkodhat, hallhatja az ősi énekek eredeti hangját, mintaként szolgálhatnak a szereplői pl. Buda, Gyöngyvér stb. megformálásában. Dux úgy látja, Arany bátran használta a krónikák és a fennmaradt mondák elemeit, ezeket vegyítette a régi magyar nyelvvel. Elbeszélő stílusát, a krónikás pozícióját az egyszerűség és a naivitás hatja át. Ez rögtön megmutatkozik a mű elején, ahol a műeposzok fohászához vagy fegyvercsattogtatásához képest egy szép kép, majd az egyszerű történetkezdés áll.

A bírálat második részében Dux közread egy részletet a mű elejéből, saját fordításában, illetve hosszasan ismerteti a mű tartalmát. A korábban vázolt gondolatait azzal egészíti ki, hogy a hun mondák több európai nép esetében ismertek, több költeményben is tovább élnek, igaz, eltérések mutatkoznak a germán és a román népcsoportok között. Ez a források eredetére, az ebből fakadó

²⁹ A. D., *Buda halála*, I.

bizonytalanságra vezethető vissza, innen jönnek a mondából eredő elágazások román, német irányba, miközben a magyar teljes mértékben hiányzik. Ezt a hiányt hivatott Arany költészete pótolni, így ennek minél szélesebb körben való megismerése, elterjedése általános érdeke, sőt szükséglete az irodalomnak. Ehhez próbál segítséget nyújtani az első ének elejéből, az eredeti alexandrinusok helyett Nibelungen-strófászerkezettel közreadott fordítás.

A bíráló harmadik részében Dux rámutat arra, hogy Arany célkitűzése, a nemzet elveszett naiv eposzának mesterséges úton történő reprodukciója nem valamiféle kalandorság. A letűnt kor megidézéséhez, a régi hangzásvilághoz azonban csak addig nyúlhatott vissza, amennyire az a kor emberének még komfortosnak bizonyult. A mű tartalmát illetően pedig – a nemzeti szellem támasztotta elvárások figyelembevételével – alkalmazkodnia kellett ahhoz a tematikában hasonló európai eposzhoz, amelynek keletkezése egybeesett a magyar naiv eposz megírásához szükséges elemek létrejöttével, azaz a *Nibelungen-ének*hez. Ennek tragikus karakterét Arany nem utánozta, hanem önállóan megismételte. Ahogy abban Siegfried halála, illetve az ezt követő további tragikus események láncolata, úgy Aranynál is adott egy lezárt tragikus esemény, amely egyben előrevetíti Attila és az egész hun birodalom tragédiáját.

Dux olvasata szerint a költemény alapjának megteremtéséhez nem lett volna szükség arra, hogy Budát, Attila öccsét Arany annak bátyjaként szerepeltesse, mivel egy tragikus konfliktus a történelmi alaphelyzetben is létrejöhetett volna, ám a szerző szükségesnek érezte ezt a tragédia szempontjából. Megtehetette, folytatja, mivel a történelmi tény nem bír különösebb jelentőséggel, másrészt a csere nem önkényes, hanem egy jól átgondolt költői terv része. Az agg Buda érezve gyengeségét, megosztja hatalmát Attilával, majd ezt megbánja, bizalmatlanná válik és erőszakos cselekedetekhez folyamodik, ami maradék hatalmának elvesztéséhez, végül halálához vezet. Ez a karakter nem mérhető se erejénél, se nagyságánál fogva Learhez vagy Siegfriedhez, de sorsának fokozatos, következetes fejlődését tekintve „lebilincselő, költői és megható”.³⁰ Valamint a gyenge, agg Budához hasonlatos a későbbiekben hőssé váló Attila ereje és nagysága, akinek a Buda bizalmatlanságával, haragjával szemben tanúsított nyugalma, önuralma már előrevetíti emberi nagyságát „még a történelmi küldetés előtt”.³¹

Dux szerint ugyancsak tanulságos a két uralkodó házastársainak egymáshoz való viszonya, amely jelentős hatással van a cselekmény alakulására. Buda terméketlen hitvese ferde szemmel tekint az Attilát fiú utóddal megajándékozó asszonyra, a 'társkirálynőre', valamint irigy annak szépségére. Ez a helyzet a torzsalkodás melegágya, noha Attila igyekszik ezen úrrá lenni. A *Nibelungen-ének*ben hasonló helyzetben van Brünnhilde és Kriemhilde, ami már előrevetíti a tragédiát, a birodalom bukását.

A korábban már említett életkorok felcserélése tehát nem Arany szeszélye, hanem egy alaposan végiggondolt terv kiindulópontja, amelyből cselekményszálak erednek, és oda vissza is vezethetők. Dux szerint az életnek ez a ki- és visszaáramlása egy bizonyos pontban, ez „az első és elengedhetetlen feltétele minden szerves alkotásnak” adja Arany költészetének a „rendíthetetlen értékét”. Ezen felül jól példázza, hogy a mű nemcsak kívülről tűnik jól felépítettnek, hanem belül is szervesen építkezik, így összevethető az évszázadokon át érlelt európai versenytársaival. A recenzens szerint mivel Aranynak elévülhetetlen érdemei vannak a nemzeti irodalom terén, ezért nem lenne ildomos azt mérlegelni, hogy a *Buda halála* vajon magán viseli-e a naiv eposz minden tulajdonságát, illetve minden részletnek megvan-e a maga jogosultsága.

A naiv eposzok sajátossága, hogy egyben zsánerképek is, véli Dux. Ennek pontos szerzői lenyomatát adják koruk kulturális életének, az asztali szokásoktól kezdve a ruházatkodáson át a fegyverviselésig, viszont a modern kor költője erre a történelmi perspektíva miatt nem képes. A külsőségekkel ellentétben az emberi szív, a szenvedély, a normák ábrázolása mindig lehetséges, időbeli kötöttségek nélkül. Arany szereplőit a helyzeteknek és a hangulatoknak megfelelően ábrázolja, a kultúrtörténeti

³⁰ Uo., III.

³¹ Uo.

vonatkozások hiányában nem tud a görögökhöz és a németekhez hasonló külső képet festeni, mivel csak a fennmaradt krónikák szűkös forrásaira támaszkodhatott.

A bíráló utolsó részében Dux rámutat a mű hiányosságaira is. Úgy véli, indokolt lett volna a szereplők színesebb bemutatása, a külsőségek árnyaltabb, részletekbe menő leírása, melyek alapkélekei a naiv eposznak. Erre legfeljebb a negyedik énekben tesz Arany „bátortalan kísérletet”, amikor Attila egybehívja a hun sereget: „Otthon a fehérnép sem dolga-felejtő, / Sűrű a kezében tarka színű fejtő, / Hímzi ura szűrjét, szép tiszta ruháit: / Titkon eped, könnyez, férje után áhit.”³²

Dux felhívja a figyelmet Arany művének egy másik részére, amely véleménye szerint markánsan megmutatja a különbséget a *Nibelungen-ének* és az egy szerző által jegyzett naiv költemény között. Míg a modern költő a jellemzés közepette szinte megfedkez a főhősről, addig a középkori szerző számára a testi erő mindennapos, magától értetődő jelenség, amire csak rövid, erőteljes vonásokkal utal, és figyelme sokkal inkább a főhősré irányul. Ezt Dux az alábbi, medvevadász példával szemlélteti a 8. énekből (hét versszakot idéz):

„Halljátok először medve vitézségét,
Hogy múlatta Etel s Buda feleségét.
Nagy medve, bozontos, kétlábú, temérdek,
Kezde alátörni amint közel értek. [...]”
vége:
„Így Etel a foglyát fārasztja halálig,
Míg lihegő száján csűf nyelve kimállik,
Futtában a nagy kört szedi ősszébb-ősszébb,
Int végre a bajnok, hogy gúzsba kötözzék.”

A *Nibelungen-ének*ben Siegfried jellemzése nagyon árnyalt, ruházatának és fegyverzetének leírása nagyon alapos. Ehhez társul a testi ereje és bátorsága, így az olvasó szeme előtt szinte kívül-belül megelevenedik a hős. Aranynál pont ez a „plasztikus kiegészítés” hiányzik, ami azért is sajnálatos Dux szerint, mivel a szerző egy igazi epikus költő, „a plasztikus ábrázolásnak olyan mestere, aki a személyeken és tárgyakon túl hosszasan elnyúló történeteket is képes önálló tiszta képekben érzékelteni”.³³

Más a helyzet, ha a tömegek ábrázolásáról van szó. Ezek maguktól mozognak, nem a hős vezeti őket, inkább őt hordozzák és tolják. Az olvasó számára ez úgy jelenik meg, hogy a hős köré szerveződnek a másod- és harmadrangú szereplők, és így tovább, végül így jön létre az egyre nagyobb tömeg. A jól körülhatárolható alakok lassú eltűnése, majd a tömeg kialakulása a *Buda halálában* nem jelenik meg, itt a főhősök mögött egyből a masszává olvadt tömeg elevenedik meg, köztük csak elvétve található összekötő elem. A költemény ebbéli hiányosságának következménye az epizódok hiánya.

Mindeközben ismételten kiemeli Dux, hogy a *Buda halála* csak egy része a nagy egésznek, így tehát maga a mű is csak egy epizód, „egy forrás, amelyből és amely szerint majd az az epikus folyam életre kel, amely most még hiányzik”.³⁴ Dux a műről így csak feltételelesen alkot véleményt. Annyi bizonyos, hogy Arany alkotása egy jól tagolt költemény, számos része kitűnő, pl. a színekben bővelkedő 8. ének, illetve a Csodaszarvas legendája a magyarok és a hunok eredetéről. Úgy véli, végleges bírálatot majd a teljes opusz létrejötte után lehet csak mondani. Reméli, hogy a biztató kezdet után a folytatás is méltó lesz a választott tárgyhöz.

³² *Uo.*, IV.

³³ *Uo.*

³⁴ *Uo.*

Hivatkozott irodalom

- A. D., *Ungarische Literaturbriefe*, I = *Pester Lloyd*, 1855. március 11.
- A. D., *Der ungarische Tanz: Bruchstück aus einer ungarischen Erzählung*, Nach Johann Arany = *Pester Lloyd*, 1857. február 1.
- A. D., *Széchenyi's Andenken*, Von Arany János = *Pester Lloyd*, 1860. október 15.
- A. D., *Részvét könyve* = *Pester Lloyd*, 1863. június 21.
- A. D., *Buda halála (Buda's Tod)*, Episches Gedicht von Johann Arany, I–IV, = *Pester Lloyd*, 1864. március 26., 31., április 10., 21.
- A. D., *Ungarische Dichter in der Heimat und in der Welt* = *Pester Lloyd*, 1866. december 29.
- AJÖM, I. = *Arany János, Elbeszélő költemények*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1).
- AJÖM, III. = *Elbeszélő költemények*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (Arany János Összes Művei, 3).
- AJÖM, IV. = *Keveháza, Buda halála, A hun trilógia töredékei*, s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1953 (Arany János Összes Művei, 4).
- Arany János elbeszélő költemények*, s. a. r. és a jegyzeteket készítette Török Zsuzsa, Bp., Universitas – MTA BTK, 2019.
- Arany János költeményei* = *Pester Lloyd*, 1856. szeptember 14., benne: A. D., Zách Klára.
- BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, *Dux Adolf és Neustadt Adolf bécsi kapcsolatai Ludwig August Franklhoz írt leveleik tükrében* = *Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János 60. születésnapjára*, szerk. Főrizs Gergely, Bp., rec.iti, 2009, 208–220.
- Die beiden Edelknaben Szondis, Ballade von Johann Arany*, Übersetzt von Gottlieb Stier = *Pester Lloyd*, 1857. augusztus 15.
- FRIED István, *Két (irodalmi) világ között: Dux Adolf „hungarus patriotismus”-a* = *Irodalomtörténet*, 94(2013)1, 103–114.
- Gyulai Pál, *Szépirodalmi szemle*, I = *Budapesti Hirlap*, 1855. január 24.; *Szépirodalmi szemle*, II = *Budapesti Hirlap*, 1855. február 15., február 21.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Bevezetés a „német–magyar” szépirodalomba (Arany János német recepciójának első időszaka)* = *Tiszatáj*, 71(2017)3, 41–70.
- Katalin von Johann Arany, *Deutsch v. Adolf Dux* = *PL* 1856. december 28., 30., 31. és 31. esti kiadás. Kötetben: *Ungarische Dichtungen von Johann Arany*, Deutsch von Adolf Dux, Pest, Lauffer und Stolp, 1861, https://play.google.com/store/books/details/Ungarische_Dichtungen_Katalin_and_Kev%C3%A9h%C3%A1za_Deutsch?id=fQleAAAACAAJ&hl=en_GB&gl=US.
- Kisebb költemények, 1860–1882*, s. a. r. S. Varga Pál, Bp., Universitas – MTA BTK, 2019.
- N. N., *Die ungarische Poesie der Neuzeit* = *Pester Lloyd*, 1854. június 6., 25., 28., 29.
- RÓZSA Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Bp., Argumentum, 2013.
- Széchenyi emlékezete, Arany Jánostól* = *Pester Lloyd*, 1860. október 14.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, online, <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>
- UJVÁRI Hedvig, *Kulturtransfer in Kakanien: Zur Jókai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882)*, Berlin, Weidler, 2011.
- UJVÁRI Hedvig, *Deutschsprachige Presse in der östlichen Hälfte der Habsburgermonarchie: Deutschsprachige Medien und ihre Rolle als Literaturvermittler in Ungarn in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2012.
- UJVÁRI Hedvig, *Több mint interdiszciplína? A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásáról* = *Magyar Könyvszemle*, 131(2015)1, 15–23. DOI: <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2015.1.15>.

FIGYELŐ

A részletekben rejlő egész. – Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok, szerk. Boka László, Budapest, MMA Kiadó, 2023. 544 p. Egy régóta, sokak által várt, hézagpotló tanulmánykötet került 2023 utolsó napjaiban a könyvesboltok polcaira *Transzilvanizmus* főcímmel. Elégtétel volt kézbe fogni egy olyan, évszázadok alatt formálódó, ezért aztán némiképp meghatározhatatlannak tűnő fogalom rendszerezésére törekvő kötetet, amely több oldalról igyekszik megvilágítani a bonyolult kérdéskör sokarcúságát, magyarázatot nyújtani az eszmekör többes (mozgalom és cselekvési programszerű, illetve vigaszideológiai) mivoltára a változó történelmi és társadalmi korok sűrűjében. Nagyon tömören, a kötetszerkesztő soraira hivatkozva összefoglalhatnánk, hogy a transzilvanizmus a magyar eszmetörténet egyik legvitatottabb és legkevésbé tárgyalt, kutatott mozgalma, ugyanakkor hangsúlyos irodalmi olvasata a 20. század első harmadában szárnyra kapó erdélyi életformának és az ebből származtatott szellemi autonómiatörekvéseknek. E gondolat mégsem tükrözné teljeskörűen azokat a koncepciókat, vitákat, valamint az események szerteágazó hatásait, amelyeket az elmúlt több mint száz évben elindított és gerjesztett az erdélyi társadalomban, s amelyeket megélték a könyv lapjain megidézett irodalmi és politikai személyiségek.

Boka László, a kötet szerkesztője és ötletgazdája – akinek tudományos munkássága jelentős része a 20. századi magyar irodalmi modernség kérdéseire és azon belül az erdélyi magyar irodalom utóbbi száz esztendejének kevésbé ismert szegmenseire épül – vállalta, hogy egy olyan kötetet gondoz és jelentet meg az MMA Kiadó segítségével, amely akár Láng Gusztáv és Kántor Lajos vagy Pomogáts Béla munkáinak a folytatása, kiegészítése, de adott esetben ezeknél is több: a transzilvanizmus történetének, altípusainak és ezek mindeddig hiányos terminusainak az értő összefoglalása lehet. Természetesen bőven van előzménye tevékenységének, korábbi köteteiben, tanulmányaiban folyamatosan és előszeretettel fordult az erdélyi magyar irodalom ritkábban kutatott rétegeihez. Úgy vélem, e grandiózus mű szerkesztésének elengedhetetlen előzménye munkásságából a már évtizedek óta alakuló tanulmányok számossága Ady Endre, Kuncz Aladár, Bánffy Miklós, Jékely Zoltán és több más erdélyi vagy Erdélyhez is kötődő szépíró életművével és irodalomszervezői tevékenységével kapcsolatos kutatása. Nemrég Bánffy Miklós, a reneszánsz alkotó (szépíró, színműíró, grafikus, díszlet- és jelmeztervező, ugyanakkor országgyűlési képviselő, Kolozs megye főispánja és persze az *Erdélyi Helikon* főszerkesztője) életét és munkásságát bemutató kiállítását is megtekinthette az érdeklődő közönség Nagyváradon és Marosvécsen, majd Bécsben és Budapesten is, akinek életművét nem pusztán az erdélyiség szemszögéből, hanem csakis „magyarsága és európaisága fényében”¹ gondolja a szerkesztő hitelesen visszatükrözni. Ugyancsak átfogó képet adott a kortárs magyar irodalom ún. Erdély-regényeiről,² tehát a jelen prózai alkotásainak azon vonulatáról, amelyekben erőteljesen felidéződik a sokszor traumatikus romániai közelmúlt, és amely a maga termékeny közegében, a letagadhatatlanul szubjektív emlékezésformák és családtörténetek ellenére hangsúlyosan lokális,

¹ BOKA 2023a, 877.

² BOKA 2023b, 3–36.

erdélyi marad. „Saját és szerzett másságok”-ra figyelt tehát korábban is a kötet szerkesztője, ahogyan erre egykor tanárától, Láng Gusztávtól kaphatott ösztönzést,³ ugyanakkor alapos tájékozottság, történeti és elméleti pallérozottság, komparatív kutatási elvek és következetesen felépített, átgondolt és megvalósított gyakorlat jellemzik munkáit. Azért tartom jelentősnek kiemelni ezeket a komponenseket mint alkotói attitűdjeit, hogy némiképp rávilágítsak, mekkora előmunkálatokat igényelt a kötet megvalósítása, milyen kutatások előzték meg e rendszerezett átgondolást azon tényeknek az árnyékában, hogy évtizedekbe telt megérteni a transzilvanizmus (át)alakulásainak folyamatát, majd megélni teljes elnyomását, tiltását, 1989 után pedig némiképp elhatárolódni a rosszul értelmezett „sajátosságoktól” mint irodalmi megkötő jegyeiktől, majd az ezredfordulótól újra rátalálni valamilyen formában, regionális értékként, erőként a 21. század első évtizedének erdélyi társadalmában. Boka László ezen témakörben kutatócsoportot is vezetett az utóbbi években a Sapientia Kutatási Programok Intézete támogatásával, e kötet tehát fontos előzményekre tekint vissza mind erdélyi, mind magyarországi szerzőit tekintve.

A könyv unikalitását nem csupán a tudatos szerkesztésben tapasztalhatjuk, hanem a felkért szerzők (tizenkét történész, eszmetörténész, irodalom- és sajtótörténész, művészettörténész, valamint Markó Béla személyében a nagypolitikai pályát is hangsúlyosan kipróbált költő) alapos tanulmányaiban, korokat és személyiségeket megidéző rész kutatásaiban, azzal a céllal, hogy egy bonyolult eszmekör változatainak és értékrendszerének, előzményeinek és utóhatásainak megteremtésük az alapját, így végre méltó módon elhelyezzék történelmi, politikai és irodalmi rendszerekben az utókor számára is. Az egykori „utódállamok”, ezen belül a romániai/erdélyi történelmi események sűrűjében és ezek hatására megismerjük a 20. század és a két világháború közötti erdélyi gondolat, a transzilvanizmus-eszme alakzatait az egyes írók munkáiból, a módot, ahogy alkotóik és megélőik igyekeztek fenntartani mint (vigasz)ideológiát, megtartó erőt a kisebbség számára, lényegében egyetlen médiumot, egyetlen fő csatornát működtetve: az irodalmat és a nyomtatott sajtót, s persze az anyanyelvet. Olvashatunk az eszmerendszer hanyatlásáról a '30-as években, majd megmaradt darabjainak irodalmi változatairól, kényszerű torzulásairól, de arról is, ahogy igyekeznek megmenteni és láttatni a rendszerváltás utáni erdélyi magyarsággal a transzilvanizmus-formák egyes szegmenseit, szembenézni az utóélet vakfoltjaival, kategorizálásának felemás kísérleteivel. Ezek az olvasatok tekintenek ránk a továbbgondolásra készítő tanulmányok soraiból, miközben a kötet nem nyújt egy konkrét definíciót, mégis összegzésre jut, miszerint a transzilvanizmus „olyan kultúrpolitikai és cselekvési programnak” volt leginkább tekinthető, amely az önálló erdélyi szellemi életet igyekezett minden korban megteremteni és ehhez mérten intézményeinek fejlesztéseit tűzte ki célul (54).

A tanulmánykötet piros borítóján maga a cím is figyelemfelkeltő, szótagolt szaggatottságával az egység hiányát sugallja a gondolkodó ember számára. Az alcím, *Eszmék, korok, változatok* előre vetíti a téma sokszínűségét, hiszen a szerzők olykor egymással polemizálva fejtik ki véleményüket, és törekednek a fogalom, az eszme sajátosságát láttatni történelmi, irodalmi, művészeti, egyházi, publicisztikai és politikai perspektívából.

A kötet különleges számú (az olvasó asszociációra bízom) tizenkét írása mellett, amely arányos felépítettségében a szerkesztő tudatos előrelátását dicséri, kiegészül függelékében még két jeles tanulmánnyal, két megkerülhetetlen szerzővel, akiknek transzilvanizmus-elemzései úttörőek voltak, és mindmáig hatással vannak a téma kutatóira. A szerkesztő nem véletlenül az ő emlékükné is ajánlja a teljes kötetet: Cs. Gyimesi Évának, egykori mentorának és Pomogáts Bélának, aki tavaly, épp a kötet megjelenési évében hunyt el. A történetiség szempontjait figyelembe véve a függelék részben Pomogáts egyik legelső, korai tanulmányát választotta a szerkesztő, illetve bekerült a '80-as években született, de csak a rendszerváltás után publikálható nagyszájú, a *Gyöngy és homok* majdnem teljes egésze is, megemlítve a bevezetőben, hogy Cs. Gyimesi a kérdéskör értékszerkezetét vizsgálta elsődlegesen

³ LÁNG 1998, 37.

a diktatúra tragikus kisebbségi helyzetében, elutasítva a szenvedésanalógiák olvasati potenciálját egy lényegében már torzult transzilvanizmus-olvasat által. Mindez azért is hangsúlyos, mert – mint azóta több interjúból tudható⁴ – a kötet szerkesztő szeretett volna visszatérni a két világháború közti, még nagyon is progresszívnek mutatkozó, európai eszmekörhöz, amely korát megelőzve fontos Kelet-Közép-Európa-gondolatot hordozott, de azzal szembesült (többek közt a Széchenyi Könyvtár tudományos igazgatójaként is), hogy a primer források javarészt feltáratlanok, az egyes írói-értekezői hagyatékokat csak az utóbbi évtizedekben kezdték tudományos alapossággal feldolgozni, publikálni. Ez a függelék tehát szükséges tisztelgés, de a kötet egésze annak is hű példája, hogy a kutatás jelen állása miben egészíti ki ma a korábbi tudásunkat.

A könyv első tanulmánya megadja a vázát, a gerincét az egész műnek, és míg a szerkesztő azt hangsúlyozza a kezdeti gondolatokban, hogy „e heterogén alakzatnak, közösségi ideológiának vagy hitmozgalomnak, pontos, koherens és egyértelmű, mindenki által elfogadott történeti definíciója nem létezik” (7), addig a kötet írásain haladva, és a végszóhoz elérve mégis kapunk egy teljesebb, olvashatóbb képet a fogalomköréről. Ez szinte láthatatlanul bomlik ki előttünk, miközben történelmi korokon, rokonítható eszméken, írói csoportosulások érdekesítő tevékenységein halad végig az olvasó, majd időutazóként érkezik meg a jelenbe, ahonnan „az ezredforduló megújult szereplehetőségeire” (58) is figyelmet fordíthat Markó említett esszéje, nagyon is jelenszerű írása révén. Boka kötetnyitó, terminustisztázó nagytanulmányához (*Transzilvanizmus-formák, transzilvanizmus-változatok*) kapcsolódik a többi írás, amelyek lassan, részleteiben bontják ki a tematikát, minden lehetséges perspektívából láttatni engedik annak arcéleit. Szólnak a kezdetekről, a Fejedelemség idejéből, a majd a Monarchiában is létező erdélyiség gondolatáról, majd elemzik a két világégés közötti legfőbb alakulását a külső és belső viták, vádak és elnyomások keresztútjában. Útközben markánsan említésre kerülnek az eszmerendszer legjelentősebb egyéniségei és alakítói, akik inkább voltak publicisták és tollforgatók, mint politikusok, így Babits Mihály, Szerb Antal, Áprily Lajos, Makkai Sándor, Kuncz Aladár, Reményik Sándor, Dsida Jenő és mások jelentős gondolatait, álláspontját megismerve tisztázódik az olvasó előtt a fogalom történeti sokszínűsége, hangsúlyozva, hogy az ő korabeli munkásságuk is inkább „arra irányult, hogy körvonalazzon egy értékrendszert” (351).

A szerkesztő indirekt módon jelzi csak a transzilvanizmus mélyre visszanyúló gyökereit, megemlíti, hogy a 16–18. századokban már kimutatható az eszme alakulása, az elmélyülés, a tágabb információ kedvéért azonban nem viszi tovább a gondolatot, hanem a következő helyre, második írásként helyezi el Balázs Mihály szegedi irodalomtörténész professzor lényeges tanulmányát, amely a transzilvanizmus korai, újkori előzményeit mutatja be részleteiben. Itt találkozhatunk azzal a ténnyel, hogy a transzilván tudat, először Szalárdy János 1662-ben megjelent *Siralmas magyar krónikájában* jelenik meg, és ahogy maga az író fogalmaz: „Szalárdy tehát szegény hazájának már kizárólag Erdélyt tekinti...” (88), úgy véli ez lesz az alapja annak a közösségtudatnak, amely megmutatkozik az 1704-es *Columba Noe* című röpiratban, amelyben Bethlen Miklós már Erdélyt nevezi meg hazájának (96). A két tanulmány összekapcsolásával csak behatóbban próbáltam érzékelteni, hogyan, mi módon épülnek egymásra a kötet írásai, milyen szerves formában bontják tovább egymás gondolatait, és hogyan nyílik meg az olvasó előtt a könyv végére a transzilvanizmus kezdeti, meglehetősen ködös képe. A gondolatkör K. Lengyel Zsoltnak, a kérdéskör talán legismertebb kutatójának, németországi professzornak írásában, a kötet legterjedelmesebb tanulmányában „bonyolódik”, aki Kós Károly és Reményik Sándor életművének (és transzilvanizmus-eszméinek) párhuzamos vizsgálata által bravúrosan haladva fejt ki az impériumváltás előtti és utáni helyzet összetettségében a kérdéskör jelentőségét, az egyes életutakban betöltött szerepét, az eszme egyéni változataira is rámutatva. Ugyanezt a folyamatot tapasztalhatjuk Filep Tamás Gusztáv írása esetében. A nyitótanulmány ismét

⁴ Ld. például az Erdély Tv *Kultúrcepp* című műsorát, a kötet marosvásárhelyi bemutatója kapcsán: https://www.youtube.com/watch?v=OVUXB71x_B8 (letöltve: 2024. 10. 30.)

„csak” megemlíti az urbánus transzilvanistákat, irányt adva ezáltal az olvasó számára is a kérdéskörön belül mindezidáig homályban hagyott részhez, fokozva is persze annak kíváncsiságát, de azt a kötet hetedik tanulmánya bontja majd ki tanulságosan és részletesen. Az urbánus transzilvanisták aktív, esetleg passzív munkásságát, szerepét összegzi ugyanis tanulmányában az eszmetörténész Filep, aki a budapesti Kisebbségkutató Intézet munkatársaként, számos erdélyi életúttal korábban is foglalkozó kutatóként olyan nevekről is beszámol írásában, akiket sokszor még a helikoni vagy általánosan az erdélyi írók közé sem sorolt az akkori olvasóközönség. Megemlíti így Hunyady Sándort és Karácsony Benőt, akiknek munkásságával kevésbé szokták a transzilvanizmus fogalmát összekapcsolni. Ez utóbbi írónak azonban az Erdélyi Szépművés Céh kiadásában több könyve is megjelent, mivel „a helyi szellem, a szülőváros, a lakótáj kisvilága iránti ragaszkodás” jellemezte munkáit, s a kitartó olvasó látni fogja, hogy a '70-es években mekkora jelentőséggel bír majd ez a tény a transzilvanizmus olvasati perspektívájából. Számszerűen nyolc irodalmi szerzőt mutat be a tanulmány, mindegyiknek hangsúlyozva a maga jellegzetességét, egyéni attitűdjét a fogalom szempontjából, amely nem minden esetben, s nem feltétlenül pozitívan kapcsolta őket az eszmeiséghez. Talál ugyanakkor számukra egy fontos kötődési pontot, a kisebbségi létformában a szülőváros iránti ragaszkodást, és ezen urbánus szellemiség által – amely még a Monarchia öröksége, de az Európára tekintés kötelezettségét és minőségelvét is hordozza – érthetővé teszi, hogy bár „mind elfogadták az akkori közvélekedésben az »erdélyiség« körébe sorolt eszméket, elveket, miközben az összmagyar kultúrát és nemzetet tartották szem előtt” (346).

Ezt a kevésbé ismert, elfeledettebb szerzőket felvonultató fontos tanulmányt három, mondhatni igazán kanonikus szerzőportré előzi meg. Filep Tamás Gusztáv Boka Lászlóval közösen szerkesztője a 2014-től elindított Kuncz-életműsorozatnak,⁵ így érthetően maga Boka nyújt a kötetben remek portrét a két világégés közötti erdélyi magyar irodalmi élet talán legfontosabb szervezőjéről, a transzilvanizmus egyik, ha nem a legfontosabb eszmei atyjáról, Kuncz Aladáról. Bánffy Miklós esetében is életútportrét kapunk a kötetben Szász László nyugalmazott egyetemi docens tollából, aki hangsúlyozza és példaértékűen az olvasó elé állítja annak személyiségét és mecénási szerepkörét 1926-os hazatérése után. Szász többször reflektál a tényre, hogy politikai munkássága mellett Bánffy mindenekelőtt író és alkotó ember, aki nemzete iránti felelősség tudatában, alkotói szuverenitásának egy részét alárendeli a közösségnek, amelyhez tartozik. Határozottan körvonalazza jelen tanulmányában, hogy Kunczcal, Kóssal és Kemény Jánossal vállalt szerepük a kulturális és irodalmi életben, az általuk menedzselt munkálatok (lap- és könyvszerkesztés, publikálások, fórumok szervezése, helikoni közösség fenntartása) nélkül a transzilvanizmus nem növekedhetett volna nemzetrészmegtartó szellemi mozgalommá és erővé (273). Bánffy erdélyiségolvasatait, természetes, veleszületett kötődését Erdélyhez ugyanakkor a mecénási szerepköre is láttatja, Kuncz mellett az új írógeneráció szemében is emberi, erkölcsi tartást sugárzott, végső soron többes támaszt jelentett. Ilyen volt a fiatal Dsida Jenő is, akinek transzilvanizmus-koncepciójáról korábbi monográfiája, Láng Gusztáv számol be kiváló tanulmányában, és akinek vívódó, értelmiségi, bölcselői élete és mély katolikus hite, tragikusan rövid pályája a transzilvanizmus minden szépségét, felemelő gondolatát és a többségi nemzet elutasításai miatt a kiábrándulási fázisokat is jól tükrözi. Az egyik legfontosabb, maradandó sora e téren a költői hitvalláson túl a közösségének is szóló: „Mindig magunkért, soha mások ellen”, s ez valóban mély, erkölcsi erdélyiségprogram lehetett a korban, amit széles kontextusban, kitekintésben mutat be a tanulmány. Jelentősen reflektál a folyamatra, ahogy Dsida megáéva teszi az előtte járó nemzedék erdélyiségeszméjét, gondolatai lassan egybehangzanak Kós Károllyal „történelmi transzilvanizmus” elképzelésével és a belőle kibontakozó „erdélyi psziché” megélésével, valamint kapcsolódik Makkai Sándor kisebbségről szóló tanításaihoz is. Ezt a „fűi” kapcsolatot is látnunk kell a tanulmány szerint a költő transzilvanista szerepvállalása és -alakulása folyamatában.

⁵ Vö. Kuncz Aladár *Összegyűjtött Munkái*, 2014–2019.

Az eszmerendszer több perspektívából megvilágításra kerül alakulásának folyamatában; Vallasek Júlia kolozsvári irodalom- és sajtótörténész az irányzat identitáskonstruáló jellegét emeli ki írásában, mivel bátran nyúl a történelmi korokhoz és témákhoz, valamint felidézi a szenvedés és türes ethoszát az új, kisebbségi létben. S míg Filep Tamás – mint szó volt róla – a kevésbé ismert vagy aktív résztvevőit emeli ki a transzilvanizmusnak, addig Vallasek Júlia a legerősebb korabeli bírálót is megemlíti, Szemlér Ferencet, aki egy új generáció szemszögéből állította (némileg kényszerűen, s messze nem a teljes generáció nevében, erre épp Dsida a példa), hogy a transzilvanizmus megfutotta pályáját. A magyar oldalról elindult kezdeményezés, amely egy virágzó Keleti Svájc-gondolatot is takart, száz oldalról részlegesen, de a román értelmiség és politikum részéről teljesen visszhangtalan maradt, így azt a bezárkózó, védekező kollektivitáskeresőt erősítette már csak az 1930-as évek végén, amit Babits is kritikusan szóvá tett. Vallasek tanulmánya remekül érzékelteti a korabeli sajtó elsődleges szerepét, és rámutat az egyes írói műhelyekben az egyéni transzilvanizmus-elm gondolatokra is.

A kötet egyik érdeme, hogy nem pusztán irodalmi, sajtó- vagy esztétörténeti aspektusokból közelít a történeti kérdésekhez, hanem a társművészetek felől vagy az egyházi, intézményes kérdéskörök irányából is vizsgálja az erdélyi gondolat korabeli beágyazottságát. Az eszmerendszer vallásos jellegének megnyilvánulásait is nyomon követhetjük a kötetben, amely sokatmondóan negatív bírálatot kapott a négy legfőbb transzilvanista-vita alkalmával, ugyanakkor egyfajta kollektív vallásként, hitmozzanatként, domináns eszmekörként is létezett a korban (392). Így az olvasó rálátást kap két igen érdekes, képzőművészeti és vallási vonatkozású tanulmány révén Murádin Jenő és Patócs Molnár János tollából ezen kérdéskörökre, hogy aztán megérkezzünk Balázs Imre József esszenciális tanulmányához, amely már a II. világháború utáni helyzetet, a transzilvanizmus bűvópatakszerű jelenlétét, szükségyszerű átalakulását és torzulását, újradefiniálhatóságát igyekszik érzékeltetni előbb a '60-as évek végétől alakuló új korszakban, majd a nyilvánvalóvá lett diktatúra sötét felhője alatt. A '70-es évekre megjelenő neotranszilvanista ideológia sajátosságaira tekinthetünk rá itt, amelyben a kisebbségi identitást és az anyanyelvhasználat kérdéseit, irodalmon túlnyúló jogköreit feszegették az értekezők pro és kontra, természetesen csak az erőteljes cenzurális viszonyok adta lehetőségek között. A költészetben „a második Forrás-nemzedék szerzői lesznek azok, akik a szülőföld-tematika és a tájmetaforák mellett gyakran helyezik a múltba a szövegeik referenciaterét” (427). Az erdélyiség kérdéskörét igyekeztek főképp irodalmi keretekben átmenekíteni, ennek nehézségét Markó Béla említett sorai tükrözik végszóként a kötet időrendben utolsó írásában. Az irodalmár és politikus hitelessége épp ebben a kettős szereptudatban rejlik, amelyet igyekezett megélni és megőrizni a rendszerváltás utáni időszakban, amikor robbanásszerűen felszabadult az erdélyi magyarság nyelve és szelleme a korábbi béklyóiból, amikor magát a transzilvanista szót sem lehetett hangoztatni, s minden „allegória, metafora vagy bármilyen költői kép legalább olyan veszélyes adott esetben, mint egy ketyegő pokolgép” (441). Ezen a ponton az erdélyi magyar kisebbség ismét kérdések és kételyek, útkeresztvezetők elé állt a rendszerváltás éveiben.

Mondhatni, a kötet keretes szerkezetben engedi láttatni ezen ponton, ahogy a Balázs Mihály írásában megszületett erdélyiség fogalma, a 20. század végén ismét terítékre került. Mennyire volt szükséges visszanyúlni a két világháború közötti tradícióhoz, esetleg a modernizáció irányába tekinteni inkább? Aktualizálni esetleg, hiszen maga a fogalomkör életszerűsége épp ezt mutatja, ezt sugallja. 1991 után, a visszapillantás momentumában, újabb definíciója kerül elő a transzilvanizmusnak, „szükségideológia” lesz a túlélésért, fennmaradásért a történelem viharaiiban. Markó rengeteg kérdéskört felvet, és jelenszerűségéből fakadóan nyitva is hagy, elvezetve egészen a kortárs erdélyi regények tematikájáig, amelyek az együttélés nehézségeiről (és kudarcairól is) igyekeznek egy hiteles mikrotörténelmi képet adni, s bár ezt többnyire autofikciós keretekben teszik, az esszé kimondatlanul is hangsúlyozza, hogy ez önmagában az erdélyi lét sajátossága marad.

Ebben a formában érkezünk vissza egy több mint száz éve csupa ellentmondásokkal jellemezhető eszmekör aktualitásához, amit Boka László fogalmaz meg előremutatóan a bevezető tanulmányában

(talán ez is ösztönzi a kötet megszerkesztésében?), nevezetesen, hogy a mindenkor „szellemi autonómiaforma”-ként aposztrofálható gondolatokról egyes részei mozaikkockaként a helyükre kerültek, kiteljesedtek a transzilvanizmus átfogó eszmerendszerének történetében. Hol módosultak persze, elvesztve a bennük rejlő feszültséget, hol gazdagodtak. Egyes elemek elveszni látszanak ma is, de helyükre új összetevők nyomulhatnak be, módosítva ezzel az eredeti elképzelést, és önmagában rejtve akár a torzulás veszélyét is (56), de felmutatva ugyanakkor a kérdéskör életrevalóságát, potenciálját, jó értelemben vett szívósságát.

A kötet minden tanulmánya unikális darab, mondhatni tökéletes alkotórésze lett a transzilvanizmus bonyolult, sok szálból építkező eszmerendszerét magyarázó nagy műnek, elvégre mindegyik magán visel egy-egy sajátosságot, hozzátesz még egy eddig kevésbé ismert információt, hogy végül egyediségükben összképet, teljes egészet teremtsenek a 21. század emberének. Cs. Gyimesi Éva neve végigkíséri a kötetet, mondhatni majdnem minden tanulmányból visszaköszön, számos utalást találhatunk a *Gyöngy és homok* korszakos transzilvanizmus-elemzésére. A tény pedig, hogy az ő soraival záródik a kötet, olybá tűnhet, mint egy megigézett gondolat, sarokkő, egy örök emlék, amely testet öltött a megírt szavakban, és megoldást is nyújthat egy jelképekben gazdag paradoxális értékviszonyra (539).

A tudományos hangvétel mellett a kötet írásai érthetőek, olvasmányosak, a tanulmányok fontos alfejezetekre tagoltak, ami segíti a jobb átláthatóságot, bár ezt a tartalomjegyzék szintjén sem ártott volna feltüntetni, de a szerkesztő mellett a kiadói szerkesztő munkáját is dicséri a tény, hogy letisztult, szép könyvbelsőt kapunk; hibákkal, elütésekkel pedig gyakorlatilag nem is találkozunk. A beválogatott tanulmányok a történelmi keretekben észrevétlenül is az emberi értékek, az egyéni tényezők fontosságára irányítják a figyelmet, így a könyv bizonyára minden olvasó számára tartogat egy üzenetet a múltból, esetleg a jelenből, egy motiváló gondolatot, amelyet magával vihet a jövőbe, elvégre „az erdélyiség együttlét és különlet” (449), amelynek megújulni tudó szereplehetőségeire még mindig figyelhetünk az ezredforduló környékén és azután is.

Hivatkozott irodalom

- BOKA László, „Öntudatlanul, és magától érthetően” = *Helikon*, 34(2023a), 23, 877.
 BOKA László, *Múltfeltárás, autofikció és újrealista kód a kortárs magyar próza Erdély-vonulatában* = *REGIO*, 2023b, 2, 3–36. (DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v3i2.3>)
 Kuncz Aladár *Összegyűjtött Munkái* I–VI. kötetek, sorozatszerkesztő Boka László, Filep Tamás Gusztáv, Bp.–Kolozsvár, Országos Széchényi Könyvtár – Kriterion Kiadó, 2014–2019.
 LÁNG Gusztáv, *Séta egy definíció körül* = *Uő, Kivándorló irodalom*, Kolozsvár, Komp-Press Kiadó, 1998 (Ariadné Könyvek).

PRÉM MÓNIKA

SZEMLE

Fekete István, Gyurkának, *Fekete István levelei Zsoldos Györgyhöz*, s. a. r. Borda Márton Áron, Zebegény, Borda Antikvárium, 2017. 187 p.*

Fekete István ifjúkori barátjához szóló levelei irodalmunk forrásaihoz tartoznak. Fekete felsőfokú tanulmányai során ismerkedett meg Zsoldos Györggyel a debreceni Gazdasági Akadémián, majd egy félév után együtt folytatták tanulmányaikat a Magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémián. Barátságuk és az ezt dokumentáló levelezésük egy hosszabb, 1930–1935 közötti megszakítással három évtizeden át, Zsoldos 1955-ös haláláig tartott. Az 1930-as évek második felétől intenzívvé vált levelezés fontos irodalomtörténeti forrás, mivel dokumentálja Fekete irodalmi pályájának elejét – a pályázatokra beküldött regények keletkezésének körülményeit és az eredményhirdetések körüli várakozást –, közli három, Zsoldosnak ajánlott (köztük egy eddig ismeretlen, kettő pedig az eddiginél pontosabb közlésű) versét és függelékben a Zsoldos levelezésében fennmaradt két novellának (*Édes, Ágnes*) az eddig ismerttől eltérő (korábbi szövegváltozatot mutató) szövegét, továbbá Fekete naplójában és további levelezésében Zsoldosra vonatkozó szövegrészleteket. Az igényes kiállítású kötetet Borda Márton Áron, a levelek jelenlegi birtokosa rendezte sajtó alá, aki az egyik legnagyobb magánkézben lévő Fekete István-gyűjtemény tulajdonosa. A Fekete István munkásságának feltárásával, illetve írói hagyatékának gondozásával másfél évtizedig, hirtelen, korai haláláig foglalkozó Sánta Gábor (1967–2016) irodalomtörténész és tanár emlékének ajánlott könyvvel az antikvárius és fotótörténész méltó módon folytatja az író dokumentumainak elemző bemutatását. A levelezéskötet kulcsfontosságú forrásközlés Fekete István irodalmi munkásságának első korszakáról, jól beilleszkedik az eddigi három Fekete-levelezésközlés sorába. Az első ilyen típusú könyv a Gáspár János szerkesztésében, 2000-ben megjelent *Töredékek Fekete István levélhagyatékából és írásaiból*, amelyet két év múlva követett Feketének mosonmagyaróvári pártfogójához, Láng Rudolf Rezső tanárhoz 1938–1969 között írt leveleinek közzététele Láng Ágostonné és Pályi Gábor szerkesztésében (*Kedves Rudi Bátyám!*, 2002), illetve a jelen bemutatott könyv előtt egy évvel Lanszkiné Széles Gabriellának, a Cséplő család tulajdonában fennmaradt, *Fekete István és Cséplő József levelezését* közlő tanulmánya (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei, 2016). Annál is inkább örömdetes a magántulajdonban lévő Fekete-dokumentumok közlése, mivel az irodalmi gyűjtőkörű, országos közgyűjteményekbe még csak viszonylag kevés került be.

A levelezés legintenzívebb, 1936–1940 közötti korszakából származik Fekete negyvennyolc fennmaradt leveléből harmincöt, amelyek jól bemutatják Fekete két, irodalmi pályázatra (Országos Gárdonyi Géza Irodalmi Társaság, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda) beküldött regénye (*A koppányi aga testamentuma*, *Zsellérek*) keletkezésének és eredményhirdetésének körülményeit. A regények

* A recenzió a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

keletkezésének és recepciójának története mellett olvashatunk azok ihlető élményeiről. *A koppányi aga testamentuma* kapcsán kifejti barátjának, mi volt a célja a regénnyel: „Én azokat az alakokat rajzolgattam meg, akik már nincsenek, de voltak, és ha nem voltak: kellene, hogy legyenek!!! Azt szeretném, hogy ha ezt a könyvet elolvassa valaki: vágya legyen ilyen élet után, és a felnőtt ifjú undorodjon meg minden materiális szeméttől és találjon ideálokat, amely nélkül ez az élet el sem képzelhető. [...] Szóval: azt írtam ami vagyok, vagy ami lenni szeretnék. Én a levegőt, az erdőt, a mezőt, az embereket, születéseket, szerelmeket és elmúlásokat tisztán akarom látni és láttatni” (55). A *Zsellérekkel* megnyert pályázat utáni eufória nyomán így írt barátjának: „Győzött a falum, a földem, az éjszakák melyeket megjártam, a hajnalok melyeket átvirrasztottam, a patakok melyek valahol nekem csobogtak, a madarak melyek nekem füttyögettek. Győzött a szívem.” (118).

Az ezen korszak előtti és utáni pár levél ugyan nem tartalmaz irodalmi vonatkozásokat, emberi szempontból azonban ezek is fontosak. A fennmaradt levelekből arra lehet következtetni, hogy jó néhány elveszett vagy lappang. A Feketével ellentétben rossz levélíró Zsoldos Györgynek (akit ezért gyakran korhol barátja: „lusta kutya voltál világ életedben, Pató Pali bátyánk kései korcs ivadéka s ez az oka annak, hogy hónapszám kell egy rongyos leveledre várni” [54]) Feketéhez írt – a könyvben nem közölt – leveleit az ajkai Városi Múzeum Fekete István-gyűjteménye őrzi. A levelek jelzik az először évente egyszeri (januári), majd kétszeri (januári és nyári) személyes találkozás előkészítését, várását, körülményeit, Fekete erős elvagyódását és kitörési kísérleteit az ajkai intézői állásból. A kötet végén található személy- és helynévmutató jelzi a Fekete és Zsoldos számára legfontosabb helyszíneket (Ajka, Budapest, Mosonmagyaróvár és Szomolya), illetve a legtöbbször említett személyeket (Gallasy László novaji földbirtokost, akinek Fekete gazdasági tanácsokat adott 1937-ben, illetve Fekete feleségét, Piller Edithet). Egyikük sem volt társaságot kedvelő, másokkal könnyen barátkozó, megnyíló ember („a sok embert egyenesen nem bírom” [44]), a levelek tükrében leginkább csak egymás társaságát keresték, szerettek együtt vadászni. A közel azonos korú, megegyező szellemi kultúrájú két barát hasonló értékrendet képviselt, amiről így vallott Fekete: „Ami a barátságunkat illeti, hát az bizony magától-való! Olyan mint a humusz. Egyszerűen van! [...] Legjobban megmutatja ezt az egyforma lélekvilág, hasonló vágyak, hasonló örömek, hasonló meglátások, megérzések, és az a láthatatlan, de örök kontaktus, melyet úgy érzek mindig, mint egy telefondrótot, melynek egyik vége nálam, másik vége nálad, egész lelkivilágunkat behálózza. [...] úgy beletartozunk egymás életébe, mint az őszbe a dér, a télbe a hó, az erdőbe a fa s a nappalba a világosság.” (76).

Zsoldos és Fekete családi életének átmeneti zavara is megőrkítődik néhány levélben: mindkettjük felesége többre, másra vágyott volna, főként nagy társasági életre a vidéki elzártság helyett. Fekete helyzetét, mobilitását javította az 1938 őszén történt autóvásárlás, a Zsoldossal való találkozásokra is sűrűbben adódott így lehetőség. A második világháború utáni évekből fennmaradt rövid képeslapok Fekete helyzetének ellehetetlenülését tanúsítják, semmilyen lényegi információt nem tartalmaznak, csak a személyes találkozásokra utalnak.

A sajtó alá rendező előszava provokatív mondattal kezdődik – „Fekete István (1900–1970) író a mai napig nem az »irodalmi kánon« része” –, ami lényegében igaz, mert az irodalomtörténeti kézikönyvek ugyan említik, de részletelebben nem elemzik, ugyanakkor az elmúlt évtizedben elmozdulás érzékelhető ebben (például az MMA 2021-ben megjelent *Magyar irodalmi művek 1956–2016* az 1957-es évnél a *Bogáncs* elemzését közli Sturm László tollából), ami a kéziratpiacon is érzékelteti hatását: míg 2014-ben a *Nagyszombat* című novella kézírata 52 ezer forintért, 2018-ban a *Tüskevár* című regény kézírata 21 és fél millió forintért kelt el. A közreadó röviden összefoglalja a fontos mérföldköveket Fekete István életének és munkásságának kutatásában, majd a Zsoldos Györgyről tudható életrajzi adatokat, és rögzíti a szövegközlés elveit. A levelekhez fűzött alapos lábjegyzetek megadják a kikutatható legtöbb információt a kontextus megértéséhez, vagy ha valaminek a feltárása nem sikerült, azt is jelzik. A kötet legizgalmasabb levelei talán azok, amelyek a mindennapi élet gazdasági intézői nyűgjein túl (pl. budapesti állatvásár) az elmélyült alkotómunka műhelyébe engednek

bepillantani. Fekete fő problémája a kenyérkereső állásának és az írói ambícióinak kibontakozásához szükséges nyugodt környezet összeegyeztetése volt („Az írásaim is lassabban mennek mint tavaly. Nem mintha téma nem lenne, de időm nincs és lerázni sem tudom magamról a mind súlyosabban és mind gyakrabban reám nehezedő deprimált hangulatokat.” [77]; „Én sokat vagyok egyedül, Gyurkám. Nem a testi egyedüllét ez, hanem a szellemi.” [81]). Zsúfolt időbeosztás szerint élt (naponta sok kilométert gyalogolt segédtisztként Mailáth György, majd gazdasági munkájának ellátására Nimsee Pál birtokán), az írásra úgy kellett lopnia az időt. Kiderül a levelekből, hogy Fekete több regényét, novelláját felolvasta barátjának. A *Zsellérek* keletkezése idején, 1938-ban írja: „Most egy komoly nagy regényen dolgozom és ezt nekem esténként muszáj valakinek felolvasni, mert kritikusra szükségem van. Remélem elfogadod ezt az előkelő pozíciót?” (91). Némelyik jegyzet jóval több információt ad, mint amennyit az adott levél megkívánna, így például a *Csi* kiadástörténetéről megtudja az olvasó, hogy az 1940–1948 közötti négy cenzúrázatlan, csonkítatlan kiadás után 1974-től napjainkig erősen hiányos szöveggel jelenik meg. Az író műhelyébe és mindennapi életének gondjaiba betekintést nyújtó levelezéskötetet egyaránt haszonnal forgathatják az irodalomtörténészek és a nagyközönség.

TÜSKÉS ANNA

Bezeczky Gábor, *Az eltűnt miniatűrök. Szépirodalom és időszaki sajtó a kiegyezéstől az első világháborúig*, Budapest, Gépeskönyv, 2022. 206 p.

Bezeczky Gábor, az MTA Irodalomtudományi Intézet Irodalomelméleti Osztályának nyugalmazott tudományos tanácsadója pályája során többek között a 19–20. század fordulójának magyarországi irodalmával is sokat foglalkozott, s ő volt a *Krúdy Gyula Összegyűjtött Művei* címet viselő könyvsorozat szerkesztője is. E munkája során találkozott olyan módszertani problémákkal, amelyek hozzájárultak a monográfiájának megszületéséhez. Krúdynak ugyanis több olyan írása jelent meg ma már ritkábban forgatott, kevésbé neves napilapokban, folyóiratokban, amelyek a mai napig ismeretlenek, s az elmúlt bő másfél évszázad során készült bibliográfiák sem tartalmazzák (nem is tartalmazhatják) a dualizmus évtizedei alatt működő alkotók minden írását, hiszen ezeket nem egyszer csupán néhány számot vagy évfolyamot megért vidéki lapok közölték (így nem is feltétlenül kerültek be a köztudatba, illetve elfelejtették őket). Bezeczky a megfontolásból kiindulva kezdte el vizsgálni a korabeli magyarországi sajtó és a szépirodalom kapcsolatát, azonban amint azt némi keserőséggel és beletörődéssel megállapítja, a teljes sajtóanyag átvizsgálása felmérhetetlen feladat lenne.

Az alább bemutatandó kötet fő- és alcíme csak a szöveg olvasása során nyeri el az értelmét: az „eltűnt miniatűrök” szókapcsolat azokra a rövid szépirodalmi alkotásokra vonatkozik, amelyek létezéséről gyakran mind az olvasóközönség, mind a tudományos élet elfeledkezett, csupán azért, mert nem jelentek meg kötetben. A kiadvány előszavában azonban a szerző hangsúlyozza, hogy a korabeli hírlapírásnak elengedhetetlen része volt a szépirodalom, és hogy a vidéki újságírók az őket időnként jogosan ért bírálat ellenére is tettek azért, hogy az írástudatlanságból még alig kilépett emberek hozzászokjanak az olvasáshoz. Bezeczky Gábor megállapítása szerint azonban az időszaki sajtóban megjelent apróbb művek szisztematikus feltárása hosszabb távon a magyar irodalom történetének átírásához vezethet, hiszen az újonnan megtalált művek nem csak apróbb adalékkal szolgálhatnak az alkotók karrierjéhez, hanem akár egy-egy írói, költői pályakezdés eddig ismert időpontját is módosíthatják.

A kiadvány főszerzője a korabeli időszaki sajtó jellegének rövid bemutatásával indul. A monográfia egyik legfontosabb kijelentése az, hogy az időszaki sajtónak rendkívüli szerepe volt a dualista korszak olvasási kultúráinak alakításában, ezért a sajtótermékekből nem csupán az olvasói szokásokról szerezhetünk ismereteket, hanem az egyes irodalmi irányzatokról is, amelyek nem feltétlenül köny-

vekben találtak maguknak kifejeződési lehetőséget. Miközben ezek a periodikák hírszolgáltató és szórakoztató funkciót is betöltöttek, a kortárs magyar irodalomnak is kitüntetett terepet biztosítottak, ezáltal eljuttathatták azt a szélesebb olvasóközönségnek is.

A kötet egy következő, nagyobb egysége a műveltség felől közelíti meg a szépirodalom és a sajtó dualizmus kori viszonyát. Jóllehet, az írni-olvasni tudás terjedésével egyre inkább számított az, milyen olvasmányok jutnak el az emberekhez, Bezeczký Gábor úgy látja, a 19. század második felében nem alakult ki a színvonalas szépirodalom rendszeres és tömeges fogyasztása. Ennek következtében széles műveltségi szakadék jött létre a társadalom különböző rétegei között, s a szerző a dualista rendszer súlyos fogyatékosságaként értékeli az általa elmaradottnak ítélt társadalmi állapotokat: míg kétségtelenül lezajlott egy jelentős gazdasági átalakulás, fellendülés, addig a politikai vezető réteg elmulasztotta a társadalmi reformok végrehajtását és a műveltségi szint jelentős emelését. Ily módon azonban normatív elvárásokat is támaszt a dualizmus kori (művelődés)politikával szemben, hiszen annak az adott időszakban nem feltétlenül volt lehetősége utolérni a fejlettebb államok szintjét, míg a korábbi magyarországi műveltségi állapotokhoz képest előrelépést tapasztalhatunk (egyrészt például az iskolázottság bővülésében, másrészt éppen maga a szerző bizonyítja a hazai műveltség viszonylag magas szintjét jelen kötetével, hiszen a korszakban több száz vagy bizonyos években akár kétezernél is több hírlap és folyóirat létezett az országban, tehát ezekre volt kereslet, még ha sok periodika rövid idő után meg is szűnt). A korabeli (művelődés)politika ráadásul olyan infrastrukturális hálózatokat is kiépített, amelyek közvetlenül vagy közvetve hozzájárulhattak a műveltség terjedéséhez (iskolák, posták, vasútvonalak).

Bezeczký Gábor a nyomdászat, illetve a kiadóvállalatok nézőpontjából is görcsö alá veszi a dualizmus kori sajtót, részletesen elemzi a korabeli statisztikákat, továbbá bemutatja a Szinyei József által évtizedek során összeállított sajtóbibliográfiát, amely a mai napig felbecsülhetetlen értékű forrást jelent, még ha természetesen nem lehet tökéletes. A szerző rámutat arra, hogy nagy volt a fluktuáció a dualizmus kori lapok körében, sok periodika csupán kérésélettűnek bizonyult. Ugyanakkor azonban a kiadók számára még az is kifizetődő volt, ha a lapszámok néhány hasábját a szépirodalomnak kellett áldozniuk, hiszen az újságok például hirdetéseket is közöltek, illetve a kiadók sok esetben szoros kapcsolatot ápoltak politikusokkal, pártokkal, társadalmi szervezetekkel is, akik/amelyek a periodikákat anyagi támogatásokban részesítették a politikai befolyás megszerzése érdekében. És habár a sajtó jelentősége a 19. század közepétől fokozatosan nőtt Magyarországon (is), Bezeczký megítélése szerint indokolatlanul nagy szerepet szokás tulajdonítani a médiának, és gyakran végletes nézetek (lelkendezés, illetve démonizálás) érvényesülnek e téren.

A kötet legfontosabb mondanivalója talán az, hogy a 19. század második felében a magyarországi időszaki sajtó jelentős része közölt szépirodalmat (főként új műveket), így az irodalom nagyon könnyen és gyorsan eljutott a literátus emberekhez, a közönség közvetlen kapcsolatot alakíthatott ki a szépirodalommal. A különböző lapok minőségi irodalmat közvetítettek az olvasóknak, ám ezekről az írásokról – versekről, novellákról, tárcákról stb. – gyakran szinte teljesen elfeledkezett az utókor. Bezeczký Gábor szerint felmérhetetlen(ül gazdag) az az irodalmi anyag, amely a mai kor számára ismeretlennek minősül. A különböző világhálós adatbázisok segítségével megindult ugyan a korabeli lapok elérhetővé tétele, azonban még korántsem teljes az így rendelkezésre álló anyag, vannak még lappangó írásművek. Ebből következik Bezeczký egy újabb fajsúlyos állítása: jelen körülmények között sok korabeli magyar költő, író műveinek nincs „tökéletes” bibliográfiája, hiszen számos művet nem ismerünk tőlük. Mondhatjuk, hogy a szerző kimondatlanul is szemléletváltást sürget, hiszen felhívja a figyelmet az „eltűnt” irodalmi anyagra, amely feltérképezése akár az irodalomtörténet egyes fejezeteinek (például alkotói pályaképeknek) az átírásához is vezethet. A kötet mélyrehatóan és sokoldalúan vizsgálja a dualizmus kori sajtótermékek és a szépirodalom kapcsolatát, miközben feltárja az események háttérében rejlő társadalmi folyamatokat. Bezeczký Gábor nemcsak izgalmas és érdekfeszítő stílusban mesél a szépirodalmi „miniatűrök” problémájáról,

hanem a szakirodalomban talán elsőként vesz észre fontos tényeket, összefüggéseket, s hívja fel azokra az olvasó figyelmét, így módon valóban hiánypótló munkát tett le az asztalra. A kiadványt nem kizárólag az irodalomtörténészek és a sajtótörténészek forgathatják haszonnal, hanem a rokon tudományterületek művelői, sőt a laikusok is.

BODNÁR KRISZTIÁN

Adinel C. Dincă, *The Transylvanian Saxons and their Books in the Middle Ages*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2023. (Istoria Cărții și a Textelor 2). 210 p.

2023-ban indult két kötet az *Istoria Cărții și a Textelor* sorozat Adrian Papahagi szerkesztésében Kolozsváron, amelynek címe pontosan meghatározza célját: könyvek és szövegek történetét ismerteti meg az olvasókkal. A sorozat második kötetében Adinel-Ciprian Dincă az erdélyi százszok középkori könyvkultúráját vizsgálja részben esettanulmányokon keresztül, részben széleskörű elemzéseket kínálva. A szerző az egyes fejezetekben, amelyek közül több is korábban már publikált tanulmányának átdolgozott változata, a korábbi szakirodalomtól eltérő megközelítésben tárgyalja a témát, azaz a könyvhasználat vizsgálatát nem választja el a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatoktól sem, ezeket egységben szemléli. Ennek köszönhetően átfogó képet nyújt az erdélyi százszok könyvkészítéséről és könyvhasználatáról az olvasó számára, valamint bemutatja a korábbi kutatástörténetet is. A könyv eredményeként pedig, ahogy a szerző is írja, világossá válik, hogy a latin kereszténység periferiáján élő erdélyi százszok az európai kultúra alakítóivá is váltak az oktatáson keresztül, hiszen nyugat-európai egyetemeken tanultak. Az ott szerzett tudással visszatérve pedig a közösségüket gazdagították.

A bevezetőben a szerző az erdélyi százszok középkori történetét vázolja fel, két térképen a területi szerveződésük is látható. A kulturális életük gazdagságának bemutatását pedig az UNESCO Világörökség részévé vált megyesi erődített evangélikus templommal zárja.

A szisztematikus kutatást jelzi, hogy a szerző a könyvgyűjtemények rekonstruálásához a fennmaradt kódexek és a nyomtatványok mellett levéltári dokumentumokat, inventáriumokat, végrendeleteket, magánleveleket is felhasznált, illetve, hogy a legjelentősebb román gyűjtemények, többek között a nagyszebeni Brukenthal Nemzeti Múzeum Könyvtára, az Evangélikus Egyház Központi Levéltára és a Román Nemzeti Levéltár nagyszebeni fiókja mellett az országon kívüli könyvtárak, levéltárak állományában őrzött, az erdélyi százszokhoz köthető dokumentumokat is vizsgált.

A könyvgyűjtemények a források alapján több csoportra oszthatók: az egyes személyek gyűjteményeire csak a 16. század végétől léteznek dokumentumok Romániában, míg a leginkább kutatott könyvtártípus, köszönhetően a reformációnak, a gimnáziumok gyűjteménye. A romániai kutatás a plébániái könyvgyűjtemények vizsgálatát hanyagolta el leginkább, míg a harmadik könyvtártípusról, a városi könyvtárról a 19. század végétől kezdve az a feltételezés terjed, hogy a nagyszebeni városi tanács már a 14. században is fenntartott egy nyilvános könyvtárat. Dincă ezt a bizonyítékokkal alá nem támasztható hipotézist kétségbe vonja, feltünteteti hasonló könyvtárak keletkezési idejét és helyét Európában. A Nagyszebennél akkor magasabb kulturális szinten lévő és szélesebb kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező városok alapján nem tartja elképzelhetőnek, hogy itt hasonló gyűjtemény működött volna a 14. században, megelőzve az elsőt, a nürnbergi városi tanács könyvtárának 1370. évi megnyitását. A könyvtárat a 16. század közepén alakíthatták ki: a Brukenthal Múzeum Könyvtárában őrzött számos kézirat, nyomtatványon a város „super ex libris”-e látható, ám az azokban lévő tulajdonosi bejegyzések alapján a kötetek közül több korábban más tulajdonban volt, a városi tanács gyűjteményébe például nagy számban kerültek a helyi domonkos konvent könyvei.

Nagyszeben városának egyik jelentős kézírata a német jogi szövegeket tartalmazó *Codex Altemberger*. A szerző az írástípusainak és a díszítésének részletes leírásával a kódex keletkezési helyeként Prágát jelöli meg, a másolás idejét pedig a 14. század közepére teszi. Prágából a kódex Nürnbergbe került, és onnan érkezett Nagyszebenbe a 15. század utolsó évtizedeiben. A kódexet közel háromszáz éven keresztül használták a városban, az utolsó lapján már a nagyszebeni hivatalnokok esküje szerepel a keresztre feszítést ábrázoló kép alatt, a másik oldalán pedig egy kolofon, amelyben megadja az évszámot, amikor Thomas Altemberger, Nagyszeben 15. századi polgármestere elkészíttette az illuminációt és bemásoltatta az esküt. A kódexszel kapcsolatban több kérdés még válaszra vár, amelyekre Dincă felhívja a figyelmet: további kutatást igényel többek között a kézirat Nagyszebenbe kerülésének körülményei, a betoldott illumináció készítőjének személye és a német szöveg nyelvészeti elemzése.

A százszok nyugat-európai egyetemjárásának köszönhetően három olyan kódexnek az esettanulmánya is helyet kapott a könyvben, amelyek a nemzetközi szakirodalomban szinte ismeretlenek. A pecia jelekkel ellátott, Iohannes Friburgensis *Summa confessorum*, Aquinói Tamás *Summa theologiae* és Aegidius Romanus *Super primum librum Sententiarum* műveket tartalmazó három kéziratot a nagyszebeni Brukenthal Múzeum Könyvtárában őrzik. A kodikológiai és tartalmi érvek alapján a kéziratok a párizsi egyetem körzetéhez köthető mintakódexek alapján készültek a 14. század elején. Ez a fejezet is arra keresi a választ, hogy az egyetemi oktatáshoz kötődő kéziratok hogyan jutottak Nyugat-Európából Erdélybe. A kutató segítségére lehet ilyenkor a könyvekben lévő bejegyzés, a kötésük vagy bármi más, a használatra utaló nyom. Az egyik kódexben egy, a 15. században írt levél töredéke támasztotta alá, hogy ekkor a kötet már a városban volt. A könyvkötéseknek a már említett vizsgálata ebben az esetben arra is rámutatott, hogy a Nyugat-Európában másolt kéziratokat Bécsben, illetve annak környékén kötötték be. A kötések megegyeznek más, szintén a nagyszebeni könyvtárban őrzött könyvekkel, ami alapján Dincă feltételezi, hogy egy Bécsben tanuló nagyszebeni diák vitte magával azokat haza az egyetemi éveit után. Ezeknek a könyveknek a történetével is érzékelteti a latin világ központja és a periféria kapcsolatát. Egy másik fejezetben a külföldi egyetemeken tanuló százsz papok kerülnek a középpontba, akik az egyetemi éveik alatt vásárolt könyvekkel gazdagították a későbbi plébániájuk könyvtárát. Az európai egyetemekre járt hallgatókról nemcsak az adott intézmény matrikulái, hanem a vásárolt példányokba írt bejegyzések is tanúskodnak. Hasonlóan a pecia jeleket tartalmazó kötetekhez, ezeknek a könyveknek a kötése, vízjelei is alátámasztják külföldi eredetüket.

A szerző a helyben készült könyveket az illuminátorok munkáján keresztül mutatja be. Nagyszebenben húsz festőt és egy műhelyt is azonosítottak, ám név szerint csak a Nürnberghez és Bécshez kötődő Vincentius Cibiensis ismert. Részletesen egy, az 1507-ben másolt *Vigiale* liturgikus kézirat után elnevezett csoport díszítésének elemzése olvasható, amelyet a szerző kiegészít még egy, a csoporthoz tartozó nyomtatvány és egy 1475-ben Rómában Brassó számára kiállított pápai engedély illuminációjával. A Nyugat-Európával élénk kereskedelmi kapcsolatban lévő Nagyszebenben feltehetően külföldön tanult, illetve onnan érkező mestereket is megbíztak munkával, ahogy az imént említett csoport könyvfestészete is elsősorban augsburgi és bécsi hatásokat mutat.

Nemcsak a díszítések készültek helyben. Dincă példákkal mutatja be azokat a szövegtípusokat, amelyeket helyben is másoltak. Például liturgikus kódexeket, prédikációs gyűjteményeket, jogi kézikönyveket. Tulajdonosi bejegyzések, kolofónok és más, használói bejegyzések támasztják alá, hogy a vizsgált könyvek nem újkori bibliofil gyűjtés révén kerültek a százsz területre. Történetírói munkák, „*annales*”-ek, életrajzok a középkori Erdélyből nincsenek, ezért a kutatás a 16. század második felétől kezdő vizsgálni a történetírást. Dincă ugyanakkor felhívja a figyelmet a középkori könyvek margináliáiban rejlő lehetőségre, példaként mutatva be egy nagyszebeni és egy kizsolsnai plébánia papjának bejegyzéseit. Nagyszebenben a 15. század első harmadában szolgáló pap a szolgálatához szükséges segédkönyv készítésekor, a Kizsolsnán a 16. század elején szolgáló pap pedig az egyházközségi jegyzékbe jegyzett fel akkori tragikus történeteket, mint az 1432. évi Barcaság elleni oszmán támadást.

Ezeket feltehetően a prédikációkba beépíthető morálfilozófiai tartalmú példakként örökítették meg. Német nyelvű bibliai szövegek kevésbé találhatók meg a területen a reformáció terjedése előtről, a népnyelvi könyvek számának növekedése Iohannes Honterus nyomdájának megalapításához köthető, illetve Nagyszeben és a délnémet területek között fellendülő könyvkereskedelemnek köszönhető. A szerző hangsúlyozza azonban, hogy a kapcsolat nem volt egyirányú: külföldön, például Itáliában dolgozó szász nyomdászmeisterokról is vannak adatok. Erről a virágzó kulturális életéről tanúskodik a 2022-ben, Medgyesen újra felfedezett plébániai könyvtár, amely számos muzeális könyvet őrzött meg, feltárása pedig a szerző vezetésével el is kezdődött.

A kötetet záró nagyobb fejezet a könyvek elemzése után az azokkal kapcsolatba kerülő embereket állítja vizsgálódásának középpontjába. Ennek okát is felfedi a szerző: a korábbi kutatás a kulturális teret a történelmi sorscsapások ellenére is fennmaradt könyveken keresztül határozta meg, ám új szempontra van szükség, amelynek keretében a könyvek és szerzőik, tulajdonosaik és használóik kapcsolata az elemzés fókuszsa. Ez alapján a középkorban Erdélyben a műveltségi teret egyrészt a hivatalnokok megjelenése alakította, másrészt az, hogy az alsóbb társadalmi szinteken is növekedett a műveltség foka. Dincă a kultúra körforgásának modelljét is felvázolja, amellyel a százszok könyvtörténetét a jövőben még érdemes vizsgálni. Ennek értelmében a kör az oktatáshoz kapcsolódó könyvekkel indul, amelyek a tudás gyarapodását szolgálják, utána következik a tudás alkalmazásának felfedése, amelybe a könyvek használata, kereskedelme és előállítása is beletartozik, és végül a tudás átadásának feltárása az egyes emberek szakmai tevékenységén vagy művészetpártolásán keresztül. A szerző példaként mutatja be az oktatáshoz, a tudás hasznosulásához kapcsolódó kódexek, nyomtatványok és más iratok (matrikulák, könyvjegyzékek) gazdagságát és sokféleségét, és rávilágít arra, hogy van még a kutatóknak feladata. Ebben a fejezetben van lehetősége a vizsgált könyveken keresztül megerősíteni a kutatás újabb eredményét, amelynek értelmében a város és a vidék műveltsége közti különbségek nem akkorák, ahogy a szakirodalomban azt korábban tartották.

A könyv egészét végigkíséri az a szándék, hogy a kutatás az erdélyi szász könyvtörténet korábbi eredményeit újraértékelje, és új szempontok szerint bővítse a témát. Adinel C. Dincă ennek szellemében folytatja több évtizede a különböző műfajú kéziratok és nyomtatványok feltárását, elemzését.

Az egyes fejezeteket térképek, táblázatok gazdagítják, a tárgyalta muzeális könyvek pedig jobban megismerhetők a közzétett képek segítségével. A kiadványban fekete-fehér képek szerepelnek, amelyek a helyben díszített példányok illuminációjának részletes, plasztikus leírása mellett kevésbé tűnnek illusztratívnak, ám ez nem von le a kötet értékéből. A keményborítás, szép, igényes kivitelű kiadvány használatát könnyíti a névmutató, a részletes forrásjegyzék és bibliográfia, illetve a selyem könyvjelző. A könyv nemcsak a témával foglalkozók számára hasznos és inspiráló, hanem szélesebb közönség számára is érdekes, olvasmányos mű.

HENDE FANNI

***A Szent Korona első kutatója, Tanulmányok Révay Péter koronaőréről és munkásságáról*, Szerk. Pálffy Géza és Tóth Gergely, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2024. 364 p.**

Révay Péter (1568–1622), a tudós evangélikus koronaőr és történetíró 1613-ben jelentette meg első művét a Szent Korona históriájáról *Commentarius* címmel, majd egészen haláláig dolgozott második, posztumusz (1659-ben) megjelent országtörténetén, a *De Monarchián*. 1608-tól haláláig, 1622 júniusáig a Szent Korona őrzőjeként szinte – a szerkesztők szavaival élve – megszállottan kutatta a korona történetét és eszmeiségét. Két munkája nemcsak azért kiemelkedő fontosságú, mert elsőként

foglalkozik a fejék történetével, hanem azért is, mert évszázadokon keresztül meghatározta a Szent Koronával kapcsolatos diskurzust.

A „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport interdiszciplináris tanulmánykötetében a legfrissebb kutatásokra támaszkodó írások jelentek meg: amellet, hogy a tudós koronaőr, Révay Péter családjáról, tanulmányairól, műveiről és azok máig tartó hatásáról is szó esik, olvashatunk a koronázási palást 1613. évi másolásáról, vagy éppen az ún. országtáblákkal kapcsolatos legújabb eredményekről is. 2022. október 5-én konferenciát rendeztek a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében. Ennek apropóját egyfelől Révay 2021-ben, latin–magyar kiadásban napvilágot látott monumentális országtörténetének, a *De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae centuriae septem* című műnek a megjelenése, másfelől a koronaőr halálának 400. évfordulója szolgáltatta.

E kötetben az itt elhangzott előadások tanulmányá érlelt változatait olvashatjuk, a következő tematikus részekbe rendezve: 1. Révay családja és életútja; 2. műveltsége és művei; 3. a koronaőr és a koronázási jelvények; 4. Révay életének és munkásságának recepciója. A tanulmányok előtt Pálffy Géza és Tóth Gergely bevezető gondolataiban az utóbbi évtizedek kutatásainak felvázolása után kitérnek Révay életművére és a kötet rövid tartalmi elemzésére is. Megtudhatjuk, miért foglal el egészen lényeges helyet a koronaőr a kora újkori magyar arisztokrácia, a korszak történetírói, de még a protestáns főrendek sorában is, majd felvázolják a vele kapcsolatos további lehetséges kutatási irányokat is.

Bachus Dóra tanulmányában (*A legfalánkabb farkas: Révay Ferenc és családja felemelkedése [1508–1553]*, 27–55) a koronaőr családjának 16. századi felemelkedéséről olvashatunk. Bachusz elsőként áttekintést ad a Révay-család középkori történetéről, majd a bárói címet megszerző Révay (I.) Ferenc, a koronaőr Péter nagyapja felemelkedését veszi górcső alá alapos, számos levéltári forrást felhasználó írásában. A tanulmányból megismerhetjük azt a családi hátteret, amely lehetőséget teremtett arra, hogy Révay evangélikus főrendként elnyerje a kora újkori Magyar Királyság egyik legbizalmasabb pozícióját.

A blokk második tanulmányában, amelyet Tóth Gergely jegyez (*Számvetés, intelmek, ars moriendi: Révay Péter Ultima domesticorum institutio című műve [Tanulmány, szövegközlés, fordítás]*, 57–115), a már idős Révay *Institutio* című munkájáról, annak keletkezési körülményeiről és szerzőségi kérdéseiről olvashatunk, majd a forrás eredeti latin szövegét és magyar fordítását közli a szerző. A koronaőr különböző műfajokat elegyítő munkája – amelyben főként fiának, Pálnak szóló intelmeket fogalmaz meg – nem sokkal halála után jelent meg Kassán Hrabéczy Rafael gondozásában. A később Andreas Carbonarius másolatában is felbukkant munka legnagyobb értéke, hogy az életrajzi adatok mellett sok információt tudhatunk meg a főúr műveltségéről, személyiségéről is.

A kötet második egységében a tudós koronaőr iskolai tanulmányairól, műveltségéről és műveiről szóló írásokat olvashatunk. Förföldi Gábor a dolgozatában (*Révay Péter iskolai jegyzetei*, 119–144) először vizsgálja a főúr gimnáziumban készített iskolai jegyzeteit. Ezek alapján Förföldi kimutatja, hogy a szkolasztikus és humanista stúdiumok amellet, hogy fontos szerepet játszottak Révay műveltségében, nagy hatással voltak például történetírói munkásságára is. Ez látszik egyfelől a jegyzetelés és kivonatolás módszerének elsajátításában, másfelől pedig abban, hogy a Strasbourgban, Melchior Junius tanítványaként hallgatott ciceroníanus etikát miként használta fel a szentenciák és példázatok értékelésére művei megírásakor. Ehhez a szerző alaposan elemzi Révay közhelygyűjteményét, az *Annotationes morales*. Emellet megtudhatjuk azt is, hogy a tanulmányai alatt elsajátított cicerói eszmerendszer befolyása hogyan mutatható ki a *De monarchiában*.

A blokk következő tanulmányaiban a szerzők Révay imént említett nagy országtörténetének két részletét veszik górcső alá: Petneházi Gábor a mohácsi csata utáni kettős királyválasztás témáját, Zászkaliczky Márton pedig a Bocskai-felkelésről szóló szakaszt vizsgálja. Petneházi írásában az 1526. novemberi eseményeket helyezi középpontba (*Tabu és kognitív disszonancia: a Mohács utáni kettős királyválasztás emlékezete Révay Péter műveiben és a magyarországi latin nyelvű his-*

toriográfiában a kora újkorban, 145–184). A szerző elemzi, hogy ezen történetek hogyan jelennek meg Gian Michele Bruto, latinosított nevén Brutus magyar historiájában, és őt miként követte ezek ismertetésében Révay. Petneházi szerint a koronaőr a *De Monarchiában* már elfogadja a Brutus-féle narratívát, vagyis egyértelműen a rendi álláspont felé mozdul el, ennek ellenére azonban nem fordul el a Habsburg-háztól sem. Meglátását a szerző konkrét szöveghelyekkel – eredeti nyelven és magyar fordításban is – bizonyítja.

Zászkaliczky Márton tanulmányában (*Révay Péter a Bocskai-felkelésről*, 185–210) a Révay-féle felemás képet elemzi, amelyet a koronaőr a Bocskai-felkelésről ad. Révay bemutatja azokat az előzményeket, amelyek szükségképpen belháborúhoz vezettek, nem tárgyalja azonban például a felkelők követeléseit, valamint nem békélt meg azzal sem, hogy Bocskai elfogadta a török koronát. Zászkaliczky szerint Révay tehát részben egyetértett a mozgalom céljával, azonban elítélte a törökkel való szövetséget és az uralkodó elleni küzdelmet: ezek összeegyeztethetetlenek voltak a koronaőr nézőpontjával.

A kötet harmadik nagyobb egységében a koronaőrrel és a magyar koronázási jelvényekkel kapcsolatos tanulmányokat olvashatunk Pálffy Géza és Gödölle Mátyás tollából. Pálffy Géza az ún. országtábla-festménysorozatot példányait vette ismét vizsgálat alá: ezúttal a keletkezés- és utótörténetükkel kapcsolatos legújabb kutatásait, valamint azt mutatja be, hogy a festmények hogyan hozhatók kapcsolatba Révay Péterrel. Pálffy Géza bizonyítja, hogy a táblák minden részlete a koronaőr és titkára, Hrabéczy Dániel keze nyomát viseli. Ezt elsőként a felső részükhöz található korona- és címerábrázolásokon láthatjuk: ennek mintájára egy olyan tábla szolgálhatott, amely a pozsonyi vár Koronatornyának vasajtájára volt felszerelve. Ugyanez figyelhető meg a táblák alsó felén is: mind a latin nyelvű költemény, mind a csüngők között olvasható itinerárium Révay országtörténetének adatai alapján íródott – továbbörökítve annak tévedéseit is. Pálffy ezek alapján levezeti, hogy a festmények archetípusa 1621. április vége előtt készülhetett el Zólyomban, majd az 1780-as évekig legalább még öt másolatát is létrehozták.

Gödölle Mátyás írásában (*Révay Péter és a koronázási palást pannonhalmi másolata*, 247–283) azt vizsgálta, milyen információkat tudhatunk meg Révay műveiből a koronázási palásról, valamint azt, hogy ezek miként hatottak a palást későbbi történetére és képzőművészeti ábrázolásaira. Gödölle először a koronaőr részletes palástleírását mutatja be a *Commentariusban* és a *De Monarchiában* is, majd a pannonhalmi másolatról ír. Erről véleménye szerint biztosan állíthatjuk, hogy az a palást – Révay által leírt – 1613. évi Bécsbe vitelekor készülhetett. Mivel a koronaőr esküjéhez híven elkísérte az ereklyét a császárvárosba, arra is magyarázatot kapunk, miként tudott ilyen pontos leírást adni a koronázási jelvényről. Ezt követően Gödölle bemutatja, hogy a Bécsben maradt másolat milyen sajátos utat járt be: Mária Terézia 1779-ben a pannonhalmi bencéseknek ajándékozta, és egészen a 19. század közepéig eme kópia alapján vizsgálták és reprodukálták a palástot. A tanulmány tehát bizonyítja: nemcsak a Szent Korona és a fent említett országtáblák későbbi recepciója kapcsolódik Révayhoz, hanem az ún. pannonhalmi másolat elkészítésének körülményei is kizárólag az ő munkájából ismerhetők meg.

Az utolsó blokkban három tanulmányt olvashatunk Révay Péter életének és munkásságának recepciójáról. Móré Tünde *A halotti oráció mint az utóélet első állomása: Révay Péter életpályája Hrabéczy Rafael halotti orációjában* című írásában (287–304) bemutatja a lelkész Hrabéczy gyászbeszédét, amely 1622 júliusában a koronaőr turócszentmártoni temetésén hangzott el. A szöveg alig egy évvel később nyomtatásban is megjelent, azonban a szakirodalom mindeddig nem elemezte részletesen. Móré Tünde tanulmányából feltárul előttünk az elhunytal szoros kapcsolatban álló hivatalnokok, lelkészek és helyi nemesek értelmiségi köre. Emellett elemzéséből kiderül az is, hogy Hrabéczy milyen eszközöket használt Révay emlékezetének megteremtésére, és ennek milyen analógiáit ismerjük még a korszakból.

Benei Bernadett tanulmánya (*Révay Péter De Monarchia című művének katolikus történetírói recepciója a 18. században*, 305–322) azt vizsgálja meg, hogy a tudományos igényű történetírás megszületésének időszakában hogyan használták a koronaőr országtörténetét. Ehhez három kiemelkedő historikus, név szerint Timon Sámuel, Pray György és Katona István munkáit tekintette át. Benei szerint annak ellenére, hogy a szerzők munkáiban megfigyelhető némi felekezeti idegenkedés az evangélikus Révaytól, már nem ez játszotta a főszerepet a megítélésében. A tanulmányban a szerző konkrét példákkal szemlélteti, hogy ezen történetírók miként használták fel a *Commentarius* és a *De Monarchia* ama részeit, amelyek forrásérték szempontjából a legkiemelkedőbbek voltak – a koronázási jelvények bemutatását, illetve az országgyűléseket és a koronázásokat, amelyeken Révay maga is részt vett.

A kötet utolsó tanulmánya, amelyet Kanyó Ferenc jegyez, rendhagyó módon a nagyszámú munkedvelő, vagy ahogy saját magukat nevezik, „alternatív” kutató néhány elméletét veszi számba. E koronakutatók tudománytalan elméletei Révay 1613-ban megjelent művének, a *Commentarius*nak a magyarra fordítása után (Kulcsár Péter, 1978) kaptak lendületet. Érdeklődésüket az sem tudta megtörni, hogy azóta a szakirodalom több esetben cáfolta Révay művének nevezetes állítását – miszerint Szűz Mária képmása lett volna a koronán –, sőt, maga Révay is olyan megfigyeléseket tett későbbi művében (*De monarchia*), amellyel tulajdonképpen korrigálta a koronátörténetben leírt tévedését. Kanyó a tanulmányában elsőként ismerteti az „alternatív” koronakutatás jelenségét, főbb állításait és prominens képviselőit, majd leszámol azzal a talán legnépszerűbb áltudományos teóriával, miszerint Szűz Mária zománcképet II. József – Katalin orosz cárnővel szövetségbe – cseréltette volna le a görög császárokéra. Az „alternatív” koronakutatás szerint mindez azt a célt szolgálta, hogy így a koronából egy új bizánci birodalom koronája legyen az Oszmán Birodalom legyőzése után. Kanyó kizárólag szakmai érvekre, bőséges szakirodalomra és forrásokra hivatkozva, alapos elemzéssel bizonyítja a felvetés teljes képtelenségét és megalapozatlanságát.

A fenti rövid ismertetésekből láthatjuk, hogy a „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport legfrissebb tanulmánykötetében a kora újkori történetírás mellett a művészet- és az irodalomtörténet is helyet kapott. Világosan látszik, milyen sokirányú kutatásra ad lehetőséget a magyar történelem egy-egy jelentős alakja. A kötetben szereplő tanulmányok mellett, hogy számtalan fontos adalékkal egészítették ki nemcsak a tudós koronaőr és családja (Bachus Dóra és Tóth Gergely), de általában a historiográfia (Förköli Gábor, Petneházi Gábor, Zászkaliczky Márton és Benei Bernadett), az irodalomtörténet (Móré Tünde) és a művészettörténet (Pálffy Géza és Gödölle Mátyás) Révay Péter történetírói munkásságával kapcsolatos eddigi eredményeit, új irányokat is mutatnak a további vizsgálatokhoz. Ezzel kapcsolatban külön kiemelném a kötet bevezető tanulmányában (20–22) található, fent már röviden említett *Merre tovább? A Révay-kutatás lehetséges irányai* című alfejezetet is: ebben a szerkesztők számos további kutatási irányt felvetnek, amelyekkel tovább árnyalhatók a korszakkal kapcsolatos ismereteink.

Nagyon fontosnak tartom, hogy Kanyó Ferenc tanulmányával a kötetben az „alternatív” történeti kutatás is megjelenik. Ahogy a szerkesztők is hangsúlyozzák, bár ezek a „kutatók” szakmai és nyelvi felkészültség hiányában nem vehetők komolyan, mégis fel kell hívni a figyelmet állításaik valótlanására. Véleményük ugyanis sajnálatos módon gyakran ismertebb a szélesebb közvélemény számára a koronakutatás egy-egy aspektusával kapcsolatban, mint a tudományos konszenzus. Hasonló a helyzet a sumer/szkitá–magyar rokonsággal, a pilisi Ősbudával és más hasonló hipotézisekkel.

Ahogy azt a Történettudományi Intézet által kiadott munkáknál megszokhattuk, a kötet rendkívül igényes kiadvány: átlátható, jól összeállított és szerkesztett könyv. Abban bízva, hogy a fentiekkel sikerült felkelteni az érdeklődést a 2024 novemberében megjelent kötet tanulmányozására, jó szívvel ajánlom azt a szakemberek mellett a szélesebb közönségnek is.

Gyuricza Andrea, *A Nemzeti Casino könyvtára*, Budapest, MTA KIK, 2024 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 52[127]). 158 p.

Hosszú alap kutatás után könnyű könyvet írni, mondhatnánk. Mondjuk is, tudva azonban, hogy a tárgyi alap kutatásoknak az elméleti alap kutatásokkal együtt kell folyniuk. Gyuricza Andrea könyve többéves tárgyi alap kutatáson alapszik. Nem csupán a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának raktáraiban vett kézbe minden számba jöhető könyvet, amikor a Széchenyi István kezdeményezésére 1827-ben létrejött Nemzeti Casino könyvtárának darabjait kereste, hanem sokkal nagyobb merítéssel dolgozott. A Casino irattárának feltételezhető őrzőhelyinek látogatásával kezdte a munkát, majd miután nem talált egyetlen olyan könyvtári nyilvántartást sem, amelynek alapján egyszerűbb lett volna a keresés a magyarországi könyvtárak katalógusaiban, több könyvtári raktár módszeres átnézésre kényszerült. Tudta természetesen, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi termének állandó könyvkiállítása is a Nemzeti Casino gyűjteményének fennmaradt darabjaiból áll, a keresés folyamán több más nagyobb gyűjteményt is felkeresett. Munkája eredményeképpen ma egy katalógus kötet tanulmányozható digitális kiadásban (<https://real-ms.mtak.hu/26118/>: *Nemzeti Casino fennmaradt könyvtárának katalógusa*, Kézirat, összeáll. Gyuricza Andrea, Budai Petra, Bp., 2022). Ez a kézirat folyamatosan változik, hiszen a kézirat lezárása óta – lám az eszmény ma is él – több kötet „közadakozásból” került vissza a többi könyv közé. Ma, az MTA Könyvtárának bicentenáriumaához közeledve – 1826-ban alapította Teleki József – elmondhatjuk, hogy valamennyi egykori Nemzeti Casinóhoz tartozott, és tudunkkal fennmaradt könyv és folyóirat az MTA tulajdonába került, és felelősséggel őrizzük azokat.

A most ismertető könyv megírása Gyuricza Andrea számára csak a könyvanyag rekonstrukciója után vált lehetővé. Három szempontból vezette be a könyvtár történetét. Történetileg követte az olvasás tereinek változásait, bemutatta a Casino könyvtárának helyét a 19. századi Magyar Királyság intézményi rendszerének változási folyamatában, illetve – mivel megközelítése első sorban társadalomtörténeti – kijelöli helyét a kultúra polgári nyilvánosságának megteremtésének eseményei közt.

A humanista eredetű közös könyvhasználat (a könyv valakié „et amicorum”), a protestáns típusú városi ’bibliotheca publica’ után, a 18. század folyamán sok magángyűjtemény – főként főpapi könyvtár – vált a helyi közösség számára nyilvánossá (a Magyar Királyságban Klimó György [1710–1777], pécsi püspöke ismert, mint az első ilyen [1774]). Az 1780-as évektől tudunk úgynevezett ’olvasó-kabinétek’-ről (Sopron, Pozsony, Pest, Győr stb.), az első kölcsönző könyvtári katalógus (Verzeichniss der Leihbibliothek) 1814-ből maradt ránk, Joseph Müller könyvkereskedőé, amely Pesten, a Ferenciek terén működött. A következő évben adta közre Joseph Klapka a saját, Temesvárt alapított *Leihbibliothek*ja katalógusát. Természetesen tudjuk, hogy időközben kialakultak a nemzeti gyűjtemények is. 1798-ban az erdélyi katolikusok magyaroké (Batthyány Ignác), 1802-ben Budán a *Bibliotheca Regnicolaris* (Széchenyi Ferenc), és Erdélyben a kálvinista magyaroké (Teleki Sámuel), majd Nagyszebenben a szász evangélikusoké 1803-ban (Samuel Bruckenthal). A Magyar Tudós Társaság könyvtára, ahogy említettük is, 1826-ban alakult.

A 18–19. század fordulóján kialakult a magyar irodalom olvasóközösége, több ismeretterjesztő és irodalmi folyóirat tudott fennmaradni az előfizetéseknek köszönhetően. Az újhumanista tudáseszmény részévé váltak a gazdálkodási, technika ismeretek is, vagyis a Nemzeti Casino több szempontból nem légtüres térben alakult meg. Sok városban alapítottak a következő fél évszázadban hasonló társasköröket, közművelődési egyesületeket.

Könyve második felében Gyuricza Andrea a Casino belső történetével foglalkozik. Annak a Casinóé, amely nem csupán a kultúra társadalmi nyilvánossága ügyét vitte előre, hanem a társadalmi osztályok, rétegek közti párbeszédét is. A tagság összetételének változásai jól érzékeltetik ezt a jelenséget. Ezt mutatja az alapító alapszabály, illetve ennek változásai is, amelyet a szerző ugyancsak nyomon

követ és bemutat. A Nemzeti Casinóra hagyott javakat és ajándékokat is számba vette (1835–1920), az adakozók személye, azok társadalmi státusza meglepően változatos, igazolva az előbbi megállapításokat. Könyvhagyatékokról is tudunk, amelyek a könyvtárakat gazdagították. Ezek alapján, illetve az Egyesület beszámolóiból nyomon követhetjük az állomány alakulását, a nyelvi és a tartalmi eloszlás változásait külön a könyvekre, illetve a folyóiratokra nézve. Könyve végén a szerző jellemzi a ma két helyszínen őrzött – Magyar Nemzeti Múzeum, MTA Könyvtára –, de az MTA tulajdonában lévő könyvvállományt, bemutatva a könyvekben lévő tulajdonjegyeket, illetve a fennmaradt kötetek kötéseinek jellemzőit is.

MONOK ISTVÁN

***A könyvforradalma: Íróeszközök és íróanyagok ábrázolása a római világban*, szerk. Grüll Tibor, Szabó Ernő, Pécs, PTE BTK, 2024 (Specimina nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XIV). 290 p.**

Különleges könyvvel lepte meg a magyar könyves világot a pécsi „*Tekercs a kézben – Kísérlet a római sírábrázolások egyik gyakori ikonográfiai motívumának értelmezésére*” kutatócsoport. Az európai ókor könyvkiadásáról (nem a könyvtárakról) ugyanis magyarul mostanáig csak olyan összefoglaló, vázlatos képet nyerhettünk, amelyek a nemzetközi szakirodalom olvasása alapján rövid referátumok voltak (TEVAN Andor, *A könyv évezredes útja*, közrem., bev. Keleti Arthur, Bp., Művelt Nép, 1956 [²1973, Bp., Gondolat; ³1984, Bp., Gondolat]; GALLI Katalin, *A könyv története I. A kezdetektől a 15. század végéig*, Bp., Hétágú Sip Alapítvány, 2004 [A Könyves Szakképzés Füzetei]). Emellett népszerű, nemzetközileg is ismert könyvek jelentek meg magyarul is, mint Mihail Iljin (*A könyv világhódító útja: az írás, a betű és a könyv története*, ford. Fazekas István, Bp., Rózsavölgyi, 1945 [²1950, Bp., Szikra], Frédéric Barbier (*A könyv története*, ford. Balázs Péter, Bp., Osiris, 2005, ²2006 [Osiris Kézikönyvek]) vagy Irene Vallejo (*Papirusz, A könyvek története az ókori világban*, ford. Boda Benjamin Gábor, Bp., Magnólia, 2022 [²2023, Bp., Magnólia]) monográfiái. Azonban az ókortörténeti ábécé tanításában Grüll Tibor már régebb óta részt vesz, hiszen – a kora újkori soproni könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatásokat elhagyván – 1996-ban már a debreceni ‘subsidiá’ egyetemi jegyzetben kiadta első vázlatát (*Könyvtárak és könyvkiadás az ókorban = Bevezetés az ókortudományba I, Egyetemi jegyzet*, szerk. Havas László, Tegye Imre, Debrecen, KLTE Kiadó, 1996 [ΑΓΑΘΑ, Studia ad philologiam classicam pertinentia, quae in aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur, II], 223–231). Ezt követően már a magyar tudományos közönséget tudósította arról, hogy a Római Birodalom összeomlása előtti öt évszázad az írás és olvasás történetének jelentős korszaka (*Az írásbeliség forradalma a római császárkorban = Magyar Tudomány*, 182[2021], 1233–1242. DOI: 10.1556/2065.182.2021.9.8), amelyet a hazai kutatás elhanyagolt.

A most kézben tartott kötetben nyolc tanulmányból háromnak egyedüli szerzője, további háromnak társszerzője Grüll Tibor, míg szerkesztőtársa, Szabó Ernő egy tanulmányt írt egyedül és négyet másokkal. A tanulmányok az írástól az olvasásig húzódó(?) ívet rajzolnak meg esettanulmányok formájában, ám a szerzők az összefoglaló értékelésekre is hangsúlyt fektettek (GRÜLL, *A római könyv*, 39–122; GRÜLL–SZABÓ, *A papirusztekerces-olvasás kultúrája*, 281–290). Amikor napjaink tudománymetriai vitáiban a könyvszerkesztés mint tudományos teljesítmény felmerül, akkor sokan hangsúlyozzák ennek a munkának az összetettségét. A jegyzetek egységesítésétől kezdve egy tanulmánykötet írásai sorrendjének a meghatározásáig, vagy éppen – ahogy Grüll Tibor és Szabó Ernő esetében láthatjuk – egy megalkotott könyvkoncepcióhoz való tanulmányok megírásáig. Hiszen a könyv koncepciója jól kitapintható.

A kiindulópont egy ikonográfiai motívum tipológiája: *Íróanyagok és íróeszközök római síremlékeken* (GRÜLL Tibor, AGÓCS Nándor, JUSZTINGER János, SZABÓ Ernő, 1–38.). Ezt követi a már

említett összefoglaló könyvtörténeti kép (GRÜLL Tibor, 39–122), majd három esettanulmány. Ezek Pannonia, Noricum és Dacia provinciákból vett példák, tekercsábrázolások pannoniai (AGÓCS Nándor, SZABÓ Ernő, 123–170), és noricum (GRÜLL Tibor, AGÓCS Nándor, JUSZTINGER János, SZABÓ Ernő, 171–190) síremlékeken, illetve egy Verespatak környékén fennmaradt viasztabla bemutatása. Kaptunk tehát egy tipológiát, egy átfogó képet, elmélyítették ismereteinket esettanulmányokkal, következhet a „literalizáció elterjedése”. Ezt is egy kultusz, a Matronae/Parcae tisztelet terjesztésének történetén (223–252) keresztül mutatják be, arra a területre koncentrálva, amely a magyar olvasó számára talán a leginkább érdekes, vagyis az említett három római provinciára, a majdani Magyar Királyság és Erdély területére és nyugati szomszédságára (a Duna, az Inn, illetve délről a Dráva folyókkal határolt mai ausztriai régiókra). Az én olvasatomban Grüll Tibor kitekintése (253–280) a phrygiai kapusztéléken – a síremlékek kapuzata – ábrázolt íróanyagokra és íróeszközökre kiváló „nemzetközi” párhuzam (ha lehet ilyet mondani egyazon birodalmon belüli területekre), főként arra kínál alkalmat, hogy egy nagyon speciális szakszókincsbe is bepillantást nyerjünk. Mert ki ismeri azt, hogy mi is az „egyfülű írotábla, álló/fekvő nyitott diptychon, polytichon, zsanéros kódex” amellett, hogy a magyar kifejezésből értjük, mi a nyitott/zárt tekercs, írotoll, tolltartó stb. Ezt a kitekintést követi a már említett olvasástörténeti összefoglaló. A kötet szerkesztése tehát ténylegesen önmagában is tudományos teljesítmény ebben az esetben.

Ha őszinték vagyunk, sem a klasszikus filológusaink, sem a latinul jól, vagy éppen gyengébben tudó történészeink, irodalmáraink vagy művészettörténészeink sem ismerik azokat a görög/latin kifejezéseket, amelyek az ókori írásbeliségre, az írás és íróeszközök anyagától az olvasásig vonatkoznak. Az ismertetett kiadvány ezen a téren nyújt segítséget a fejlődéshez, ismeretszerzéshez. Magam a kötetnek két hiányát látom. Az egyik egy olyan görög/latin/magyar szójegyzék, amely a tanulmányokban felbukkanó terminus technicusokat segít áttekinteni, a másik sokkal földhözragadtabb – nem is értem, hogy nem készült el –, a hely- és személynevek mutatója.

MONOK ISTVÁN

Nagy Andor, *Tisztviselői életpályák, A brassói szász vezetői elit társadalmi érvényesülése (1650–1750)*, Budapest, Korall Társadalomtörténeti Egyesület, 2024. 231 p.

Nagy Andor kutatásának témaválasztása számos izgalmas, korokon átívelő tanulságot sejtető kérdéssel kecsegtet: miként szerveződött egy adott közösség politikai és gazdasági hatalmi elitje, milyen kulcsfontosságú szerepet játszottak ebben a baráti, kollegiális és rokoni kapcsolatok. A szerző, aki az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Új- és Jelenkori Történeti Tanszékének tudományos munkatársa, 2024-ben megjelent művében a kora újkori Brassó városának vezetői rétegét térképezi fel, feltárva és elemezve a legfőbb egyházi és politikai hivatalokat betöltő családok közti kapcsolatsímvonalakat 1650 és 1750 között. A vizsgálat alapját a brassói szászok alkalmi nyomtatványai jelentik: a szerző a fent említett időszakból 496 ilyen típusú dokumentumot dolgozott fel, majd az ezekben szereplő több mint kétezer személy azonosításával felrajzolta és elemezte a város vezető rétegének sokrétű hálózatát.

Nagy Andor kutatása a családi kapcsolatsímvonalak tanulmányozásának irányvonalába tartozik, vizsgálatának fókuszában egyes családok társadalmi érvényesülése, a megszerzett pozíció és vagyony átörökítése, a karrierutak feltérképezése áll. Mindezt módszertanilag a történeti hálózatkutatás eszközével igyekezett megközelíteni. Munkája az aprólékos forrásfeltáró munka és a makroszintű adatelemzés két nézőpontjának gazdag eredményt felmutató ötvözése. A kötet és a kutatás célja kettős volt: magán a témán túlmutatva példát kívánt nyújtani arra, hogy a hálózatkutatás eszközei

miként jelenthetnek hatékony segítséget a történettudományban. A kutatás részleteit, eredményeit, a könyv gazdag illusztrációs bázisát látva nem kétséges, hogy a szerző mindkét célt sikerrel teljesítette.

Nagy Andor az alkalmi nyomtatványokat választotta forrásul, amelyek eddig ritkán kerültek a társadalomtörténeti kutatások fókuszába, annak ellenére, hogy számos releváns információt hordoznak egy közösség életére, és az egyének életútjára vonatkozóan. A forráscsoport szinte vonzza magához a hálózati megközelítés és a relációs adatbázis-építés gondolatát. A brassói elit hálózatának feltérképezését a szerző alapos és hiánypótló levéltári kutatómunkára és forrásfeltárássra építette, ami önmagában is komoly eredményt jelent. A 16–19. századból több mint ezer erdélyi vonatkozású alkalmi nyomtatvány bibliográfiai regisztrálását végezte el, majd 496 brassói szászokhoz köthető, 1650 és 1750 között keletkezett alkalmi írást (460 nyomtatványt és 36 kéziratot) azonosított, melyeket a jelen kötet előzményeként szolgáló disszertációban adott közre. (NAGY Andor, *Érvényesülési stratégiák a brassói szász tisztviselők körében, Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével [1650–1750]*, Eger, Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Doktori Iskola, 2019. 458 p.) A feltárt iratanyag elemzése – már a hálózati megközelítés nélkül is – számos tanulsággal szolgál, többek közt rávilágít arra, hogy a brassói szászok életében mely fontos alkalmak tarthattak számot a megemlékezésre. Emellett a forráscsoport szisztematikus feldolgozása lehetővé tette az örökölt és szerzett (rokon- és baráti) kapcsolati körök, illetve a karrierutak alakulásai közötti összefüggések vizsgálatát.

Nagy Andor a kutatás fő kérdéseiként vizsgálta, hogy a kora újkori brassói városvezető elitet hogyan határozták meg a rokon-házassági összefonódások, az alkalmi nyomtatványok alapján regisztrálható kollegiális viszonyok gyorsították-e az egyén karrierjének felfelé ívelését, a várost vezető családok mennyire alkottak zárt csoportosulást, és milyen mértékben uralták a legmagasabb egyházi és hivatali pozíciókat. A szerző mindemellett nagyon jól látta, hogy a források olyan mennyiségű adattal szolgálnak, amelyek együttes értelmezéséhez egy relációs adatbázis létrehozása és a hálózati megközelítés adhat igazi kulcsot.

A kötet a források, majd a módszertan ismertetésével indul. Ezt követi a brassói elit körében tipikusnak nevezhető életpályák – az egyházi és a politikai érvényesülés – modelljének felrajzolása, illetve a legtekintélyesebb családok azonosítása és presztízsének meghatározása. Az alkalmi nyomtatványok karrierépítési funkcióinak köszönhetően a szerző olyan adatokat tárhatott fel, amelyek alapján azonosíthatta és rangsorolhatta a korszak legtekintélyesebb brassói családait, majd nyomon követte szerepeik, hatalmi pozícióik változását a vizsgált egy évszázados intervallumban. A kötetben a szerző felrajzolja a családokat alkotó személyek teljes hálózatát, majd rávetíti a kapcsolatokra épülő érvényesülési stratégiákat is: az alkalmi nyomtatványokból kinyerhető adatok alapján regisztrált baráti, kollegiális és rokon kapcsolatokat veti össze a karrierutak későbbi alakulásával (114), ami megfigyelhetővé teszi, hogy például egy jól címzett gratuláció vagy okosan választott feleség mennyiben mozdította elő az adott személy ranglétrán való haladását. A zárófejezetben pedig a kivételt mutatja be a kötet: a Mederus család felemelkedésének rendhagyó modelljét.

A módszer (a relációs adatbázisba rendezés, és az ezt követő hálózatelemzés eszközeinek) bemutatásakor a szerző jó érzékkel emeli ki a legfontosabb kérdést: azt, hogy milyen adattípusok és miként nyerhetők ki a forrásművekből, az alkalmi nyomtatványok sokszínű és esetleges forrástípusából. A hasonló (nagy adathalmazt mozgó, informatikai eszközökkel végzett) kutatások kulcskérdése ugyanis, hogy relevánsan tudja meghatározni és tipologizálni a vizsgálati kérdésekhez szükséges adattípusokat. Mivel az alkalmi nyomtatványok fő funkciója a karrierépítés és a presztízs növelése volt, ezért az elitbe való betagozódás mikéntjének vizsgálatához lényegi információk és nem utolsó sorban – ahogy a szerző hangsúlyozza – megbízható adatok nyerhetők belőlük (17). A nehézség ezen adatokkal kapcsolatban azonban az, hogy sokaságukban áttekinthetetlen tömeget képeznek. Ennek a problémának a feloldásában segít a prozopográfiai adatbázis, amelynek bemutatására külön is kitér a szerző (21–28). A brassói polgárok alapvető adatai, mint például a név, a születés-, illetve a halálozás

helye és időpontja mellett a szerző regisztrálta a szülőkre, a házastársakra, a tanulmányokra vonatkozó adatokat, illetve rögzítette a nyomtatványokból azonosítható kapcsolatok és kapcsolattípusok meglétét. Nem kétséges, hogy a létrehozott adatbázis nemcsak a jelen kötetben leírt kutatáshoz, hanem számos más jövőbeli kutatáshoz is fontos kiindulópontot jelenthet. (Talán felvethető a kérdés, hogy az említett adatbázis elérhető-e vagy tervezett-e a jövőbeli elérhetősége más kutatók számára.)

A két rövid, a kutatás alapjait, fogalmait és forrásanyagát bemutató fejezet után a feltárt dokumentumok tartalmi elemzése következik. Az egyéni karrierutak általános jellemzőinek, a nagyobb életeseményekhez tartozó átlagos életkorok meghatározása után a szerző az ajánlásokban és köszönetnyilvánításokban szereplő támogatók és a köszönetet nyilvánító személyek pozícióinak azonosításával rámutat arra, hogy a társadalmi érvényesülést milyen kapcsolatok segítették (72). A vizsgálat első lépéseként a peregrináció alatt szerzett ismeretségek jelentőségét veszi szemügyre, majd a tisztségviselő családok közötti rokoni hálózatot tárja fel részletesen, hálózatelemzés segítségével. Előbbi során a szerző meggyőző példákkal bizonyítja, hogy valós összefüggés állt fenn az alkalmi nyomtatványokban regisztrált kollegiális kapcsolatok és az egyéni érvényesülés sikeressége, gyorsasága között (185). Az ajánlások vizsgálata kimutatja, hogy a jelentős hivatalnokok, idősebb előjárók említése valóban együtt járt az előrelépés sikerességével.

A szerző emellett kiemeli, hogy az ajánlásokban nagy arányban előfordul a rokoni kapcsolatok említése: így az összekapcsolódó személyeknek nemcsak a hivatali, hanem a családban betöltött szerepét is bevonta a vizsgálatba. Mivel a házasságkötés a társadalmi érvényesülés szempontjából kiemelkedő eseménynek számított, a vizsgált korszakban kötött 1010 frigy adatait is összevetette a személyek pozíciószerzésével. Kiemelkedően izgalmas a rokonsági összefonódások vizsgálata: bár, ahogy a szerző maga is megjegyzi, az a tény ismert volt, hogy Brassó legjelentősegteljesebb családjai rokonságban álltak, az azonban nem, hogy pontosan kik és hogyan kapcsolódtak egymáshoz. A szerző két időpillanatot ragad meg: az 1650-es évek és az 1750-es évek brassói elitjének teljes rokonsági hálózatát felrajzolja. Mindkettő jól mutatja, hogy a hálózat szereplőinek körülbelül 80 százaléka egy rokoni százlakkal sűrűn összefűzött hatalmi komponensből alkot. A hálózatelemzésben ezután a két életpályamodell, azaz a brassói főlelkészek rokoni kapcsolatainak, majd a városi tisztségviselők összeköttetéseinek vizsgálata következik. A szerző ezek alapján megállapítja, hogy mind a lelkészi, mind a bírói hivatali pozícióban a patrícius rétegből kikerülő személyek érvényesülhettek, tehát döntő szerepet játszott az, hogy ki milyen felmenőkkel rendelkezett. Az érvényesülés második kulcsa pedig a jól megválasztott házasság volt: a legfontosabb pozíciókat magukénak tudó családok tagjai egymással kötöttek házasságot (157). A hálózat szempontjából ennek velejárója, hogy a város számos nő tagja szerepel kiemelkedően erős összekötő szerepben – ez pedig, ahogy a szerző hangsúlyozza, a nőtörténeti kutatások számára is jelentős felismerésnek számít. A kutatás összegzésében Nagy Andor kiemeli, hogy a vizsgálatok alapján a brassói elit kifejezetten zárt társadalmi csoportként jelent meg. Konklúzióként felveti, hogy éppen ezért Brassó vezető társadalmi rétegét illetően megfontolandó lehet a patríciátus megnevezés használata annak ellenére is, hogy a brassói elit nem rendelkezett külön jogi kategóriával (186).

A kutatás módszertanából adódik, hogy rendkívül fontos a kötet vizuális kidolgozottsága, a hálózatelemzéshez kapcsolódó illusztrációk és táblázatok közlése. A szerző a legtöbb helyen igyekszik láttatni is a kutatás eredményeit: a grafikonok, táblázatok, a hálózatokat megjelenítő vizualizációk és a genealógiai táblák a legtöbb esetben a mű szerves részét képezik. Külön megjegyzendő, hogy mindezek jól követhetően, szépen illeszkednek a kötetbe, és jó példát szolgáltatnak mindazon kutatók számára, akik a digitálisan végzett, sok adatot mozgó vizsgálatok papírfarmátumba alakításának nehézségével szembesülnek.

SZÁMUNK SZERZŐI

BODNÁR KRISZTIÁN, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei
Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár, *bodnarkr@gmail.com*

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, *foldvary.miklos@
btk.elte.hu*

GÖMÖRI GYÖRGY, Darwin College, Cambridge; School of Slavonic and East
European Studies/University College, London, *Georgeandmari.gomori@
yahoo.co.uk*

HENDE FANNI, HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, *hende.
fanni@oszk.hu*

KISS FARKAS GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi
Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, *kiss.farkas@btk.elte.hu*

KOVÁCS ESZTER, Országos Széchényi Könyvtár, *kovacs.eszter@oszk.hu*

MARKÓ ANITA, Eötvös Loránd Tudományegyetem – Universitát Wien, *anita-
marko89@gmail.com*

MONOK ISTVÁN, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport vezetője,
monok.istvan@konyvtar.mta.hu

OLÁH RÓBERT, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, *lapislydius@
gmail.com*

PRÉM MÓNIKA, Szalárdi János Általános Iskola (Szalárd/Sălard, Románia),
monikaprem8@gmail.com

SÁNTA SÁRA, ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi
Kutatóintézet, *ssaranora@gmail.com*

SIMON MELINDA, Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán
Információtudományi Tanszék, *msimon@hung.u-szeged.hu*

TÜSKÉS ANNA, ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi
Kutatóintézet, *tuskes.anna@gmail.com*

UJVÁRI HEDVIG, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudo-
mányi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, *h.ujvari@t-online.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea

Nyomda: Prime Rate Zrt.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

